

საქართველოს მართლმადიდებელ
ეკლესიასთან არსებული ქრისტიანული
კვლევის
საერთაშორისო ცენტრი

ანდრია პირველწოდებულის
ნაკვალევზე

თბილისი
2009

კრებულში განთავსებულია „ანდრია პირველწოდებულის გზის მკვლევი ექსპედიციის“ სრული ანგარიში და მისი ხელმძღვანელის, აწგანსვენებული პროფ. დევი ბერძენიშვილის ბოლო, გამოუქვეყნებელი დღიური, რომელშიც აისახა V ექცპედიციის წინასწარი შედეგები: მოგზაურობა თურქეთსა და ტაოკლარჯეთში.

წიგნი განკუთვნილია საქართველოს ეკლესიის ისტორიით დაინტერესებული მკითხველებისათვის.

რედაქტორი: აკად. დავით მუსხელიშვილი

შენიშვნები და კომენტარები დაურთო მისეილ ფხაჭიაშვილმა

რეცენზენტი: პროფ. ალექსანდრე დაუშვილი

**კომპიუტერული უზრუნველყოფა: ანა რუაძე
მარიამ ფხაჭიაშვილი**

მიხეილ ფხაჭიაშვილი

ექსპედიციების ქრონიკები

ქრისტეშობის 2000 წლის საიუბილეო თარიღის აღნიშვნასთან დაკავშირებით სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქის, უწმიდესისა და უნეტარესის ილია II-ს ლოცვა-კურთხევით და ცხუმ-აფხაზეთის მიტროპოლიტის, საქართველოს საპატრიარქოს მისიისა და ევანგელიზაციის განყოფილების ხელმძღვანელის, მეუფე დანიელის თაოსნობით შემუშავდა საიუბილეო პროგრამა, რომელიც ითვალისწინებდა მთელ რიგ მისიონერულ და კულტურულსაგანმანათლებლო ღონისძიებებს, გადაწყდა მოწყობილიყო მოლოცვითი მოგზაურობები ქართველთა განმანათლებლების წმ. ანდრია პირველწოდებულის დასავლეთ საქართველოში, ხოლო წმ. ნინოსი აღმოსავლეთ საქართველოში. ამავე პერიოდში მეუფე დანიელთან მოვიდნენ ბატონები თემურ ბერიძე და გივი ბოლქვაძე, რომლებმაც მეუფეს შესთავაზეს საიუბილეო ღონისძიებების ნუსხაში ჩართული ყოფილიყო სამეცნიერო ექსპედიცია, რომელიც ძველ წერილობით წყაროებზე დაყრდნობით გამოიკვლევდა წმ. ანდრია მოციქულის საქართველოში მოსვლისა და სამოციქულო მოღვაწეობის მარშრუტს. ამ მიზნით შეიქმნა ჯგუფი, რომელიც დაადგენდა წმ. ანდრია პირველწოდებულისა და მისი თანხლები მოციქულების მიერ განვლილ სვლაგეზს. საშუაოდ ჯგუფი იკრიბებოდა ფერისცვალების დედათა მონასტერში, დარეჯანის სასახლეში, კვირაში ერთხელ; ამ შეხვედრებში მონაწილეობდნენ სასულიერო პირები, მეცნიერები (ისტორიკოსები, არქეოლოგები, ეთნოგრაფები, ლიტერატორები, ხელოვნებათმცოდნეები და ა.შ) და საზოგადოების წარმომადგენლები. ამ შეხვედრა-დია-

ლოგებს უწმინდესისა და უნეტარესის ღოცვა-კურთხევით ხელმძღვანელობდა მეუფე დანიელი. სამწუხაროდ, საიუბილეო პერიოდის განმავლობაში ამის განხორციელება ვერ მოხერხდა.

2001 წელს სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქმა, უწმიდესმა და უნეტარესმა ილია II-მ საქართველოს მარლმადიდებელ სამოციქულო ეკლესიასთან დააფუძნა ფონდი “ქრისტიანული კვლევის საერთაშორისო ცენტრი”, რომელსაც დაექვემდებარა არსებული სამუშაო ჯგუფის ბაზაზე შექმნილი სამეცნიერო ექსპედიცია – „წმ. ანდრია პირველწოდებულის გზის მკვლევი ექსპედიცია“. ეს სამეცნიერო ექსპედიცია შეისწავლიდა წმ. ანდრია პირველწოდებულის მიერ განვლილ გზას საქართველოში და მის ფარგლებს გარეთ.

სამეცნიერო ექსპედიციის წევრებმა მოიძიეს და შეისწავლეს წმ. ანდრია პირველწოდებულის სამოციქულო მოგზაურობის შესახებ არსებული წერილობითი წყაროები და სამეცნიერო გამოკვლევები. გაცნობილი მასალის (შრომების) ანალიზის საფუძველზე დევი ბერძენიშვილმა, გივი ბოლქვაძემ და მიხეილ ფხაჭიაშვილმა შეიმუშავეს სამოქმედო გეგმა – სავარაუდო მარშრუტები და მათი პრიორიტეტულობა. ავირჩიეთ მთავარი მიმართულებები:

1. სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოში – მდ-ბის ხანის წყლის, ქერშავეთის, ჩხერიმელას და სახვლარის ხეობების გავლით აჭარა-მესხეთის (ფერსათის) ქედზე ზეკარის “რკინის ჯვრის” და ხარაგაულის “რკინის ჯვრის” უღელტეხილების გავლა, ჯგუფს უნდა დაეთვალიერებინა მდ. ოძრხის წყლის ხეობა, კურორტი აბასთუმანი (ისტ. ოძრხე), ზადენგორა, სოფელი ანდრიაწმინდა, აწყური მდ. ქვაბლიანის ხეობა; აჭარაში – გონიოს (აფსარის) ციხე, მდ. აჭარისწყლის ხეობა, დაბა ხულო, სოფელი დიდაჭარა, მესხე-

თის და აჭარის სასაზღვრო რეგიონები, აჭარა-მესხეთის (ფერსათის) ქედი, გოდერძის უღელტეხილი;

2. ჩრდილო-დასავლეთ საქართველოში აფხაზეთი, სვანეთი, რაჭა, მდ-ბის რიონის, ენგურის, ცხენისწყლის, კოდორის ხეობების სათავეები და კავკასიონის მთავარ ქედზე გამავალი უღელტეხილები;

3. დასავლეთ საქართველოში ქალაქები ზუგდიდი, მარტვილი, დაბა ჯვარზენი და შავი ზღვის სანაპირო ზოლი;

4. დაიგეგმა მოგზაურობები ანდრია პირველწოდებულის ნაკვალევზე თურქეთში, ისრაელში (წმინდა მიწაზე), საბერძნეთში, სირიაში, რუსეთსა და უკრაინაში.

2001 წლის ზაფხულში მეუფე დანიელი საექსპედიციო ჯგუფის წევრებთან ერთად შევხვდით ბუნების დაცვის მსოფლიო ფონდის (WWF) საქართველოს წარმომადგენლობის დირექციის წევრებს ბატონებს ზაზა გამცემლიძეს და კოტე ჯანდიერს და გავაცანით ექსპედიციის შინაარსი და მიზნები. გავაცანით, რომ წმ. მოციქულის შესახებ არსებულ წყაროებში მოხსენიებული მარშრუტის პუნქტები – ზეკარი – “რკინის ჯვრის” უღელტეხილი და ხარაგაულის “რკინის ჯვარი” მდებარეობს WWF-ის ბორჯომ-ხარაგაულის ეროვნული პარკში, ხოლო გზები, რომლებითაც წმ. ანდრია პირველწოდებული “ქართლის ცხოვრების” მიხედვით სამცხეში მოსულა ასევე გადის პარკის ტერიტორიაზე. ასეთი ძველი ისტორიული საქარავნო გზა აღნიშნულია ახალი წელთაღრიცხვის რომაელი გეოგრაფის კასტორიუსის შედგენილ რუკაზე, რომელზეც სომხეთის ქალაქი “არტაშატი” არტაანი-ჯავახეთი-სამცხე – არგვეთა-ევრისით უკავშირდება ”სებატოპოლის” (სოხუმს). მერე კი ვთხოვეთ დახმარება პროექტის განხორციელებაში. WWF-ის დირექცია გულისყურით მოეკიდა ჩვენს თხოვნას.

დაიწყო მზადება სამეცნიერო მოგზაურობისათვის და საექსპედიციო ჯგუფის დაკომპლექტება.

თავდაპირველად საექსპედიციო ჯგუფში შედიოდა ხუთი კაცი: სამეცნიერო ხელმძღვანელი ისტორიულ მეცნიერებათა დოქტორი დევი ბერძენიშვილი, “ქრისტიანული კვლევის საერთაშორისო ცენტრის” და ექსპედიციის მოძღვარი, თბილისის წმ. ილია მართლის ტაძრის წინამძღვარი, დეკანოზი ბასილი (ქორჟიკაშვილი), “ქრისტიანული კვლევის საერთაშორისო ცენტრის” კოორდინატორი მიხეილ ფხაჭიაშვილი, ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატი, არქეოლოგი გივი ბოლქვაძე, მწერალი კოტე ჯანდიერი და ოპერატორი ლევან პატარაია. საექსპედიციო ჯგუფის შემადგენლობა გარკვეულ ეტაპებზე იცვლებოდა; მას შეუერთდნენ ისტორიულ მეცნიერებათა დოქტორი ელდარ ბუბულაშვილი (II ექსპედიციიდან ბოლომდე), ხელოვნებათმცოდნეობის კანდიდატი ნიკოლოზ ვაჩეიშვილი (II ექსპედიცია), ალპინისტი თამაზ შარაშენიძე (III ექსპედიციიდან ბოლომდე), ფოტოჟურნალისტი გიორგი ფხაჭიაშვილი (III და IV ექსპედიცია). სხვადასხვა დროს ექსპედიციაში მონაწილეობდნენ: არქიმანდრიტი ანდრია (კბილაშვილი), დეკანოზი მირიანი (სამხარაძე), რესპუბლიკის სამაშველო ცენტრი “სანთელის” პრეზიდენტი, ალპინისტი გიორგი ბერძენიშვილი, WWF-ის თანამშრომლები იასე ცინცაძე და ავთანდილ ლურსმანაშვილი.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ექსპედიციის მთავარი მიზანი იყო და არის იმ საგარეულო მარშრუტის დადგენა, რომელიც სამოციქულო ქადაგებით გაიარა წმ. ანდრია პირველწოდებულმა სხვა მოციქულებთან და მოწაფეებთან ერთად. ამ სამეცნიერო მოგზაურობის მიზანია აგრეთვე ექსპედიციის შედეგად მოპოვებული მასალის ანალიზი და შემდგომ მისი ფართო საზოგადოებისათვის გაცნობა სამეცნიერო პუბლიკაციებით, ბუკლეტებით, ფოტოალბომებითა და

სამეცნიერო-დოკუმენტალური ფილმის საშუალებით. ამიტომაც ექსპედიციაში თავიდანვე ჩართული იყო ოპერატორი – ლევან პატარაია, რომელიც კურატორობდა ვიდეოგადაღებას. მან I და II მოგზაურობაში უშუალოდ მიიღო მონაწილეობა, III და IV-ში კი თავის შემცველებად გამოვიგზავნა ოპერატორები პაატა კერესილიძე (III ექსპედიცია) და ჯაბა კლდიაშვილი (IV ექსპედიცია). რაც შეეხება V მოგზაურობას, რომელიც შედგა თურქეთის ტერიტორიაზე და მიზნად ისახავდა, გარდა პროექტით გათვალისწინებული მთავარი ამოცანისა, თურქეთის ქართული რეგიონების კომპლექსურ შესწავლასა და მათ დოკუმენტალურ ვიდეოგადაღებებს, ამიტომაც საექსპედიციო ჯგუფში შევიყვანეთ რეჟისორი კახაბერ იმნაიშვილი, ოპერატორი დავით ასათიანი და თარჯიმანი და მეგზური თურქეთის მოქალაქე, ქართული წარმოშობის, დაუდ ხაკან ბერკი, რომელმაც იტვირთა ძირითადი მძღოლის მოვალეობაც.

ჩვენი ექსპედიციების შედეგების ანალიზმა დაგვარწმუნა, რომ წმ. ანდრია პირველწოდებულის საქართველოში მოგზაურობის შესახებ არსებულ უცხოურ და ქართულ წყაროებში მოხსენიებული გადმოცემები, მარშრუტები და ტოპონიმიკა და ჩვენს მიერ განვლილი მარშრუტები, ამ გზებზე არსებული თუ ჩვენსმიერ მოძიებული პუნქტების ძველი თუ თანამედროვე დასახელებები ხშირად ერთმანეთს ემთხვევა. ამის შესახებ შემდგომში დევი ბერძენიშვილმა ასახა თავის პუბლიკაციებში.

I ექსპედიცია

2001 წლის 4-10 ოქტომბერს საქართველოს მართმადიდებელ სამოციქულო ეკლესიასთან არსებული ფონდის “ქრისტიანული კვლევის საერთაშორისო ცენტრის” ორგანოებით გაიმართა პირველი ექსპედიცია წმ. ანდრია პირველწოდებულის ნაკვალევზე, რომლის სპონსორი გახ-

ლდათ WWF-ი. ექსპედიციაში მონაწილეობდნენ სამეცნიერო ხელმძღვანელი, ისტორიკოსი დევი ბერძენიშვილი, დეკანოზი ბასილი (ქორეოგრაფი), კოორდინატორი მიხეილ ფხაჭიაშვილი, არქეოლოგი გივი ბოლქვაძე, WWF-ის წარმომადგენლები – მწერალი კოტე ჯანდიერი, ოპერატორი ლევან პატარია და იასე ცინცაძე, ალპინისტი გიორგი ბერძენიშვილი, მძღოლი მალხაზ ცაციაშვილი. კოტე ჯანდიერმა თავიდან ვერ შეძლო წამოსვლა, მაგრამ ბოლოში შემოგვიერთდა. ჯგუფს ბაღდათში შემოუერთდა და მეგზურობა გაუწია ბაღდათის ეთნოგრაფიული მუზეუმის ხელმძღვანელმა – ელგუჯა ყურაშვილმა, ექსპედიციაში მონაწილეობდნენ ბორჯომ-ხარაგაულის ეროვნული პარკის თანამშრომლები: იუზა ვეფხვაძე, ალიმა და კარლო მსხვილიძეები და სხვები.

ექსპედიციის დაწყების წინ, 3 ოქტომბერს, ჯგუფი საპატრიარქოში მიგვიღო სრულიად საქართველოს პატრიარქმა, მცხეთა-თბილისის მთავარეპისკოპოსმა ილია II, მას მივაწოდეთ ინფორმაცია მოგზაურობის შესახებ, შემდეგ მამაშვილურად დაგვარიგა და დაგვლოცა. გამომშვიდობისას ჩვენ საპატივისცემოდ მოიწვია მგალობლები და ქართული გალობით გამოგვაცილა. საპატრიარქოდან ჩვენ გავემგზავრეთ მცხეთაში, სადაც სვეტიცხოვლის საკათედრო ტაძარში მამა ბასილმა გადაიხადა მგზავრობის პარაკლისი.

I ექსპედიციის სვლაგეზი (მარშრუტი) ასეთი იყო: თბილისიდან გავემგზავრეთ გეგუთში (ქუთაისში); გეგუთიდან ვარციხის გავლით ბაღდათში ჩავედით; ბაღდათიდან ავუყევით მდ. ხანისწყლის ხეობას, გავიარეთ წყალთაშუა, კაკასხიდი და ავედით სოფელ ხანში; ხანიდან ჩამოვედით ისევ კაკასხიდთან. აქ შევიცვალეთ მანქანა, გადავსხედით ორხიდიან ავტომანქანაში და ავუყევით მდ. ქერშავეთის ხეობას, გავიარეთ კურორტი ზეკარი, ვენახჭალა, ქერშავეთი და სალაშქრო; სალაშქროდან ფახით შევუყევით უღე-

ტეხილისაკენ მიმავალ გზას (ბილიკს) და ავედით აჭარა-მესხეთის (ფერსათის) წყალგამყოფ ქედზე – “რკინის ჯვრის” (ზეკარის) გადსასვლელზე, უღელტეხილიდან WWF-ის მანქანით დავეშვიტეთ სამხრეთისაკენ (მესხეთისაკენ), გზა მიუყვებოდა მდ. ოძრხის წყლის ხეობას, გავჩერდით კურორტ აბასთუმანში, სანატორიუმ “არაზინდოში”, სადაც დავისვენეთ; აბასთუმნიდან ჩავედით ჭულეში; ჭულედან შემოვბრუნდით უკან გავიარეთ და დავათვალიერეთ ზადენგორა; განზრახული გექონდა ავსუღიყავით საფარის მონასტერში და იქიდან გადავსუღიყავით სოფელ ანდრიაწმინდაში, მაგრამ უამინდობამ ხელი შეგვიშალა; ახალციხის გავლით აწყურში განათლების სამინისტროს ბანაკში გავჩერდით და დავისვენეთ; აწყურიდან ბორჯომის გავლით დავბრუნდით თბილისში.

გეგუთიდან ზემოთ აღნიშნული მარშრუტით მოგზაურობისას დავათვალიერეთ ვარციხეში საინტერესო როდოპოლისის-ვარციხის ციხე, როკითის ეკლესია, დიშის ციხის ადგილმდებარეობა, წითელხევში დევიძეების უბნის წმ. გიორგის ეკლესია, კედლის მხატვრობის საინტერესო ფრაგმენტებით, ფერსათის ეკლესია და აქვე სალხინოს (შუბანი) XII-XIII სს. ეკლესია, წყალთაშუას (კორიში) წმ. ნინოს ეკლესია, სოფელ აღისმერეთის ეკლესიის ნანგრევები, მდ. ხანისწყალზე ძველი ხიდის ბურჯი, კაკასხიდიდან გზის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, უღრან ტყაში, ადგილ ბერიეთში, დაახლოებით XIV საუკუნის ეკლესია, გარეთა ფასადზე საინტერესო წარწერითა და ცხოველების ფიგურებით, რომელიც დევი ბერძენიშვილმა გადმოიღო პერგამენტზე; სოფელ ხანში ვნახეთ ორი ეკლესია, ერთ-ერთი უფრო ადრინდელი, თორმეტი მოციქულის სახელობის, როგორც ჩანს უფრო ძველი ეკლესიის ნანგრევებზე აგებული (დევი ბერძენიშვილის შეფასებით, დაახლოებით X საუკუნისა); კაკასხიდიდან კურორტ ზეკარისა და ვენახჭალას მონაკვეთზე ბატონმა ელგუჯა ყურაშვილმა გვაჩვენა “თამარ მე-

ფის გზად” წოდებული ძველი “ქვაფენილი” და ბოლოს “რკინის ჯვრის”-ზეკარის უღელტეხილის აღმართზე ვნახეთ ადგილი სალაშქრო. დევი ბერძენიშვილმა გვიამბო ისტორიული გადმოცემა, რომ ცოტნე დადიანს კოხტას ციხის შეკრებიდან ეგრისისაკენ მიმავალ გზაზე ამ ადგილას დაეწიენ და შეატყობინეს შეთქმულების დატყვევების ამბავი და წმ. ცოტნე ერისთავი აქედან უკან მიბრუნდა თავის მეგობრებთან; ზეკარის გადასავლელზე აღმართულ რკინის ჯვართან მამა ბასილმა გადაიხადა წმ. ანდრიაპირველწოდებულის მცირე პარაკლისი. აბასთუმანში დავათვალიერეთ ოძრხის ქვედა და ზედა ციხე, ციხის ძირში შემორჩენილი მდ. ოძრხის წყლის შენაკადის კურცხანის მარჯვენა სანაპიროზე შემორჩენილი მონასტრის ნანგრევი და იქვე მდ. ოძრხის წყალზე შემონახული ქვის თაღოვანი ხიდი, მოვილოცეთ აბასთუმნის ტაძარი “ახალი ზარზმა” რუსი ფერმწერის მ. ნესტეროვის მოხატული ფრესკებით, წმ. გიორგის VIII-XII სს. ძველი ეკლესია; ჭულეს მონასტერში შევხვდით და ვესაუბრეთ მონასტრის იღუმენს – სტეფანე კალაიჯიშიელს (ამჟამად ცაგერისა და ლენტეხის ეპისკოპოსი), რომელმაც გვიამბო მის მიერ მოწყობილი მოგზაურობის შესახებ. მან გაიარა წმ. ანდრია პირველწოდებულის გზის სავარაუდო მონაკვეთი აწყურთან ხარაგაულის “რკინის ჯვრისაკენ”; აწყურში დავათვალიერეთ აწყურის ციხე, აწყურის ღვთისმშობლის ცნობილი ტაძრის ნანგრევები, საქრისის ველი, რომლებიც დაკავშირებულია წყაროებში გადმოცემული წმ. ანდრია პირველწოდებულის სამოციქულო მოგზაურობასთან საქართველოში; ბორჯომისაკენ მიმავალ გზაზე დავათვალიერეთ ტაძრისისა (კვირიკეს) და მწვანე მონასტრები, სღესის ციხე. აღსანიშნავია აგრეთვე დევის მონათხრობი ტაძრისის მონასტერზე, სადაც 7 წლის ასაკიდან იზრდებოდნენ და სწავლობდნენ ცნობილი ქართველი თეოლოგი, სასულიერო და საერო მოღვაწე წმ. გიორგი მთაწმინდელი და მისი და თეკლა.

ბორჯომში WWF-ის ბორჯომ-ხარაგაულის ეროვნული პარკის ხელმძღვანელობამ, ბ-ნი ზვიად გოცირიძის ხელმძღვანელობით მოგვიწყო თბილი მიღება, დავათვალიერეთ ეროვნული პარკის მუზეუმი, შედგა პრესკონფერენცია ჟურნალისტებთან და საზოგადოების წარმომადგენლებთან, სადაც გაიმართა გულთბილი დიალოგი ექსპედიციის განვლილი დღეების შესახებ, გვიან ღამით დავბრუნდით თბილისში.

მოგზაურობისას დიდი სითბოთი და სიყვარულით მიგვიღეს და დაგვლოცეს ბაღდადისა და ვანის მთავარეპისკოპოსმა ანტონმა (ბულუხია), ახალციხისა და ტაო-კლაჯეთის მიტროპოლიტმა თეოდორემ და ბორჯომისა და ბაკურიანის მთავარეპისკოპოსმა სერაფიმემ.

II ექსპედიცია

2002 წლის 15–19 სექტემბერს საქართველოს მართმადიდებელ სამოციქულო ეკლესიასთან არსებული ფონდის “ქრისტიანული ეკლესიის საერთაშორისო ცენტრის” და ბუნების დაცვის მსოფლიო ფონდის (WWF) საქართველოს წარმომადგენლობის ორგანიზებით გაიმართა მეორე ექსპედიცია წმ. ანდრია პირველწოდებულის ნაკვალევზე, რომელიც ასევე დააფინანსა WWF-მა. ექსპედიციაში მონაწილეობდნენ: სამეცნიერო ხელმძღვანელი, ისტორიკოსი დევი ბერძენიშვილი, დეკანოზი ბასილი (ქორეკაშვილი), კოორდინატორი მიხეილ ფხაჭიაშვილი, არქეოლოგი გივი ბოლქვაძე, WWF-ის წარმომადგენლები – მწერალი კოტე ჯანდიერი, ისტორიკოსი ელდარ ბუბულაშვილი (რომელიც შემდგომში უკვე ექსპედიციის წევრი გახდა), ოპერატორი ლევან პატარია, ავთანდილ ლურსმანაშვილი, ალპინისტი გიორგი ბერძენიშვილი, მძღოლი მალხაზ ცაციაშვილი, ბორჯომ-ხარაგაულის ეროვნული პარკის თანამშრომლები.

ექსპედიციის მარშრუტი ასეთი იყო: თბილისიდან გავემგზავრეთ ხარაგაულში, ხარაგაულში ბორჯომ-ხარაგაულის ეროვნული პარკის წარმომადგენლობაში მისი ხელმძღვანელის ტარიელ ხიჯაგაძის თაოსნობით შედგა მცირე თათბირი, რომელზეც დავაზუსტეთ მარშრუტთან დაკავშირებული საკითხები, აქვე გადავსხედით ორხიდიან მანქანებში, ავყევით მდ. ჩხერიმელას ხეობას, გადავუხვიეთ, სამხრეთით, სოფელ მარელისთან ავუყევით მდ. ბუოლის წყლის ხეობას, შემდეგ მდ. სახვლარის ხეობით ავედით და დავისვენეთ ეროვნული პარკის სახვლარის კოტეჯში; დავათვალიერეთ დიდი სახვლარის შემოგარენი და ავედით “რკინის ჯვარზე” (ხარაგაულის “რკინის ჯვარი”). საღამოს მივედით ეროვნული პარკის სამეცხვარიოს კოტეჯში; სამეცხვარიოდან დავეშვიტეთ სამცხისაკენ და სათანჯოს (სატანჯო) გზის გავლით ფეხით ჩავედით ამარატიში, ეროვნული პარკის კოტეჯში; ამარატიდან ჯერ ბაგების დელეს და შემდეგ აბანოს დელეს გაყოლებით, წვიმაში, ფეხით, 5 საათიანი დამქანცველი მოგზაურობის შემდეგ ჩავედით აწყურში, განათლების სამინისტროს ბანაკში; აწყურიდან WWF-ის მანქანით ბორჯომის გავლით დავბრუნდით თბილისში.

II ექსპედიციით მოგზაურობისას დავათვალიერეთ, ავზომეთ და გადავიდეთ აღნიშნულ მარშრუტზე მანამაღე შეუსწავლელი ეკლესია-მონასტრები და საფორტიფიკაციო ნაგებობები, რომელთაგანაც ყურადღებას იპყრობს სოფელ შერთულთან მდებარე “წიფლარის სალოცავი” (ეკლესიის ნანგრევი), რომელიც, სავარაუდოდ, XIV-XV სს-ით შეიძლება დათარიღდეს; ჩვენი ყურადღება მიიპყრო სახვლარის ზურგიანი კოშკის ნანგრევებმა და გვიანი შუასაუკუნეების მიწაში ჩამჯდარმა ეკლესიის ნარჩენებმა, აქვე დავათვალიერეთ ადგილი – ნაქალაქარი; განსაკუთრებული შთაბეჭდილება დატოვა სამეცხვარიოს მთიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთ, მთის ძირში, უღრან ტყეში, ადგილ ტბების მახლობ-

ლად “ლეღვანის” დიდი ზომის დარბაზულმა ეკლესიამ, სამონასტრო კომპლექსის შენობა-ნაგებობებმა და ცალკე მდგომმა აკლდამებმა. დევი ბერძენიშვილის აზრით, ამ მოზრდილ მონასტერს ბორჯომის ხეობის სამონასტრო ცენტრებთან ბევრი რამ აქვს საერთო და ალბათ IX-X სს-ით უნდა დათარიღდეს; მთა “რკინის ჯვარზე” აღმართულ დიდ ჯვართან მამა ბასილმა გადაიხადა წმ. ანდრიაპირველწოდებულის მცირე პარაკლისი; ესპედიციის წევრები ავიდნენ სამეცხვარიოს მთაზე, აქედანვე გადავიდეთ ცნობილი “ლომისის მთა” და მესხეთისა და ზემო იმერეთის ლამაზი ხედები; აწყურიდან გავიარეთ ბორჯომში, სადაც ისევ, როგორც წინა ექსპედიციაში, დიდი ყურადღებითა და პატივისცემით მიგვიღო ბორჯომ-ხარაგაულის ეროვნული პარკის დირექციამ.

ექსპედიცია, მიუხედავად იმისა, რომ ხანმოკლე იყო, საკმაოდ მძიმე და დამძლეული გამოდგა, რასაც განაპირობებდა ცუდი, წვიმიანი ამინდები, განსაკუთრებით კი ის ფათერაკები, რომლებიც გადაგვხდა მოგზაურობის პირველივე დღეს, როდესაც “ვილისებით” მივემგზავრებოდით სოფელ შერთულის ეკლესიის სანახავად, თეთრა დღეს ხეობის დამრეც, ვიწრო და ტალახიან მონაკვეთზე ჩვენი “ვილისი”, რომელშიც ვისხედით დევი ბერძენიშვილი, გივი ბოლქვაძე, ნიკა ვაჩიეშვილი და მიხეილ ფხაჭიაშვილი, ვერ ავიდა, დაგორდა, ამოტრიალდა, გააკეთა ორი ყირა და გადაეკიდა ხეობის დამრეც ნაპირზე, საბედნიეროდ, ხევის თაფზე შეგვანერა და დაგვიჭირა მომცრო ხემ და გადავრჩით; “რკინის ჯვრის” მიდამოებში გაფუჭდა მეორე მანქანა და მსვლელობა გავაგრძელეთ ფეხით; ექსპედიციის ბოლოს ამარატში, ამოგვაკითხა სამხიდიანმა დიდმა მანქანამ, რომელსაც უნდა ჩავეყვანეთ აწყურში. გასვლის წინ მძღოლს დაუგორდა მანქანა და რომ არა დიდი ფიჭვის ხეები, გადაიხეხებოდა კანიონში; მოგვიწია 30-35 კილომეტრის გაგლა, ვიწრო ბაგებისა და აბანოს დეღეების ხეობაში, ჭექა-

ქუხილში, ქარიშხალში და სეტყვაში, ახლოს მეხიცი კი ჩამოვარდა, 4-5 საათის სიარულის შემდეგ, სრულიად სველებმა მივალწიეთ აწყურში. ამ ფაქტების შემდეგ დევი ხუმრობდა: წმ. ანდრიაპირველწოდებულმა გვითხრა, ამ გზაზე არ გამივლიაო! სასულიერო პირების აზრით, ასეთი მძიმე, დაბრკოლებებითა და ფათერაკებით აღსავსე იყო თვით წმ. მოციქულის მიერ განვლილი სამოციქულო გზა და ჩვენი განსაცდელები ამ გზის მისტიკური მხარეა.

III ექსპედიცია

მთელი 2004 წელი საქართველო აღნიშნავდა საქართველოში ქრისტიანობის გავრცელების 20 საუკუნის იუბილეს. საქართველოს მართმადიდებელ სამოციქულო ეკლესიასთან არსებული ფონდის “ქრისტიანული კვლევის საერთაშორისო ცენტრის” წმ. ანდრია პირველწოდებულის მესამე მოგზაურობაც შედიოდა იმ საზეიმო ღონიძიებების ნუსხაში, რომლებიც მიეძღვნა ამ დიდებულ თარიღს. ჩვენმა საექსპედიციო ჯგუფმა მიიღო სახელმწიფო გრანტი III ექსპედიციის ჩასატარებლად, რომელიც შედგა 2004 წლის 22 – 28 ოქტომბერს და რომლის მიმართულებად ავიჩიეთ აჭარა, საიდანაც შემოვიდა საქართველოში წმ. ანდრია პირველწოდებული და სადაც დაარსა მან პირველი ეკლესია. ექსპედიციაში მონაწილეობდნენ მისი წევრები: სამეცნიერო ხელმძღვანელი, ისტორიკოსი დევი ბერძენიშვილი, დეკანოზი ბასილი (ჟორჟიკაშვილი), კოორდინატორი და ტექნიკური დირექტორი მიხეილ ფხაჭიაშვილი, არქეოლოგი გივი ბოლქვაძე, ისტორიკოსი ელდარ ბუბულაშვილი, ალპინისტი თამაზ შარაშენიძე, ფოტო-ჟურნალისტი გიორგი ფხაჭიაშვილი და ოპერატორი პაატა კერესელიძე, მძღოლი ელიზბარ გოგოლაძე (თავისი კუთვნილი მიკროავტობუსით), ჯგუფს ბათუმში შემოუერთდა და პირველი ორი დღე მეგზურობა გაუწია ბათუმის უნივერსიტეტის პროფესორმა ისტორიკოსმა ბიჭიკო დიასამიძემ, ხულოში თბი-

ლად მიგვიღო, გვიმასპინძლა და მეგზურობა გაგვიწია დეკანოზმა მირიან (სამხარაძემ).

ექსპედიციის მარშრუტი ასეთი იყო: თბილისიდან გავემგზავრეთ ბათუმში, მოვეწყვეთ სასტუმრო “სპუტნიკში” და დავისვენეთ; ბათუმიდან წავედით გონიოში, სადაც დავათვალიერეთ და გადავიღეთ აფსაროსის (გონიოს) ციხე და დავბრუნდით უკან; დილიდან ბათუმში დავათვალიერეთ აჭარის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი და ბათუმის უნივერსიტეტი; ბათუმიდან ავუყევით აჭარის წყლის ხეობის, გავიარეთ ქედა, შუახევი მოვილოცეთ სხალთის მონასტერი და გვიან ღამით ჩავედით ხულოში; ხულოს დათვალიერებისა და ტაძრის მოლოცვის შემდეგ ავუყევით ისევ აჭარის წყალს სოფ. დიდაჭარამდე; დიდაჭარისა და მისი შემოგარენის დათვალიერებისა და გადაღების შემდეგ დავბრუნდით ხულოში; ამინდის გაურესების გამო აჭარაში ექსპედიციის გარძელება შეუძლებელი გახდა და ხულოდან სოფელ დიოქნისის გავლით გავემგზავრეთ გადერძის გადასავლელისაკენ; უღელტეხილიდან დავეშვივით სამცხეში და ღამით ჩავედით ახალციხეში; ახალციხიდან ავედით “რკინის ჯვრის”, ზეკარის უღელტეხილზე, დავათვალიერეთ ზადენგორა, სოფელი ანდრიაწმინდა და დავბრუნდით თბილისში.

III ექსპედიციით მოგზაურობისას გონიოში დავათვალიერეთ, შევისწავლეთ და გადავიღეთ უძველესი – გონიოს (აფსაროსის) ციხე თავისი უძველესი საფორტიფიკაციო და საკულტო ნაგებობებით, სადაც ჩვენი წელთაღრიცხვის დასაწყისში განთავსებული იყო რომაული სამხედრო გარნიზონი და, რაც მთავარია, რომელიც დაკავშირებულია წმ. მოციქული ანდრიას საქართველოში შემოსვლასთან, ვნახეთ და მოვილოცეთ ანდრია პირველწოდებულის თანამგზავრის, წმ. მოციქული მატათას საფლავი. ქართული ეკლესიის ტრადიციით, სწორედ გონიოს ციხის ტერიტორია-

ზეა დაკრძალული წმ. მოციქული. ციხის მთელ პერიმეტრზე მიმდინარე ჩვენთვის მეტად საინტერესო არქეოლოგიური გათხრების შესახებ გვესაუბრნენ ბათუმის უნივერსიტეტისა და არქეოლოგიური მუზეუმის მეცნიერ თანაშრომლები, დავათვალირეთ აჭარის სახელმწიფო მუზეუმში და იქ გამოფენილი ჩვენთვის მეტად საინტერესო ექსპონატები; ბათუმიდან ხულოს გზაზე მდ. აჭარის წყლის მარცხენა სანაპიროზე გადავიღეთ ჭყვინტას ციხე, ფურნას თაღოვანი ხიდი მდ. აჭარის წყალზე; გადავედით მდინარის მარცხენა ნაპირზე და ავუყევით მდ. სხალთის წყალს სხალთმდე, სადაც დავათვალირეთ სელიმ ხიმშიაშვილის სახლ-მუზეუმი, შემდეგ სხალთის მონასტრის ტაძარში მამა ბასილმა გადაიხადა მცირე პარაკლისი და გავემგზარეთ ხულოში, სადაც გვიან ჩავედით; ხულოში მამა მირიანის მეგზურობით მოვილოცეთ ხულოს წმ. ანდრია პირველწოდებულის ეკლესია და დავათვალირეთ ადგილობრივი ღირსშესანიშნაობები; ჩვენი ყურადღება განსაკუთრებით მიპყრობილი იყო სოფელი დიდაჭარისაკენ, სადაც, გადმოცემით, მდებარეობდა წმ. მოციქულის მიერ დაარსებული პირველი ტაძარი და სადაც ახლა არის მისი სახელობის ნიში. პირველ რიგში, ავედით სწორე იმ ბორცვზე, ე.წ. “ნაკაფის სერზე”, რომელიც სოფლის ცენტრიდან ჩრდილო-დასავლეთით მდებარეობს და რომელსაც ადგილობრივი მოსახლეობა “თარანგელს” (მთავარანგელოზი) უწოდებს, სადაც წერილობითი წყაროებისა და ზეპირსიტყვიერი გადმოცემების მიხედვით ნავარუდევო იყო ანდრია პირველწოდებულის აშენებული ეკლესიის არსებობა. გადავიღეთ ზემოთ აღნიშნული მოციქულის სალოცავი-ნიში, მამებმა მირიანმა და ბასილმა გადაიხადეს წმ. ანდრია პირველწოდებულისადმი მიძღვნილი პარაკლისი; დიდაჭარში შევხვდით და გავესაუბრეთ მოხუცებულ ეზი მელაძეს და როსტომ წულაძეს, რომლებმაც გვიამბეს, რომ სოფლის და მდინარის სახელი, სავარაუდოდ, “დელოაჭარიდან” მოდის, რომ უბ-

ნებს დღემდე შემორჩა ქრისტიანული მსახურებისათვის დამახასიათებელი სახელწოდებები და გადმოცემები (“თარანგილის” ბორცვი, “ნაკაფის სერზე” ქალების მიერ სანთლების დანთება, გალობა, კერცხის შეღებვა, წმინდა წყარო, რომელზეც მიკარება არ შეიძლება, კვირიკობას რომ მუსულმანებიც აღნიშნავენ და ა. შ.), დაფიქსირდა ტოპონიმები (ხუცური, ეკლიყანა, ელიაწმინდა). მათ ახსოვთ სოფელში მატერიალური კულტურის ძეგლების ნაკვაღევი (ეკლესიის ნანგრევების ფრაგმენტები – გათლილი ქვების კვადრებისა და ნაეკლესიარის ქვიტკირის ნაშთის სახით, ქვის ჯვარი). მათგან გავიგეთ, რომ ადგილ “ხუცურსა” და “ეკლიყანის” (ეკლესიის ყანა) მიდამოებში, გზისპირას ყოფილა ეკლესია (ქილისა), იქვე ძველი ქრისტიანული საფლავები. ჩავიწერეთ სოფელში გავრცელებული გვარები (შავაძე, წულუკიძე, ბოლქვაძე, ხოზრევანიძე, დიმიტრაძე, ობაძე); ჩავინიშნეთ დიდაჭარის უბნებისა და შემოგარენის – მთების (სერების), სახნაგ-სათიბი მიწების, წყაროების ტოპონიმიკა.

სოფლიდან კარგად ჩანს ის გზები, რომლებითაც შეიძლება სამცხეში გადასვლა, ერთია გოდერძის უღელტეხილის მიმართულება, ხოლო მეორე ირემაძეები-საციხური-აგარა-ლორჯომო-ქვაბისჯვარი-კიკიბო-დერცელი და ზეკარ-“რკინის ჯვარი”; ჩვენ ეს მეორე სავარაუდო მარშრუტი ჩავინიშნეთ, მომავალი წლისათვის, რადგანაც, როგორც ადგილობრივებმა გვითხრეს, მთაში თოვლის გამო გზები გაფუჭდა და მათ გავლას III ექსპედიციაში ვერ შევძლებდით; გვიან ღამით დაღლილები დავბრუნდით ხულოში. მეორე დღით დავიძარით გოდერძის უღელტეხილისაკენ, გზად გავიარეთ დიოკნისი, სადაც ცოტა ხნით შევისვენეთ; უღელტეხილზე თოვლი დაგვხვდა, დამე ახალციხის სასტუმროში დავრჩით; მეორე დღეს, ახლა უკვე სამცხედან ავედით “რკინის ჯვარზე”. მშვენიერი დღე დადგა და ყველაფერი ჩანდა კავკასიონიდან თურქეთამდე, ჯვარი ყველა-

ზე მაღალ მთაზე აღმართული, ძველი ჯვარი უფრო სამხრეთ-აღმოსავლეთით “გორმაღალზე” მდგარა, იქ ადრევე ყოფილა მისი საფუძველი, მასთან ფეხით მისვლა ვერ შეეძლებოდა, გადავდეთ მომავალი წლისათვის; მწვერვალზე დიდხანს გაჩერდით, გადავიდეთ ციხისჯვრის ციხე, მასთან მიმავალი გზებით; ჯვართან მამა ბასილმა გადაიხადა პარაკლისი; საღამოს, შებინდებისას, ავედით ზადენგორაზე, ვერაფერი ვერ გადავიდეთ და დავბრუნდით ახალციხეში; დილით ისევ ავედით ზადენგორაზე. აქ ახლა ტელეანდა დაუდგამთ, მისი დადგმისას უნახავთ სამარხები არეული ძვლებით. ეს მნიშვნელოვანი პუნქტია ბრინჯაოს ხანიდან და, რაც ჩვენთვის ყველაზე მეტად საყურადღებოა, უკავშირდება წმ. ანდრია მოციქულის მიერ აქ მოხდენილ სასწაულს, კერპების დამსობას. ვნახეთ ნასახლარები, ძველი გვირაბი, ალბათ დარანში მიმავალი. გადავიდეთ ქვის ლოდში ამოჭრილი კარის ანჯამა, დამშრალი წყარო; ზადენგორადან მდ. ურაველის მარცხენა სანაპიროზე მდებარე სოფელ ანდრიაწმინდაში გავემგზავრეთ. ვნახეთ და გადავიდეთ X ს-ის დარბაზული ეკლესია, რომელიც წმ. მოციქულის სახელზეა ნაკურთხი. სოფელში შევხვდით და ვესაუბრეთ 81 წლის მეტად სასიამოვნო მოხუცებულს – გიორგი ინასარიძეს. მისი მონათხრობით, ზადენგორიდან ანდრია პირველწოდებულმა გამოტოპა მდ. ფოცხოვი და ამ სოფელში მოვიდა, შემდეგ კვალთახევისა და ორფოლას გავლით, აწყურში მისულა. ბატონმა გიორგიმ მოგვიყვა ზეპირსტყვიერი გადმოცემები იმ სასწაულების შესახებ, რომლებიც წმ. მოციქულმა მოახდინა: 1. დაბადებით უსინათლო ქალის შვილს თვალი აუხილა, 2. მოციქული დაუჭერიათ, უწამებიათ, შემდეგ ორმოში ჩაუგდიათ და ორმოსთვის საქონლის ტყავი გადაუფარებიათ, საიდანაც ნათელი ამოსულა, რამაც აიძულა აქაური ბელადი გაეთავისუფლებინა მოციქული, 3. პიტალო კლდეს კვერთხი დაჰკრა და წყარო გამოადინა, რომელსაც დღესაც ანდრიას წყაროს

უწოდებენ, სოფელი ანდრობის დღესასწაულს იხდის დიდი მარხვის მე-5 ხუთშაბათს, რაც, ალბათ, დაკავშირებულია საქართველოში მისი შემოსვლის დღესთან. ამის შემდეგ გავემგზავრეთ თბილისში, სადაც გვიან ღამით ჩავედით.

III მოგზაურობაში ვერ მოხერხდა ექსპედიციით გათვალისწინებული მარშრუტის სრულყოფილად გაგლა, ვერ გავიარეთ დიდაჭარა-ზეკარის ზემოთ აღნიშნული მონაკვეთი, ხელი შეგვიშალა ზამთრის მოახლოებამ და მთაში თოვლის მოსვლამ, ამიტომ უკვე მაშინ დავგეგმეთ შემდეგი ექსპედიციის სავარაუდო სვლა გეზი – აჭარა-სამცხე-იმერეთი.

მოგზაურობის პირველ დღეს შევხვდით ბათუმისა და სხალთის (ამჟამად ბათუმის და ქობულეთის) მიტროპოლიტს დიმიტრის, რომელმაც დიდი სითბოთი და სიყვარულით მიგვიღო და დაგვლოცა. ექსპედიციას აჭარის უმაღლეს საბჭოში შეხვედრა მოგვიწყო აჭარის უმაღლესი საბჭოს თავმჯდომარემ ბატონმა მიხეილ მახარაძემ, შეხვედრას ესწრებოდნენ ბატონები მათე ტაკიძე (ამჟამად აჭარის განათლების, კულტურისა და სპორტის მინისტრი) და პროფესორი ბიჭიკო დიასამიძე. აღსანიშნავია ბატონი მათეს დიდი ყურადღება ჩვენი ექსპედიციისადმი. ის გვიან ღამით დაგვხდა, მოგვაწყო სასტუმროში და მთელი ექსპედიციის განმავლობაში გვეხმარებოდა სხვადასხვა საორგანიზაციო საკითხის გადაწყვეტა-მოგვარებაში.

2004 წლის 24-25 ნოემბერს საქართველოს საპატრიარქოს, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის, ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის და კლასიკური ფილოლოგიის, ბიზანტინისტიკის და ნეოგრეცისტიკის ინსტიტუტის თაოსნობით ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში ჩატარდა საერთაშორისო სამეცნიერო სიმპოზიუმი “ქრის-

ტიანობის 20 საუკუნე საქართველოში”, სადაც დევი ბერძენიშვილმა წაიკითხა მოხსენება – “წმინდა ანდრია მოციქულის ნაკვალევი საქართველოში”, რომელშიც შეაჯამა პირველი სამი ექსპედიციის შუალედური შედეგები. წინამდებარე წიგნში განმეორებით ვაქვეყნებთ ამ სამეცნიერო ნაშრომს.

2005 წლის 29 იანვარს ბატონი ვახტანგ ლიხელის (არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის სამეცნიერო ექსპედიციის ხელმძღვანელი, პროფესორი) თაოსნობით დაბა აწყურში მოეწყო სამეცნიერო შეხვედრა, რომელიც მიეძღვნა პრობლემას: „არქეოლოგია და რელიგია შავი ზღვის რეგიონში”. შეხვედრაზე მიწვეულები ვიყავით ბატონი ნ. ვაჩიშვილი (კულტურის მინისტრის მოადგილე), ბატონი გ. გრიგოლია (სახელმწიფო უნივერსიტეტის პროფესორი), ქალბატონი ნ. ღამბაშიძე (ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის უფრ. მეცნიერ თანაშრომელი) და წმ. ანდრია პირველწოდებულის გზის მკვლევარი სამეცნიერო ექსპედიციის წევრები – ბატონი დ. ბერძენიშვილის ხელმძღვანელობით. შეხვედრას ვერ დაესწრო ბატონი ნ. ვაჩიშვილი. ბატონმა ვ. ლიხელმა დაგვათვალიერებინა აწყურის ნაქალაქარის არქეოლოგიური გათხრები. ვნახეთ ძველი ეკლესიის ნაკვალევი და შესანიშნავი, ახალი ტაძრის ნანგრევები. ჯგუფის წევრები აველით და გადავიდეთ აწყურის ციხე. დღის მეორე ნახევარში გაიმართა სამეცნიერო შეხვედრა. მოხსენებები წაიკითხეს: ვ. ლიხელმა – წმ. ანდრია სამცხეში, დ. ბერძენიშვილმა – წმ. ანდრია პირველწოდებულის გზები საქართველოში, ნ. ღამბაშიძემ – წმ. ანდრია მოციქული – ეთნოლოგიური ხედვა, გ. გრიგოლიამ – წმ. ანდრია პირველწოდებული და ხალხური ტრადიცია. მოხსენებების შემდეგ გაიმართა დისკუსია, რასაც მოჰყვა გულთბილი ვახშამი. გვიან ღამით დავბრუნდით თბილისში.

IV ექსპედიცია

როგორც მოგახსენეთ, III მოგზაურობაში ვერ მოხერხდა ექსპედიციით გათვალისწინებული მარშრუტის სრულყოფილად გაგლა. ამის გამო IV ექსპედიციის მარშრუტი დაახლოებით იმეორებდა წინა მოგზაურობის სვლაგეზს მცირე დამატებებით. იმავე მიზეზის გამო წინა ექსპედიციის ჩატარებისათვის მიღებული სახელმწიფო გრანტიდან დაგვრჩა აუთვისებელი თანხა, რომელსაც დაემატა კერძო შემოწირულობები, რითაც დაფინანსდა უკვე IV მოგზაურობა. ჩვენი ექსპედიციის სპონსორები იყვნენ: დათო შენგელია, ზურაბ ოდილავაძე, თემურ ბერიშვილი, ბესარიონ ბერიძე, ავთანდილ მჭედლიანი, კახა ჩიქვინიძე, დავით ოძელაშვილი, დავით კაკაბაძე, თემურ კაპანაძე, მალხაზ ნიქაბაძე. ექსპედიცია შედგა 2005 წლის 20 – 27 სექტემბერს და მონაწილეობდნენ: სამეცნიერო ხელმძღვანელი, ისტორიკოსი დევი ბერძენიშვილი, ჯიხეთის დედათა მონასტრის წინამძღვარი არქიმანდრიტი ანდრია (კბილაშვილი), კოორდინატორი და ტექნიკური დირექტორი მიხეილ ფხაჭიაშვილი, არქეოლოგი გივი ბოლქვაძე, ისტორიკოსი ელდარ ბუბულაშვილი, ალპინისტი თამაზ შარაშენიძე, ფოტოჟურნალისტი გიორგი ფხაჭიაშვილი და ოპერატორი ჯაბა კლდიაშვილი, მძღოლი ელიზბარ გოგოლაძე (თავისი კუთვნილი მიკროავტობუსით). მოგზაურობაში მონაწილეობა ვერ შეძლო ექსპედიციის მოძღვარმა დეკანოზმა ბასილ (ჟორჟიკაშვილმა). ჩვენ ვთხოვეთ მამა ანდრიას (კბილაშვილს), რომელიც სიამოვნებით დაგვეთანხმა და ძალიან დიდი დახმარება გაგვიწია, როგორც მოძღვარმა და ორგანიზატორმა მთელი რიგი პრობლემების (საკითხების) მოგვარება-გადაწყვეტაში. ხულოში ისევ, როგორც ადრე, თბილად მიგვიღო, გვიმასპინძლა და მეგზურობა გაგვიწია დეკანოზმა მირიან (სამხარაძემ), სოფელ საციხურში ჩვეული ქართული სტუმარმასპინძლობით დაგვხვდა და თავის სახლში დაგვაბინავა ბატონმა შოთა შავაძემ. ის ორი დღის განმავლობაში გვიწევდა

კვალიფიცირებულ მეგზურობას, გვაწვდიდა ჩვენი ექსპედიციისათვის მეტად საჭირო ინფორმაციას ადგილობრ ტოპონიმიკაზე და ტრადიციებზე, გვეხმარებოდა მთელი რიგი საორგანიზაციო საკითხების გადაწყვეტაში.

ექსპედიციის მარშრუტი ასეთი იყო: თბილისიდან გავემგზავრეთ გურიაში, ჯიხეთის დედათა მონასტერში, სადაც თბილად მოგვიღო მამა ანდრია; მონასტრიდან გავემგზავრეთ მარტვილში, საიდანაც მოვბრუნდით ისევ გურიაში, ხრიანეთში, სოფელ ოხოჯურში, იქიდან კურორტ ბობოყვათის გავლით ღამით ჩავედით ბათუმში; ბათუმიდან კიდევ ერთხელ მოვინახულეთ გონიოს (აფსაროსის) ციხეში წმ. მოციქული მატათას საფლავი და გვიან ღამით ჩავედით ხულოში; ხულოდან ავედით დიდაჭარაში; დიდაჭარიდან აუწყვეით ჯერ მდ. ღორჯომის წყალს და შემდეგ მდ. ნაფლატის წყალს და მივედით სოფელ საციხურში; საციხურის, ღორჯომის, ვანაძეების და აგარის რეგიონების დათვალიერების შემდეგ, საციხური-აგარა-ნათელათი-კუნჭულეთი-წითელტბა-ქვაბიჯვართ ამოვედით არსიანის ქედის უნაგირზე და დავეშვიტეთ მდ. ქვაბლიანის ხეობაში, სოფელ მოხეს გავლით ჩავედით ადიგენში; ადიგენიდან მანქანით ჩავედით კურორტ აბასთუმანში, საიდანაც ისევ ზეკარის უღელტეხილის გადალახვით ჩავედით კურორტ საირმეში, სადაც სანატორიუმში დავისვენეთ; მეორე დღეს დავათვალიერეთ საირმის შემოგარენი, შემდეგ ვარციხე (როდოპოლისი) ციხის გავლით მოვილოცეთ გელათისა და მოწამეთას მონასტრები, შუაღამით დავბრუნდით თბილისში.

IV ექსპედიცია დავიწყეთ ჯიხეთის დედათა მონასტერში ყოვლადწმინდა ღვთისმშობლის შობის დღესასწაულისადმი მიძენილი ღამისთვის საზეიმო წირვაზე დასწრებით. ჯგუფის ზოგიერთი წევრი ეზიარა. სიმბოლური იყო, რომ მსახურება შეასრულა მამა ანდრია, რომლის მფარველი ანგელოზი წმ. ანდრია პირველწოდებულია. დილით საზეი-

მო ტრაპეზის შემდეგ დავათვალიერეთ მონასტრის მეზუემი; წმ. მოციქულის შესახებ წყაროებში და გადმოცემებში ნახსენებია მარტვილი, ამიტომაც გავემგზავრეთ სამეგრელოსკენ – მარტვილში, იქ დავათვალიერეთ მარტვილის საკათედრო ტაძარი, ჩვენი ყურადღება განსაკუთრებით მიიპყრო მარტვილის მცირე ძეგლმა ტაძარმა (VII ს.), რომელიც დაკავშირებულია წმ. ანდრია მოცუქულზე არსებულ გადმოცემასთან, შემდეგ დავათვალიერეთ მარტვილის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი, სადაც მოგვიყვინნ ზეპირი გადმოცემა იმის შესახებ, რომ წმ. მოციქულს მოუჭრია დიდი მუხა (ჭყონი), მასთან მდგომო ბომონი “კაპუნია” კი გაუნადგურებია და მის ადგილზე აღუმართავს ჯვარი.

მარტვილდან გამოვბრუნდით გურიაში – ხრიანეთში, სოფელ ოხოჯურის წმ. ანდრია პირველწოდებულის ეკლესიის სანახავად; სასაფლაოს შუაში მდებარე სანახევროდ დანგრეული ერთნაიანი დარბაზული ეკლესია დევის წინასწარი მოსახრებით დაახლოებით X-XII სს-ებს უნდა განეკუთნებოდეს; მამა ანდრიამ გადაიხადა მცირე პარაკლისი და გავემგზავრეთ ბათუმისაკენ. გზად გავიარეთ კორორტ ბობოყვათში, სადაც ისვენებდა სრულიად საქართველოს პატრიარქი ილია II. მან დიდი სიყვარულით მიგვიღო, მოისმინა ჩვენგან ინფორმაცია ექსპედიციის მიმდინარეობის შესახებ და გზაზე დაგვლოცა.

ბათუმში ბატონი მათე ტაკიძის დახმარებით მოვეწყვეთ სასტუმრო “ბაკურში”; სადამოთი ვახშამზე მიგვიწვიეს ჩვენი ჯგუფის წევრის, ელდარ ბუბულაშვილის, ნათესავებმა; დილით ბატონმა მათემ ტაკიძემ დაგვათვალიერებინა ბათუმის თამარის ციხე და მის ტერიტორიაზე აგებული ეკლესია, გავეცანით რელიგიის მუზეუმს; შემდეგ ბ-მა მათემ მიგვიწვია ახალ კინოთეატრში გ. დოლოძის მიერ აღდგენილი ფილმის პრეზენტაციაზე; კიდევ ერთხელ მოვინახულეთ გონიოს ციხე, იქ შევხვდით თურქეთში გადამღებ

ჯგუფთან (რეჟისორი კარლო ლლონტი და ოპერატორი ირაკლი ონოფრიშვილი) ერთად მიმავალ “ქრისტიანული კვლევის საერთაშორისო ცენტრის” გამგეობის თავმჯდომარეს აკადემიკოს დავით მუსხელიშვილს; ორ საათში ჩავედით ხულოში, სადაც ისე, როგორც წინა წელს, მიგვიღო და დაგვაბინავა მამა მირიანმა (სამხარაძემ); დიდიდან მოყოლებული მთელი დღე გავატარეთ ტრანსპორტის (ცხენების ან ორხიდიანის მანქანის) ძებნაში, რათა დიდაჭარიდან მთა-მთა, არსიანის ქედის გადაღახვით გადავსულიყავით ჯერ ალიგენში, ხოლო შემდეგ იქიდან ავსულყავით ფერსათის ქედზე “რკინის ჯვარზე”, ბოლოს მამა ანდრიამ, როგორც იქნა, მონახა ხულოს გამგებელი ბატონი ტარიელ აბულაძე, მან მიგვიღო, დიდი ყურადღებით მოგვისმინა და გადაგვიჭრა ეს პრობლემა. გამოვიყვეს საავადმყოფოს “უაზი”, რითაც გავუმგზავრეთ საციხურის საკრებულოს თავმჯდომარესთან – ბატონ შოთა შავაძესთან; როგორც ზემოთ მოგახსენეთ, ბატონი შოთამ დიდი დახმარება გავვიწია, ყველა თავის სახლში დაგვაბინავა, ჩავვაწერინა საციხურის, აგარის და ღორჯომის თემებში არსებული გვარები, ამ სოფლების შემოგარენის – ნაეკლესიარების (ქილისების), როგორც აქ ეძახიან, ნაციხარების, მთების, მდინარეების და წყაროების ტოპონიმთა, ჩავგანიშინა ყველა ის მარშრუტი, რომლებითაც შეიძლება ფერსათის ქედზე, ზეკარის უღელტეხიზე მოხვედრა.

მეორე დღეს მისი მეგზურობით დავათვალიერეთ და გადავიღეთ ჯვართანას და ვანაძეების ნასაყდრალეები, პერანგშემოძარცული, ეკლესიების ნანგრევები (დევის მისაზრებით ორივე განვითარებული შუა საუკუნეების); ნამონასტრეში გვაჩვენეს ადგილი და შენობის ნანგრევები, სადაც გადმოცემით იყო მონასტერი და იქვე ნაპოვნი უხეშად დამუშავებული სქელკედლა ქოთნები თუ კათხები; მანქანა გავვიფუჭდა და ამიტომ ვერ ვნახეთ პანტნარში ჯორჯიკეთთან ჯვართანისა და ნასაყდრის მსგავსი ქილისა; ფე-

ხით დავბრუნდით საციხურში; ცხენები აქაც ვერ ვიშოვეთ. შოთას ძმამ დიდი გაჭირვებით მანქანა შეაკეთა და შევეუდევით მზადებას; სამი მარშრუტიდან: 1. ვანაძეები – ღორჯომი – საყველაფერდი – ნასოფლარი – ყვირალი – კიკიბოს მიმართულება, 2. საციხური – აგარა – ნათელათი – მოსავლეთი – ნაილავი – კუნჭულეთი – წითელტბა – ქვაბიჯვარი – მოხე – დერცელის მიმართულება, 3. საციხური – გელაური – ველათი – ხანუმის გზით – კეხოვანი ან საციხური – პანტნარი – ჯორჯიკეთი – რიყეთი – გოდერძის მიმართულება, ჩვენ ავირჩიეთ მე-2 მიმართულება; დილით შევეყვებით არსიანის ქედისაკენ აღმართს, გარკვეულ ადგილებში მანქანას უჭირდა და ჩვენ ფიხით მიუყვებოდით გზას, საციხურისა და აგარის გარდა, ყველა დასახლება საზაფხულო იაილებია, წითელტბიდან კარგად დავათვალიერეთ და გადავიდეთ ქვაბიჯვარი; დღის მეორე ნახევარში ავედით არსიანის ქედზე, ნაომრის ველზე, რომელიც ზღვის დონიდან 2000 მეტრზეა; მარცხნივ ჩანს კიკიბო, პირდაპირ დერცელი და მოხე, სამრეთ-აღმოსავლეთით – ზარზმა, უდე, შორს – თურქეთის საქართველო, მდ. ფოცხოვის ხეობა, უფრო შორს კი – ერუშეთის ქედის ფრაგმენტი ნისლში; ჩვენზე მომაგრებული მანქანა და შოთა შავაძე აქედან უკან უნდა დაბრუნდნენ, მოხემდე მინიმუმ 30 კილომეტრია, ასეთი ტვირთით, ფეხით მოხემდე, უმეგზუროდ ჩასვლა ძალიან გაგვიჭირდებოდა; გადავწყვეითეთ ბატონ ტარიელ აბულაძესთან დარეკვა. ბედად მალევე დაგვკავშირდით. მან ოპერატიულად დაგვაკავშირა ადიგენის გამგებელს ბატონ ალექსანდრე სუხიაშვილს; გამგებელმა ჩაიწერა ჩვენი ტელეფონის ნომერი და უკვე ცოტა ხანში დაგვიკავშირდა მოხეს გამგებელი, რომელიც შეგვპირდა მანქანის გამოგზავნას; სანამ მანქანა ამოგვაკითხავდა, გავმალეთ სუფრა, დავილოცეთ, დავემშვიდობეთ შოთას და მძღოლს; 2-3 საათის ლოდინის შემდეგ დიდმა სამხიდიანმა მანქანამ ამოგვაკითხა და საკმაოდ რთული რელიე-

ფის გზით ჩავედით მოხეში; იქ გაირკვა, რომ მთაში აცი-
ვებულა და მეჯოგეები ბარში ჩამოსულან. შეგვეპირდენ,
რომ მომავალ წელს იენისის ბოლოს თუ ჩავალთ მოხეში,
დაგვახვედრებენ ცხენებს და თვით მოხეს გამგებელი გვი-
მეგზურებს; გვიან ღამით ჩავედით ადიგენში, მოვეწყვეთ
სასტუმროში; დილით ორი “ვილისით” ჩაგვიყვანეს აბას-
თუშანში, სადაც გადავსხედით სასწრაფო დახმარების
“უაზში” და ზეკარი-“რკინის ჯვრის” უღელტეხილის გა-
დავლით ჩავედით კურორტ საირმეში.

როგორც შეთანხმებულები ვიყავით ჩვენი მძღოლი ელიზ-
ბარი საირმის თავზე დაგვხვდა; მამა ანდრიას ახლობლე-
ბის დახმარებით ღამე სანატორიუმში გავათენეთ; დიდი-
დან დავათვალირეთ საირმე და მისი შემოგარენი; ჩავუყე-
ვით მდ. წაბლარის წყალს სოფელ წაბლარისხევში, რო-
მელთანაც ახლოს ადგილ მამანეთში ვნახეთ ნამონასტრა-
ლის კვალი, შემდეგ დავათვალირეთ ადგილი უდაბნო, სა-
დაც ნაეკლესიარს უჩვენებენ, ვნახეთ ქვა, ნამდვილად სტე-
ლის ნაწილი, ჩავიწერეთ ტოპონიმი “ღიაკვნის ხიდი”; დე-
ვიმ გამოთქვა აზრი, რომ აქ შეიძლება მართლაც იყო ეკ-
ლესია და ეს ადგილი ნამონასტრევეს ჰგავს; მამა ანდრიას
ჯიხეთის მონასტრიდან მანქანით მოაკითხეს, დიდი სიყვა-
რულით დავემშვიდობეთ ერთმანეთს; ჩვენი მანქანით გავემ-
გზავრეთ ქუთაისში, მოვილოცეთ გელათი და მოწამეთა
და გამთენიისას დაგბრუდით თბილისში.

IV მოგზაურობაშიც ვერ მოხერხდა დაგეგმილი მარშრუ-
ტის ბოლომდე გავლა. ამიტომ მომავალი წლისათვის გა-
დავწყვიტეთ, სამკაცრიანი ჯგუფით (დევი ბერძენიშვილი, მი-
ხეილ ფხაჭიაშვილი და ოპერატორი) მოხეში ჩასვლა და
დარჩენილი მოხე-დერცელი-მამლისმთა-ფერსათის ქედი და
“რკინის ჯვარი” მონაკვეთის გავლა.

მოგზაურობიდან დაბრუნების ორი თვის თავზე დევი ბერძენი შეიღმა წაიკითხა მოხსენება II საერთაშორისო სიმპოზიუმზე – “ქრისტიანობა ჩვენს ცხოვრებაში: წარსული, აწმყო, მომავალი”, რომელიც ჩატარდა 24-26 ნოემბერს საქართველოს საპატრიარქოს, საქართველოს მარლმადიდებელ ეკლესიასთან არსებული “ქრისტიანული კვლევის საერთაშორისო ცენტრის” და ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის თაოსნობით. ავტორის ანალიზით წმ. ანდრია პირველწოდებულთან დაკავშირებული ქართული ტრადიციული გადმოცემები, მატერიალური კულტურის ძეგლები და ტოპონიმების მონაცემები ნასაზრდოებია (დაფუძნებულია, მომდინარეობს) ძველი ისტორიული წერილობითი წყაროებით, ხოლო წერილობითი ტრადიცია ბევრს იღებდა ხალხური გადმოცემებისაგან. წინამდებარე წიგნში განმეორებით ვაქვეყნებთ ამ სამეცნიერო ნაშრომს.

განვლილი ამ ოთხი ექსპადიციის შემდეგ შევაჯერეთ წმ. ანდრია პირველწოდებულის საქართველოში შემოსვლისა და მოგზაურობის შესახებ არსებული ისტორიული წყაროები და გადმოცემები ჩვენი მოგზაურობების შედეგებთან, რამაც მიგვიყვანა იმ დასკვნამდე, რომ აუცილებელი იყო სამეცნიერო კვლევის თურქეთში გაგრძელება. კერძოდ, თურქეთის საქართველოში, რათა გვენახა, შეგვესწავლა და გაგვევლო ის ისტორიულ საქარავნე გზები, რომლებიც I საუკუნისათვის შემოდიოდა იმჟამინდელ საქართველოში და რომლითაც შეიძლება ესარგებლა წმ. ანდრია მოციქულს. საჭირო იყო აგრეთვე ამ გზების გავლისას გამოგვეკვლია ყველა ის პუნქტი, რომლებზეც საუბარია წყაროებში, მოგვეხდინა ამ ადგილების ძველი და ამჟამინდელი სახელების იდენტიფიცირება, ადგილზე შეგვესწავლა და დაგვედგინა, თუ რა კავშირი აქვს წმ. ანდრია მოციქულის მოღვაწეობას ტაო-კლაჯეთის უნიკალურ მემკვიდრეობასთან, როგორც საეკლესიო ძეგლებთან, ასევე ისტორიულ

საფორტიფიკაციო და საერო ნაგებობებთან. ეს ყველაფერი გამომდინარეობდა იქიდან, რომ ანდრია პირველწოდებული საქართველოში შემოვიდა რომის იმპერიის საზღვრებში მყოფი აღმოსავლეთ ანატოლიის, ისტორიული პონტოსა და ლაზიკის რეგიონებიდან, რომლებიც ამჟამინდელი თურქეთის რესპუბლიკის ტერიტორიას წარმოადგენენ. ამიტომაც შემდეგი ექსპედიცია დაიგეგმა თურქეთში. დევი ბერძენიშვილთან შეთანხმებით გავაკეთე სავარაუდო მარშრუტის მაკეტი, რომელიც დევიმ მოიწონა.

მე, როგორც ექსპედიციის კოორდინატორს და ტექნიკურ დირექტორს, დამევალა ექსპედიციის ხარჯთაღრიცხვის შედგენა და საჭირო აღჭურვილობის შექმნა-მომარაგება. 2006 წლის ზაფხულიდან თურქეთის ანუ მეხუთე ექსპედიციის პროექტი მზად იყო და დავიწყეთ საჭირო თანხის მოძიება. ხარჯთაღრიცხვამ საკმაოდ სოლიდური თანხა შეადგინა, ამიტომ სპონსორის მოძებნა ძალიან გაჭირდა. თავდაპირველად ექსპედიციის ხანგრძლივობა დაყვავით ორთვენახევრიან ეტაპად: პირველი – ტრაპიზონის რეგიონი და ისტორიული ლაზიკა, ართვინი, შავშეთი, კლაჯეთი, ტაო, არტაანი, კოლა, ყარსისა და ერზრუმის რეგიონები, კაბადოკია, ანკარის რეგიონი, შავი ზღვის სანაპირო, სინოპიდან ტრაპიზონამდე; მეორე – სამხრეთი და დასავლეთი თურქეთის რეგიონები სტამბულის ჩათვლით; საექსპედიციო ჯგუფი ითვალისწინებდა 10 წევრს, სატრანსპორტო საშუალება კი ორი მანქანის (ჯიპის) დაქირავებას.

V ექსპედიცია

2007 წლის დეკემბრიდან 2008 წლის ბოლომდე საქართველო აღნიშნავდა სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქის, უწმიდესისა და უნეტარესის **ილია II**-ის აღსაყდრებიდან 30 წლისთავს. ამ საიუბილეო თარიღის აღნიშვნასთან დაკავშირებით დაიგეგმა მთელი რიგი ღონიძი-

ებები, რომელთა ნუსხაშიც მოხვდა ჩვენი პროექტი. მაგრამ დაფინანსებასთან დაკავშირებული პრობლემების გამო ხარჯთაღრიცხვაში შეტანეთ ცვლილები: მონაწილეთა რიცხვი შევამცირეთ 7 კაცამდე, სატრანსპორტო საშუალებებთან დაკავშირებით გადაწყდა ერთი მანქანის (ჯიპის) შეძენა და არა დაქირავება. ცვლილებები მოვახდინეთ ექსპედიციის მარშრუტში და ხანგრძლივობაში. გადაწყდა ექსპედიციას ემოგზაურა თურქეთის ქართულ რეგიონში და შავი ზღვის სანაპიროზე თვენახევარი ორი თვის განმავლობაში. ამ ცვლილებების შემდეგ 2008 წლის გაზაფხულზე დადებითად გადაწყდა ჩვენი პროექტის დაფინანსება, მივიღეთ ისევ სახელმწიფო გრანტი.

ექსპედიციაში გამგზავრებამდე დევი ბერძენიშვილმა, ელდარ ბუბულაშვილმა, მიხეილ ფხაჭიაშვილმა და თამაზ შარაშენიძემ მივიღეთ მონაწილეობა სამეცნიერო კონფერენციაში – “წმიდა ანდრია პირველწოდებულის გზით”, რომელიც გაიმართა 2008 წლის 2-4 მაისს ხულო-დიდაჭარაში, სხალთის ეპისკოპოსის სპირიდონის (აბულაძე) ლოცვა-კურთხავით. დევი ბერძენიშვილმა წაიკითხა მოხსენება – “ქართული ტრადიცია წმინდა ანდრია პირველწოდებულის შესახებ”, ელდარ ბუბულაშვილმა კი “წმ. მოციქულთა სახელთან დაკავშირებული სიწმინდეები საქართველოში”. დევი ბერძენიშვილის სტატიას განმეორებით გთავაზობთ წინამდებარე წიგნში.

2008 წლის მაისში შევიძინეთ ექსპედიციისათვის საჭირო მანქანა (ჯიპი “ტოიოტა-ლენდ კრუიზერი”), რომელიც დაკომპლექტებული იყო 7 საჯდომი სავარძელით და საექსპედიციო აღჭურვილობა. საკმაოდ დიდი ხანი ველოდეთ თურქეთის კულტურის სამინისტროსაგან თურქეთის ტერიტორიაზე პროფესიონალური ვიდეოკამერით გადაღების უფლებას, რომელიც ბოლოს და ბოლოს, თითქმის ერთი თვის ლოდინის შემდეგ მივიღეთ, რაშიც დიდი დახმარება

გაგვიწიეს თურქეთში საქართველოს ელჩმა ბატონმა გეგა მგალობლიშვილმა და მისმა თანამშრომელმა ბატონმა ზურაბ ბატიაშვილმა. 3 ივლისის საღამოს 22³⁰ საათზე ექსპედიცია მთელი შემადგენლობით დაიძრა თბილისიდან საჩხერისკენ, სადაც გვიან ღამით მეუფე დანიელმა დაგვლოცა გზაზე. გამთენიისას 0600 საათზე ჩვენ გადაგვეთეთ თურქეთის საზღვარი და დაახლოებით 1000 საათზე ჩავედით ტრაპიზონში, მოვეწყვეთ სასტუმროში “იუკანში”, დავისვენეთ და საღამოს ვესტუმრეთ ტრაპიზონში საქართველოს საელჩოს გენერალურ კონსულს ბატონ ავთო მიქაცაძეს. საკონსულოში შეხვედრამ მეგობრულ ატმოსფეროში ჩაიარა, ჩვენ ბატონ ავთო მიქაცაძეს და მის თანამშრომლებს მოვუყვეთ ექსპედიციის შინაარსი, მათ აღგვითქვეს ყოველგვარი დახმარება. საღამო დასრულდა ვახშამითა და ღამის ტრაპიზონში გასეირნებით.

V მოგზაურობის მარშრუტის შესახებ ინფორმაციას მოგაწვდით მოკლედ, სქემატურად, რადგან ბატონი დევის დღიურში ეს ყოველივე დიდი პროფესიონალიზმითა და სიზუსტით აქვს გადმოცემული. ჩვენმა მანქანამ, რომელსაც დევი ბერძენიშვილმა “თარეშა” დაარქვა, გაიარა ასეთი სვლაგეზი: ტრაპიზონი – მაჩკა (სუმელა, ბაზელონი) – ზიგანას უღელტეხილი – გუმიშხანე (ყოფილი არგიროპოლოსი) – აიღინთეფე – ბაიბურთი – ისპირი (ყოფილი სპერი) – დაღბაშის უღელტეხილი – რიზე – ხოფა – ართვინი – ბორჩხა – მურატლუ – ართვინი – არტანუჯი – ართვინი – პარხალი – იუსუფელი – მდ. თორთომის ხეობა – იუსუფელი – ერზრუმი – პასინლარი (ყოფილი ბასიანი) – ერზრუმი – “გიურჯი ბაღაზის” (“ქართლის გზა”) უღელტეხილი – შავშათი (ყოფილი სათლე) – ართვინი – კლარჯეთი – ართვინი – ოღთისი – ნარმანი – ოღური – ჩატაკსუ (ყოფილი ტაოსკარი) – ოღური – ფანასკერტი – აგუნდირის უღელტეხილი – კოლა – არტაანი – ფოცხოვი – არტაანი – ჩილდირის ტბა – ყარსი – ერზრუმი – კოპის უღელტეხილი (ქალდიის კარიბჭე, მდ. ჭოროხის სათავეები)

– ბაიბურთი – შებირყარაჰისარი (ყოფილი კოლონია) – ნიქსარი (ყოფილი ნეოკესარია) – გიუმენეკი (ყოფილი კომანი) – თოხათი (ყოფილი კუკუსო) – ამასია – სამსუნი – სინოპი – სამსუნი – ტრაპიზონი – ბათუმი – ახალციხე – ახალქალაქი – თბილისი.

ერზრუმში დროებით დაგვტოვა მეგზურმა და თარჯიმანმა დაუდმა, რომელიც ათი დღით, პირადი საქმეების გამო, წავიდა სტამბულში. ის შეცვალა, თურქეთში, ქ. ართვინში გაზრდილმა, ამჟამად, თბილისელმა ვახტანგ საღინაძემ. რადგანაც დაუდი მძღოლის მოვალეობასაც ასრულებდა, საჭკესთან ის შეეცვალეთ მე და თამაზ შარაშენიძემ. ერზრუმიდან გზად შავშეთისაკენ გავიარეთ, დავათვალიერეთ და გადავიდეთ საქართველოში შემოსასვლელი ძველი საქარაენე გზის ნაწილი უღელტეხილი “გიურჯი ბოლაზი” (“ქართლის გზა”), გვიან ღამით ჩავედით ქ. შავშათში (ყოფილი სათლე).

8 აგვისტოს არტაანის სასტუმროში ჩემთან ნომერში შემოვარდა კახა იმნაიშვილი და მითხრა, რომ ომი დაიწყო რუსეთსა და საქართველოს შორის. ყველამ სასაწრაფოდ გადავრეკეთ თბილისში. 8 აგვისტოდან, ომის დაწყებასთან დაკავშირებით ჩვენი ჯგუფის ყველა წევრს წარმოეშვა პირადი პრობლემები, ყველასთვის ძალიან გაჭირდა თურქეთში დარჩენა, მაგრამ პასუხისგებლობის გრძნობამ მიგვაღებინა ერთადერთი სწორი გადაწყვეტილება, რომ ასეთი წარმატებული ექსპედიციის შეწყვეტა არ შეიძლებოდა.

16 აგვისტოს საღამოს 1800 საათისათვის ჩავედით ტრაპიზონში, მოვეწყვეთ სასტუმრო “ნაზარში”, დავისვენეთ. შემდეგ დავრეკეთ საქართველოს გენერალურ კონსულთან, ბატონ ავთო მიქაცაძესთან, რომელმაც გვითხრა, რომ 1900 საათზე რუსეთის საკონსულოსთან, ტრაპიზონის ქართველობა აწყობდა საპროტესტო მანიფესტაცია-მიტინგს. ჩვენც სასწრაფოდ მოვემზადეთ და წავედით რუსეთის საკონსუ-

ლოსთან. დევი ბერძენიშვილი ძალიან გახარებული იყო, რომ მიტინგს მივუსაწარიო. მანიფესტაციის შემდეგ ბატონმა ავთომ მიგვიწვია საკონსულოში, სადაც პირველად ვუყურეთ ტელევიზია “იმედს”, ვნახეთ ის შემზარავი კადრები, ქართულად მოვისმინეთ, რაც ვკჭირდა, რაც ხდებოდა საქართველოში. უკანა გზაზე ვივასშმეთ და ძალიან დაზაფრულები დაგბრუნდით სასტუმროში, დაგეგმეთ მეორე დღე, 17 აგვისტო. გადაწყდა, რომ ერთ დღეს დავისვენებდით ტრაპიზონში და 18-ში დაგბრუნდებოდით სამშობლოში ბათუმი-გოდერძის უღელტეხილი-ახალციხე-ახალქალაქი-წალკა-თბილისის გზით, რადგანაც გორი-თბილისის მონაკვეთი რუსი ოკუპანტების ხელში იყო. ყველა გაგნაწილდით ჩვენ-ჩვენს ნომრებში. 1200 საათი ხდებოდა, რომ შეშფოთებული ელდარ ბუბულაშვილი შემოვარდა ჩემთან ნომერში და შეშინებულმა მითხრა, რომ დევი იატაკზე დაეცა და ცუდად არის. სასწრაფოდ მე და თამაზ შარაშენიძე გავცვივდით დევის ნომერში, იქ დაგეხვდნენ კახა იმნაიშვილი და დათო ასათიანი, რომლებსაც დევი წამოეყენებინათ და საწოლზე დაესვათ, მას გონება ჰქონდა დაკარგული, კახამ წნევა გაუზომა, რომელიც საკმაოდ მაღალი იყო, როგორც ჩანს, დევის თავში სისხლი ჰქონდა ჩაქცეული. გამონდა დაუდიც. მე ტელეფონით ველაპარაკე საკონსულოს თანამშრომელს ბატონ გიორგი ყუშიტაშვილს, მან გამომკითხა, რომელ სასტუმროში ვიყავით. ძალიან მალე ბატონი გიორგი სასწრაფო დახმარების ექიმთან ერთად დევის ნომერში იყო. ექიმმა დევის გასინჯვის შემდეგ მოითხოვა მისი ჰოსპიტალიზაცია, რაზეც ჩვენი თანხმობა მიიღო. ქალაქის საავადმყოფოში ის მოათავსეს მიმღები განყოფილების ინტენსიურ პალატაში და დაიწყო მისი მკურნალობისათვის საჭირო პროცედურების ჩატარება; თავიდან თითქოს საქმე კარგად მიდიოდა, ბატონ დევისაც უკეთესობა დაეტყო, კონტაქტში შემოსვლა უნდოდა, მაგრამ შემდეგ დაიწყო გაუარესება, განვითარდა ინფარქტი.

მორიგე ექიმმა დევის მდგომარეობა უიმედოდ ჩათვალა. ჩვენ მოვეთათბირეთ გიორგი ყუშიტაშვილს და ექიმთან შეთანხმებით საავამყოფოს რეანიმობილით დევი გადავიყვანეთ საუნივერსიტეტო კლინიკაში. დევი კლინიკაში მიყვანისთანავე პირდაპირ რეანიმაციაში მოათავსეს, ელდარი და თამაზი, რომლებიც რეანიმომობილში იჯდნენ, რაღაცნაირად კლინიკის შენობაში მოხვდნენ. დანარჩენები, გიორგი ყუშიტაშვილის გარდა, საავადმყოფოს შენობაში არ შეგვიშვეს, დავრჩით ყველანი კლინიკის ეზოში. ჩვენ შემოგვიერთნენ ბატონო ავთო მიქაცაძე და საკონსულტო თანამშრომლები, რომელთა სიყვარული და დიდი პატივისცემა მათთან ნაცნობობის ამ მოკლე პერიოდის განმავლობაში მოეპოვებინა ბატონ დევის. დაახლოებით 20-30 წუთის შემდეგ კლინიკის შენობიდან გამოვიდა აცრემლებული თამაზი, შემდეგ ელდარი და ბატონი დევის მკურნალი ექიმი, რომელმაც დამწუხრებულმა გვითხრა, რომ განმეორებული ინფარქტის შედეგად 17 აგვისტოს 0145 საათზე, ადგილობრივი დროით, გულმხურვალე მამულიშვილისა და საქართველოს ისტორიის გამორჩენილი მეკლევარის დევი ბერძენიშვილის გული, ისტორიული ლაზეთის მიწაზე, საიდანაც წმ. ანდრია პირველწოდებულმა დაიწყო ქართველი ერის მოქცევა, გაჩერდა. მან ვერ აიტანა მისი საყვარელი სამშობლოს მძიმე განსაცდელი და, როგორც ყველა ღირსეული სამშობლოს მოყვარული მეომარი, ბრძოლის ველზე დაეცა.

ღვთის შეწევნით და წმ. ანდრია მოციქულის მეოხებით, ღრმა მწუხარების მიუხედავად, ექსპედიციის წევრები სასოწარკვეთილებაში არ ჩავცვნილვართ, თუმცა იყო ამისი საშიშროება. კეთილი და გულისხმიერი ადამიანების ავთო მიქაცაძის, გიორგი ყუშიტაშვილისა და თურქეთში, ტრაპიზონის გენერალური საკონსულტო თანამშრომლების მხარეში დგომით შევქვლით, დროის დაუკარგავად, დევი ბერძენიშვილის ცხედარის გადმოსვენება სარფში.

კლინიკის ეზოდანვე, 03⁰⁰ საათზე, სასწრაფოდ ტელეფონით დაუკავშირდი ბატონ მათე ტაკიძეს ბათუმში, რომელმაც, როგორც ჭეშმარიტმა ქრისტიანმა, გულთან მიიტანა ჩვენი გასაჭირი და ყოველგვარი დახმარება აღმითქვა. დაახლოებით დილის ექვს საათზე სარფის სასაზღვრო ტერმინალის ნეიტრალურ ზონაში დაგვხვდა ბატონი მათე სასწრაფო დახმარების მანქანით. ჩვენ ერთად გადავასვენეთ დევის ცხედარი მანქანაში. ბათუმში გარკვეული პროცედურების ჩატარების შემდეგ დევი ბერძენიშვილის ცხედარი დავასვენეთ სასწრაფო დახმარების მანქანაში და შევუდევით თბილისისაკენ მეტად მომქანცველ გზას. წინ მიგვიძლოდა ბატონი დევის ცხედარი, უკან “თარეშაში” მსხდომნი, მივყვებოდით, ჩვენ, მისი კოლეგები, მოსწავლეები, შეგირდები იმ გზით, რომელიც დაახლოებით 20 საუკუნის წინ გაიარა წმ. ანდრია პირველწოდებულმა. საინტერესოა, ღმერთმა ისე ინება, რომ დევი თავის სათაყვანებელ თბილისში ბრუნდებოდა თავისი უსაყვარლესი ჯავახეთით, რომელიც მისი კვლევების ერთ-ერთი მთავარი საგანი იყო, ის ხომ ამ მხარის სპეციალისტად და დიდ მცოდნედ იყო აღიარებული. უკვე 18 აგვისტო დგებოდა, როცა ბატონი დევი მშობლიურ ქალაქში, ბარნოვის № 150-ში (ამჟამად ი. აბაშიძის 48) სახლში დაბრუნდა...

წინამდებარე წიგნის წინასიტყვაობის შედგენისას ვისარგებლე ჩემი ჩანაწერებით, რომელსაც ვაწარმოებდი ოთხივე ექსპედიციის დროს, საქართველოს რეგიონების რუკებზე, მოგზაურობისას განვლილი პუნქტების შესახებ, ჩემს მიერ გაკეთებული აღნიშვნებითა და კომენტარებით, ბატონების ნიკა ვაჩიეშვილის მე-2, დევი ბერძენიშვილისა და ელდარ ბუბულაშვილის მე-3 და მე-4 ექსპედიციის ჩანაწერებით და ჩვენი მოგზაურობების დროს გადაღებული ვიდეო და ფოტო მასალებით. რაც შეეხება V მოგზაურობას ვისარგებლე დღიურით, რომელსაც თავად ვაწარმოებდი.

ღევი ბერკენიშვილის დღიური

3.07.08

როგორც იქნა, გამოვეტიეთ თბილისიდან. ვართ შვიდნი. ჩვენი გამყოლი გურჯი დაუდია¹ (მამის დედით ფუტკარაძე), იცის ქართული, 26 წლისაა, ართვინიდან, თბილისში ჰყავს მეგობრები და აპირებს ქართულ მოქალაქეობას. ბაგრატიონებს² დაყვებოდა, მისი მისამართიც ნინომ ჩამიწერა. თბილისი დავტოვეთ ღამის 10-ზე. საჩხერეში მეუფე დანიელთან ვიყავით 1-ზე, გამოვიარეთ ბათუმი, სარფი, შეუჩერებლივ ვიარეთ, ტრაპიზონს ჩამოვადწიეთ დილის 7-ზე.

ბათუმიდან სამსუნამდე პლაჟები არაა. მთები ახლოა მოსული ზღვასთან. ხშირია ხელოვნური ყურეები, შექმნილი კლდის დიდი ლოდებით. ეს დელეისაგანაც იცავს ნაპირს და პატარა გემების გასაჩერებელიცაა. რატომ არ აგებენ ასეთებს ჩვენთან? **ტრაპიზონში** მოვეწყეთ ცენტრში სასტუმრო იუვანში. ეს ქალაქი, შარშან გავლით ნანახი, საკმაოდ კარგი მდებარეობისაა, ვიწრო, მოკირწყლული ქუჩებით, პორტიოა და აეროპორტი.

საღამოს ჩვენს კონსულს ვეწვიეთ. ავთო³ სამსართულიან სახლს არემონტებს. პატარა ეზოში ბამბუკის ფანჩატური აქვს და ფოტოსტენდი. ბევრს ლაპარაკობს და დიდი გეგმები აქვს... გვიმასპინძლა და ღამით გავისეირნეთ. ვნახეთ ქალაქის კედელი და ბურჯები დას. მხარეს. აქ, ხევში ძველი სახლები დაუნგრევია ქალაქის მერს და პარკს აშენებს. სახვადიოდ შევიპირეთ ავთო, რომ ერთად დავათვალიერებთ აია სოფიას ტაძარს, მუხეუმს. შეგვპირდა ნავით ზღვაში გასვლას, რომ იქიდან გადავიდოთ ქალაქი.

4.07.08

ღღეს ქალაქის ციხის კედლებით დავიწყეთ დას-დან.

აქ ეს კედლები მთელ სიგრძეზე მოუყვება ჩრდილოეთიდან ზღვამდე. სიმაღლით 25-30-მდეა. წყობა სხვადასხვაა, გვიან განახლებული. კოშკ-ბურჯები კუთხოვანია, აკროპოლისის მაღალი კოშკები S-თაა. ყველაზე მაღალ ადგილზეა. ხევში მყოფ სახლებს იღებენ და პარკს აკეთებენ. უფრო დას-ით უკვე ქალაქის გალავანია, იმავე სიმაღლისა და წყობისა. აქ, ჩრდილოეთისაკენ (ზღვისაკენ) შემოსასვლელი განიერი თალია, აქ ახლა გზაა. ქალაქი გალავნით იყოფა ზედა, შუა და ქვემო ნაწილად.

ეკლესიები ან აფეთქებული, ან ჯამეებად ქცეული, ქუჩები ვიწროა ერთი მანქანის სიგანისა, ზოგან უფრო ვიწრო. ახალი ქალაქი აღმ-ით შენდება. აქვეა ახლა აეროპორტიც. პარკში ვიღაც ფაშის ცხენოსანი ფიგურაა. აქვეა ჯამედ ქცეული ბერძნ. ეკლესია.

აია სოფიის ტაძარი ჯვარგუმბათოვანია. O-ით 3 აფსიდაა, შუა ხუთკუთხოვანი. ეკლესიას N, W, და S შესასვლელი აქვს თაღოვანი. S შესასვლელის თავზე რელიეფებია ადამისა და ევას გამოსახულებებით სცენებია (სამოთხიდან გამოძევება...).

შიგნით ფრესკები ნაწილობრივ გადარჩენილია და ყველა კედელზე ჩამოთვლილია მათი შინაარსები. რატომ არ შეიძლება ეს ჩვენთანაც გაკეთონ? შუაში მოზაიკური იატაკის ფრაგმენტია შემორჩენილი. საკურთხეველთან საფლავის ქვებია. ერთი მათგანი უნდა იყოს მამია გურიელისა, რომელსაც ცოლად ჰყავდა დიდ პალეოლოგოსთა ბოლო ქალიშვილი.

მთავარი ტაძარი 1250-70 წლებშია აგებული. N-ით იმავე გეგმის მცირე ეკლესია – XIV ს-ში, W-ით 5 სართულიანი სამრეკლო კოშკი – XV ს-საა. ეზოში გამოფენილია არქ. დეტალები, საფლავის ქვები, ადგილობრივი და სხვანი, მოტანილი; აქვეა წარწერიანი (ბერძნ. სომხ.) ქვებიც. ბრაიერს⁴ ნახსენები აქვს **გურიელის** საფლავის ქვის წარწერაც... ახლა აღარ ჩანს. გამოფენილ ქვებშია 3

გვიანი კაპიტელიც – ესაა **სოლომონ II-ის** ობელისკის ქვები.

ეს ობელისკი O-ითაა, ქვემო ქალაქში. აქ ეკლესია მდგარა, ის აუღიათ, მის გვერდით მყოფი საფლავები ცაცხვთან დაუსვენებიათ და იქვე აღუმართავთ ობელისკი, რ-ც ძველ ფოტოებზე 7 არშინი სიმაღლისა ყოფილა, 4 სვეტზე დაყრდნობილი გუმბათი.

ამავე ეკლესიის სიახლოვეს უნდა ყოფილიყო **ანდრიას სახელობის გამოქვაბულის ეკლესია**, რომელიც ბრაიერის მიხედვით, ბულვარის გაყვანას შეეწირა.

ანდრიასთან დაკავშირებული მეორე ეკლესიაც ქვემო ქალაქშია; ის **მოლა სიიან ჯამეს** სახელს ატარებს. სამნავიანი ბაზილიკა შიგნიდან შელესილი, გარედანაც შელესილია. ძველი დატოვებულია მხოლოდ სამი, გარეთ გამოტანილი ნახევარწრიული აფსიდა. ეს ჯამეც მოქმედი და მცველი ჰყავს.

სადამოს ნავი დავიქირავეთ და ზღვიდან გადავიღეთ ღამის ტრაპიზონი. ხვალ ორი ეკლესია უნდა მოვინახულოთ ქალაქში, მერე წავალთ მონასტერში და იქიდან გადავალთ ბაიბურთში. საკონსულომ ტრაპიზონის ძველი ფოტოალბომი გვათხოვა. იქვეა ფოტოები 1890 წ-დან. ჩემი აპარატით გადავიღე 10 სურათი ჩვენთვის საინტერესო ადგილებისა.

5.07.08

ტრადიციით ქალაქში კიდევ ერთი ძველი ეკლესიაა, რომელიც ახლა ჯამედაა ქცეული. ესაა **იენი ჯუმა ჯამი** – „პირველი პარასკევის ღოცვის ღამე“. ეს ეკლესია სამი ნახევარწრიული აფსიდით, გუმბათიანი ეკლესიაა. ის შეკეთებულია შესანიშნავად. აღმ. და სამხრ. მხარეს მოგრძო კოვზისებურდარებიანი ლავგარდანებია. O მხარეს მათ შერჩენილი აქვთ წრეში ჩასმული და

თავისუფალი ჯვრები. ჩრდ. კედლებში წნული ორნამენტიანი ქვები რესტავრირებისას უადგილოდ ჩაუსვამთ შიგნიდან.

IV ს-ში ყოფილა **ევეგნიოსი**, რომელსაც დაუმხია კერპი (ჰერაკლე). ამისათვის ის უწამებიათ და შემდგომში წმინდანად შეურაცხავთ. დიდ კომნენოსებს 1204-22 წლებში მისი სახელობის ეკლესია აუშენებიათ, რომელიც 1461 წლიდან ჯამედ გადაუქცევიათ. მთავარ აფსიდაში გაუჭრიათ შესასვლელი კარი, S-კედელში ამოუშენებიათ სარკმლები და შესავლელი. იქვე გაუკეთებიათ მიძრავი, მოლასასასვლელი კიბეები. იატაკი დაუფარავთ ხალიჩით.

ამის შემდგომ ქალაქის ცენტრში, ბაზრის ქუჩის შუაში ვნახეთ ხელით ნაკეთები ნაწარმის გამოფენა, იქვე XIX ს-ის დიდი მენეთით.

ქალაქის აღმ. ნაწილში მთაზე მოვინახულეთ „**ქალ-წულთა მონასტერი**“, რომელიც რესტავრაციისა და გათხრების გამო დაკეტილი დაგვიხვდა. დავტოვეთ ტრაპიზონი, ლამაზი და საინტერესო ქალაქი. დილას სასტუმროშივე გადავათვალიერე ძვ. ფოტოებითა და ახალი სურათებით შექმნილი ორი ალბომი. იქიდან შევარჩიეთ ჩვენთვის საინტერესო ძვ. ფოტოები და ჩემი აპარატით გადავიღე.

წამოვედით **სუმელაში***. ეს ბერძნული მონასტერი ტრაპიზონის O-ით ჩამომავალი ხეობის სათავეებშია, მის მარცხენა სანაპიროზე მდებარე მთაში. გრანიტის კლდეში

* შენიშვნა დ. ბერძენიშვილისა: IV ს-ში ორი წმინდანის ღვაწლით იწყება, მერე VI ს-ში არსდება აქ რაღაც, რ-საც კომნენოსები 13 ს-ში მონასტრად აქცევენ. **სუმელა – შავი მთა**. სუმელას მთავარი მონასტრის მისასვლელში ერთნავეიანი დარბაზული ეკლესიაა, შვერილი, ნახევარწრიული აფსიდით. შესავლელი S-იდანაა თაღით გადახურული. თითო სარკმელი O და S მხარეს ოთხკუთხაა. ეკლესია ძალიან წააგავს ბაზელონის მონასტრის მც. ეკლესიას და შესაძლოა მასავით უფრო ძვ. Iყო, ვიდრე მთავარი.)

ბუნებრივი, მშრალი ღრმულია, სადაც აუშენებიათ მონასტერი. გარედან 3-4 სართულიანი კედლები მოჩანს, სადაც სენაკებია დაახლ. 50-მდე ბერისა. ღრმულის შიგნითა, დაცულ მხარეს, მთავარი ეკლესიაა მარიამწმიდის სახელობისა. საინტერესოა, რომ ის გარედანაც და შიგნითაც მონასტულია. ყოველი ცალკე სცენა მოჩარჩოებულია. შიგნით, ჭერზე ჩვილელი ღვთისმშობელია და მის დას-ით მაცხოვარი. ეს ორი ხატი ყველაზე დიდია. შესასვლელს გარედან ჯავარი აქვს რელიეფური (დაზიანებულია) და საღებავით ბერძნული წარწერა.

საერთოდ ამ ტერიტორიაზე 5-მდე მცირე ეკლესიაა და ბერების სათავსები. გადახურვები ბანურია. წყალი გარედან ჰქონიათ შემოყვანილი. მოსასვლელი ბილიკი ხევის მარცხენა ნაპირს მიუყვება. მისი ნაწილი ფილაქნით დაუფარავთ. ჩვენ ამ გზით ჩამოვედით, მანქანა – თავისი გზით. ხევსაც **მარიამწმიდის სახელი აქვს „მარიამანა“**. გვიანი იყო და ბაიბურთში წასვლა გადავიფიქრეთ. ხეობაში

ვივასშმეთ და იქვე, სასიამოვნო სასტუმროში დავრჩით. აქაურებში ბევრია ქერა, ცისფერთვალება ახალგაზრდები, ეგების ლაზები. ჩვენი დაუდიც წაბლისფერთმიანი, ცისფერთვალა ახალგაზრდაა, მაჭახლის ხეობიდან. ჩხუტუნეთი მეზობლადააო. ამას შეყვარებული ჰყოლია, რიც ყოველდღე ურეკავს – ხელსა მთხოვენო. ეს სასაყოველთაოდ მიღებული ფანდია გასათხოვარ ქალებში.

6.07.08.

დღეს მოგვიანებით გამოვედით მარიამანის ხეობიდან და დავადექით გზას ბაიბურთისკენ. ისევ ხეობებს მივყვებით, რომლებიც წააგავან ჭოროხის აუზს. გზად კიდევ ერთი ბერძნული მონასტრის ნანგრევები მოვინახულეთ. ესაა **ბახელონის**. სანამ მასთან მივიდოდით, გზისპირზე კუთხოვანი ციხე-კოშკის ნანგრევი გადავიდეთ.

ბაზელონის ნამონასტრალი მთავარ ხევის მარცხენა შემდინარის მარჯვენა ნაპირზეა. მანქანა დავაყენეთ და ფეხით შევუყევით ბილიკს. გზიდან ისეთივე 3-4 სართულიანი კედლები ჩანდა, როგორც სუმელაში. აქაც სენაკები აღმოჩნდა, ზოგან ბუხრიანები. აქაც ისეთივე ბუნებრივი ეხია ბაზალტის კლდეში, როგორც სუმელაში. აქაა სამნავიანი ეკლესიის ნანგრევი 3 შვერილი აფსიდით. შუაში უფრო დიდია და ყველა ნახევარწრიული, თითო სარკმლით. სახურავი ჩაქცეულია, ალბათ ბანური. შიგნიდან გვიან შეთეთრებულია, თუმცა ფრესკული მოხატვის კვალი დაბლანა შერჩენილი. ჩრდილოეთის კედელზე, გარედან აქაც მოხატულობაა. იქვე სათავსოა, სადაც მრგვალი ვიწრო სვეტის ნატეხი გდია – ალბათ ამით იყოფოდა ნაგები. N-ით მოგრძო სატრაპეზოა, რომლის ქვევით საკუჭნაო უნდა ყოფილიყო. ერთგან თითქოს საძვალეცაა. საკუჭნაოდან დაბლა ეზოში გავედით, სადაც მც. ერთნავიანი დარბაზული ეკლესიაა, თაღური გადახურვით. შესასვლელი N-იდან, აფსიდა შვერილი ნახევარწრიული, ერთი სარკმლით. აქ თითქმის მთლიანი დარბაზი შიგნიდან მოხატულია უფრო მუქ ფერებში. დას. კედელზე კარგად ირჩევა **ღვთისმშობლის მიძინება**. ეს ეკლესია უფრო ძვ. შეიძლება იყოს ვიდრე ზედა, სამნავიანი. საერთოდ მისი მსგავსება სუმელასთან მაფიქრებინებს თანადროულობას.

გზა ისევ იწევს, ის ერთგან იყოფა – მიდის კერასუნტისა და სამსუნისაკენ. გზის მარცხნივ თორულის ციხე გადავიდეთ. **კერასუნტ-სამსუნი ქალდიის** თემშია.

გუმიშხანე-არგიროპოლის-ვერცხლის ქალაქი სწორედ ამ მადნებზე მიუთითებს. მას 3-4 ციხე იცავს, სხვადასხვა მხრიდან, მთებზე.

გზა მაღლა იწევს. მარცხნივ კლდეზე **ჭანიხის** ლამაზი ციხე მოჩანს, ის ბაგრატიონების ვებ-გვერდზედაც არის. **სოფ. გეჩიდთან (კაჩიკაია)** იწევბა

გადასასვლელი – ავდივართ გაშლილ ზეგანზე, რ-ც წააგავს თრიალეთ-ჯავახეთს. აქ მოყავთ პური, კარტოფილი, ხეხილი არ ჩანს. საძოვრებზე მოთიბული თივა ოთხკუთხა ძნებად აწყვია. გზის მარცხნივ წარწერა მიწისქვეშა ქალაქზე მიგვითითებს. გადავუხვიეთ **სოფ. აიდინთეფესაკენ**. აქ აღმოჩნდა რომაული ხანის კატაკომბები, მიწისქვეშა გვირაბი, რომლის გვერდებშიც პატარა სადგომებია. ერთგან შესაძლოა ეკლესიაც ყოფილიყო ბრტყელი აფსიდით. გვირაბი ვიწროა, კაცის სიმაღლე. ის ორგან მრგვალი, ბრტყელი ქვის-გადმოვორებით კედელში ამოდარულში ჯდება და გასასვლელი დაკეტილია. ეს პირველსავე გათხრით აღმოჩენილი გვირაბი-დარანი, კილომეტრებზე გრძელდება და გამოსასვლელი ახალი ამოშენებულია. აქედან ახლოა **ბაი-ბურთი**.

ქალაქში შესვლამდე მოჩანს ვეება ციხე-სიმაგრე გორაზე, რომელიც კეტავს გზაჯვარედინს. აქ ჩამოდის ჭოროხი, რ-საც მიუყვება ისპირისაკენ.

ციხეზე მანქანა ადის. მას ახლა რემონტი უტარდება უნიჭოდ. ხარაჩოებით აპირკეთებენ ახალი ქვის კვადრებით ძველ კედლებს... წარწერაში ნათქვამია, რომ ეს ადგილი ჯერ კიდევ ვესპასიანე იმპერატორის დროს შეიქმნა (ალბათ ეკლესიისათვის). 1000 წ. ციხე აშენდა, რომელმაც იარსება XIX ს-მდე. ბიზანტიელები, სელჩუკები, თურქოსმალები, სომხები...

უძველესი წყობა ტუფის კვადრებით უნდა იყოს, რომელიც W-S კუთხეში, შემოსასვლელთანაა. ასევე უძველესი მეჩვენა სამნავიანი ეკლესიის ნანგრევი ციხის S0 ნაწილში. ცენტრალური შვერილი აფსიდა გათლილი ქვების წყობითაა განახლებული, რ-იც მკვეთრად სხვაობს S-კედლის მც. ზომის გამოქარული ქვების რეგულარულ წყობას. S შესასვლელს ზევიდან ნახევარწრიული თაღი გადასდის. N-კედელი და მისი აფსიდა აღარაა, არც სახურავია. W

მხარეს ძველი აკროპოლისის წყობა ჩანს – საშუალო ზომის გამოქარული სწორკუთხა, მოგრძო ქვების რეგულარული რიგები. ამათი უგემოვნო განახლება ესაა ახალი კედლების შენება, უაზრო აუხებითა და კედელზე ასასვლელი კიბეებით. ეს უზარმაზარი ციტადელი ბიზანტიური სიმაგრეა, რის ბადალი მხოლოდ გონიო და ანაკოფია მეგულება. მოვთავსდით სასტუმროში, ქალაქის ცენტრში. ვახშამი ქალაქგარეთ ქალებიან რესტორანში, სადაც ავლახრელი სომეხი ქართულად გჭიანგლავდა...

7.07.08

ბაიბურთის ჩრდილოეთით, სპერისკენ მიმავალ გზაზე ბრაიერს ეკლესია ჰქონდა აღნიშნული **სოფ. ჰაიკინთან**. გავიარეთ, გვითხრეს ნანგრევი იყო და ზედ სკოლა დააშენესო. მივედით, სკოლის შენობა გადავიდე, ძველი ქვებიდან აღარაფერია. ახლა ამ სოფელს **ქიოფრუღბაში (ხიდისთავი)***.

გზა ჭოროხს მიუყვება. ეს ხეობა ძალიან წააგავს მტკვრის ხეობის ნაწილს მუსხიდან ვარძიამდე: მოტიტკლებული ქედები, ხეხილიანი ჭალები, სადაც ლამაზად მოჩანან ალვის ხეები. გზა თანდათან მადლა იწვეს, **დაღბაშის** უღელტეხილისაკენ. აქ 2650 მ-ზე ნისლი გვხდება და საზაფხულო სადგომები მესაქონლეებისა. თურქები მიწათმოქმედებად გადაიქცნენ. ყურძენიც აქვთ, მაგრამ თათარას იქით აღარ მიდიან.

უღელტეხილამდე ჭოროხისავე და მისი მარცხენა შენაკადის ხერთვისში მივედით, **ისპირში**. ესაა ქართ. პროვინცია სპერის ცენტრი. აქაა შესანიშნავი ციხე და ეკლესია. ციხე ბაიბურთისაზე პატარაა, ეკლესია – უფრო დიდი. სამი მხრიდან – S, W, N – მდინარეებით მოზღუდული

* შენგუნა დ. ბერძენიშვილისა: სოფლის გამოსასვლელში, გზის მარცხნივ ოთხკუთხა კოშკის ნანგრევია გალავნით. გზის მარჯვნივ ნაეკლესიარი მეწვერს წაუღია.

კლდოვანი ბორცვი მხოლოდ O-დან მოისვლება, იქითვეა ქალაქიც. შესასვლელი S-დანაა. აქაც ბაიბურთივით, შესასვლელს 4-კუთხა კოშკი იცავდა, ტუფის კვადრების რეგულარული წყობით ნაგები. გაღავნის მაღალი კედლების წყობა მცირე ზომის ქვათა თევზიფხური წყობისაა. ზოგან ნარევი, გადაკეთების კვალიც მრავლადაა.

ეკლესიის ნანგრევი ციხის SO ნაწილში, შემოსასვლელთან ისეთსავე კავშირში, როგორც ბაიბურთის ციხეში. აქაც სამი შვერილი აფსიდა უნდა ყოფილიყო. გადარჩენილია O და W კედლები. ცენტრალურ შვერილ აფსიდას 3 მაღალი სარკმელი ჰქონია, N აფსიდას – 1, S აფსიდას მხოლოდ ქვედა ნაწილია. ნაგები ყოფილა ტუფისა და ადგილობრივი ქვის საშუალო ზომის კვადრებით. ეს ეკლესია უფრო დიდია, ვიდრე ბაიბურთისა. დასავლეთიდან მინაშენი ჰქონია, რომელიც ეკლესიას S კარით უერთდებოდა. იქიდანვე უნდა ყოფილიყო ეკლესიაში შესასვლელიც. ეკლესიის N და W მხარეს მოჩანს ციხის კედლები, კუთხოვანი და მრგვალი ბურჯები. ეკლესიის SW მხარეს მეჩეთია და მაღალი მინარეთი, ყველაფერი ტუფის ქვისაა და მერე შედგესილიც. ეკლესიის W-ით წყლის 3 ონკანია. საინტერესოა წყალი შემოყვანილია, თუ ადგილობრივი წყაროსი. წყაროებში ცნობები ნაკლებადაა.

XII-XIII ს-ებში სელჩუკ ილხანთა ციხეა, XVI ს-ში სულეიმან ფაშა მეჩეთს აგებს. მინარეთს იყენებდნენ გზაჯვარედინის სათვალთვალოდ.

სპერ-ჰბერ-იბერ... „სპერის ზღვა“, ე.ი. ეს ოლქი ზღვაზე გადიოდა, ამ სახელმა შეცვალა ევქსინის პონტო და პონტოს ზღვა... ბაგრატიონებიც აქედან მოვიდნენ ქართლსა და სომხეთში. **მათ დროსვე იქნებოდა აქ ეკლესია მაინც.** მნიშვნელოვანი პუნქტია გზების ჩამკეტი. როდის იკარგება საქართველოს ეს უკიდურესი მხარე?...

უღელტეხილის შემდეგ გზა ხეობაში ეშვება, რომელიც სავსეა ნაძვნართა და შერეული ტყით, აბასთუმანივით. მთაში სოფლები მოჩანს და თეთრი მინარეთები.

რიზემდე ბრაიერს ერთი ეკლესია და ციხე აქვს აღნიშნული – ვერ ვნახეთ. დამე რიზეს სასტუმროში გავათიეთ. აქედან ბორჩხამდე რუკის მიხედვით უნდა ვეძებოთ. აქამდე კიდევ ერთი უღელტეხილია.

8.07.08

რიზეს ციხე ქალაქის ცენტრშია გორაზე. მისი ზედაციხის კედლები და ნახევარწრიული ბურჯები საშუალო ზომის თანაბარი კვადრებითაა ნაგები და წააგავს უჯარმულს. აქაც უგემოვნოდ, ყველაფერი თავიდან აუშენებით და თხემზე სულ მაგიდება გაშლილი ტურისტებისათვის. აქვეა ორმო წყლის (?) მარაგისათვის. აქ ვნახეთ ღამაზი ახალგაზრდა, ქართულად მოლაპარაკე. უნივერსიტეტის სატყეო ფაკულტეტი დავამთავრე და ახლა ასპირანტურაში ვარო, 25 წლის ყმაწვილი. ქართული მშობლებისგან ვისწავლე, წერა-კითხვა არ ვიცო. ელდარმა⁵ ქართულ-თურქული ანბანი აჩუქა.

ზედაციხის აშენება იუსტინიანეს ხანას მიეწერება (VI ს.). XIV ს-ში გენუელები დაეუფლნენ და შემატეს ქვედაციხე, ასევე ქალაქის გაღავანი. XVI სს-ში ოსმალები იკაგებენ.

ზედაციხიდან მოჩანს მთელი ქალაქი და პორტი. ის ბოლო 20 წელში გაშენებული ქალაქია და ქუჩები უფრო ფართოა, ვიდრე ტრაპიზონში. ყველა თავის ქვეყანაზე ზრუნავს, მეტად ვიდრე ჩვენთან. ეს მარტო ამ ხალხის უკეთესობა არაა. **ესაა კერძო საკუთრების ჩვენზე ხანგრძლივი განცდა...**

ქალაქში ჩამოდის აშიკლარდერე (შეყვარებულთა ხევი). აქ მდინარეზე ერთმალისანი ძვ. ხიდი გადავიდეთ.

ზღვაში, ნაპირის სიახლოვე კლდის კუნძულზე, ოთხ-კუთხა კოშკია. მას **კიზკალე** (ქალისციხე) ჰქვია. ეს კოშკი **სოფ. ფაზარის**_სიახლოვესაა.

ეს თურქებში ზოგადი სახელია გარკვეული ციხეებისა. შდრ.: „ბროლის ციხე“ ჩვენთან... ბაგრატიონების ვებ-გვერდზე მას **ათინას*** ციხე ჰქვია. საიდან იღებენ ამ ძველ სახელებს (?). ამ კოშკს დღევისა არ ეშინია, რადგან წინ კიდევაა დაბალი კლდეები. კოშკის დანიშნულება იქნებოდა შემომავალი ნაგებისა და ზღვისპირა გზის (?) კონტროლი.

კიდევ ერთი ხევი უერთდება ზღვას, ესაა **ხოჯა ქიოფრუ ქოი** (დიდი ხიდის სოფლის ხევი). აქ მდინარეზე, მართლაც, ხიდის ნანგრევია; შერჩენილია მარცხენა ნაპირის მალი. შუა და მარჯვენა ნაპირის თაღოვანი მალეები დანგრეულია. ეს ხიდები წააგავან ჩვენს აჭარულ ხიდებს.

ერთი ციხის ნანგრევი მიგვასწავლეს: **ჯიხაკალე**. ის არც ბრაიერს, არც ბაგრატიონებს არ უჩანთ. ხეობის შუაწელზე, ერთ განმხოლოებულ მთაზეა ის აშენებული. ირგვლივ ფერდობები ჩაის ბუჩქებს დაუფარავს. ციხეზე მისვლას აძნელებს ეკალ-ბარდები და განსაკუთრებით ირგვლივ მოვლებული თხრილი. ციხე შედგება ცენტრალური მრგვალი კოშკისა და გალაგნისაგან, რომელსაც ნახევარწრიული ბურჯები აქვს 3-3 სათოფურით: საშუალო ზომის ნაგლეჯი ქვები რეგულარულ მწკრივებად. გალაგნის წყობა ნარევია, კედლის სისქეც მეტი სივანის: ხშირი გადაკეთების კვალი... ორ ადგილას შესასვლელებს მოზრდილი ოთხკუთხა კოშკები ახლავს. კედლები სულ დაფარულია მცენარეებით, ამიტომ კინოგადაღება არ შედგა.

ეს ხევეები შერეული ტყეებითაა დაფარული და სოფლებიც მთაშია შეყუებული. აქ მოსახლეობა ლაზურია, ცის-

* შენიშვნა დ. ბერძენიშვილისა: ფაზარის ძველი სახელწოდება ათინაა!

ფერი თვალებით. ერთმა თურქულ საუბარში შემთხვევით იხმარა „ვა მიჩქუ“.. ამ ლაზურ გარემოში იქნებ ეს ჯიხაკალეც ლაზურ „ჯიხას“ შეიცავდეს. მით უფრო, რომ თურქული ახსნა მას არ ეძებნება!..

კიდევ ერთი ლამაზი ციხეა ასეთსავე შემდეგ ხეობაში – **ფირტინა დერეში**. მას **ზილ-კალეს** უწოდებენ. ესაა ოთხსართულიანი ოთხკუთხა კოშკი, რომელსაც ირგვლივ გაღვანი და სათავესოები ახლავს. ამასაც ახალი კედლებით აშენებენ ტურისტებისათვის. ძე. წყობაში ნაგლეჯი ქვების თევზიფხური მწკრივები (?) მენიშნა...

ესაა XIII ს-ში კომინოსების აგებული ციხე, რომელსაც XVI ს-ში ოსმალები ეუფლებიან. მათივეა ეს კოშკიც. აქ 40 ასკერი აკონტროლებდა “აბრეშუმის გზას”, ასეა აბრაზე. მის დროს კი 450-მდე მებრძოლს იტევდაო. ამ გზის კონტროლს ეს ციხე მეორე ციხესთან შეთანხმებით ახორციელებდაო. ეს ციხე, სადღაც ზევით უნდა ყოფილიყო, ხეობაში. ე.ი. გზა იქით გადიოდა, საით?*

ციხიდან ხეობის ბოლოს ერთ ლაზს მივადექით. **ჩიქოვანი** ვყოფილვარ და ცოლიც ჩიქოვანიაო. 4 შვილის მამა ქართულს ამტვრევდა. ამასაც დაუტოვებთ ანბანი. საკუთარი სახლი, მდინარეში „გემი“ რესტორანი, საკალმახე, მოტელსაც ვაშენებო... ამ ხეობაში 3 ცალმალისანი **ხიდია**, ერთზე მანქანაც გადადის. 10 ს-ზე ართვინში სასტუმროში დავბინავდით.

9.07.08

დღეს წავედით **მაჭახლის** სათავეებში. დაუდი იქაურია. იქ 6 სოფელი თურქეთს დარჩა 1921 წ. მოსკოვის ზავით, დანარჩენი სოფლები – ჩვენ. აკრია, ეფრატ, მინდიეთი, ზედვაკე, ქვაბისთავი, ხერთვისი. აქ ცეცხლადის ჩანა-

* ეს გზა პონტოს ქედს გადაივლის და ჭოროხის ხეობაში ჩადის – შენიშვნა მ. ფსაჭიაშვილისა.

წერ მიკროტოპონიშიაში მონიშნული მქონდა საინტერესო სახელები. მინდოდა ადგილზე შემოწმება. მივედი მაჭახლის ერთ სათავესთან, საიდანაც მოჩანდა სოფ. ეფრატი. იქ გურჯები დაგვიხვდნენ, მეტყვევები. იმათთან საუბრის მერე დაუდმა ჩვენი იქ ჩაყვანა გადაიფიქრა. არადა იქაა **ნადარბაზევი, ნანინო, ნაჭიშკრევი (აკრია); ნაგანევი, ნაქალაქევი, ნაქილისავი, ზიარეთი სირთი, სახატი დელე, ქვაკაცივაკე (ეფრატი), ნაციხარი, ნაარხევევი, ციხიანი (მინდიეთი), ინაწმინდა, ნაქილისვარი, ნაჭიშკრევი, ყურუხიდი (ქვაბისთავი)...** იქნებ ჩვენ მაჭახელში მაინც მოხერხდეს სხვა ადგილების მოხილვა...

მერე შავი ტბა ვნახეთ (ეს შავშეთია?), ყარაგიოლ და ნავით გავისეირნეთ. აქაური კალმახი მეუკეთესა... ამ ტბიდან იღებს სათავეს **ქლასკურის ხევი**.

ჭოროხი დაუგუბებიათ ელექტროსადგურისათვის. მას ჩაუყლაპავს ქლასკურის ხევის ნაწილი, ჩაის ფაბრიკა, მეჩეთი; მხოლოდ მინარეთის ზედა ნაწილი ჩანს წყალში. ჭოროხზე ორი ასეთი სადგური უკვე მზად აქვთ, აპირებენ – 16-ს. რა ეშველება ჭოროხის ზღვასთან შესართავს?...

ქლასკურის ხევისა და ჭოროხის შესართავთან, ორივე მდინარის მარცხენა ნაპირზე, კლდოვან ბორცვზე, ქვევიდან კოშკი შევნიშნეთ. ავედი. აღმოჩნდა მც. ერთნავიანი, დარბაზული ეკლესია (დახლ. 3X4 მ). სახურავი კლდის დაუმუშავებელი ლოდებით დუდაბზე. შესასვლელი W-დანაა, რომელსაც ზევით თალი ახლავს. არქიტრავის გარეთა ნაწილი ჩამოვარდნილია. ჩანს O მოგრძო სარკმელი, S-ით – კვადრატული. საკურთხეველი ბრტყელია. 2-3 ადგილას სარეზონანსო ჭურია. ქვედა სართულში საძვალეა, რომელსაც N შესასვლელი აქვს, აქაც თალია. საფლავეები ნაჯიჯგნია, დასულან კლდემდე. ეკლესიის დაბლა კიდევ რაღაც ნაგებობებია, ასეთივეა წყობაც. იქ ერთგან თაღური გადახურვის მოგრძო შენობის ნაშთია S-N მიმარ-

თულებისა. (სატრაპეზო?)... აქ სენაკები და სამეურნეო სა-
თავსები იქნებოდა ალბათ **მონასტრისა**. ეს უნდა იყოს
XIV–XV ს-ის ნაგებობები, **სოფ. ხებას ნაქილისვარია**.
აქ **ბერიძე** ცხოვრობს **ბორჩხიდან** გადმოსული.
გურჯებმა ქართული იციან. ეს ნამონასტრალი არ
იცის არცერთმა რუკამ.

სამაგიეროდ, ართვინის ტურისტულ რუკაზე აღნიშნუ-
ლია ეკლესია, ბორჩხის სიახლოვეს, **არკაქოი**. აქ სიბნე-
ლეში გუმბათიანი ეკლესია დავლანდეთ. აღმოჩნდა ოთხივე
მხრით ბრტყელაფსიდიანი, მაღალი, მთელი გუმბათით გა-
დარჩენილი ნაგებობა დას. კარიბჭით. მას ფართო, თაღო-
ვანი შესავლელი აქვს. ოთხსავე კედელში თითო სარკმე-
ლია და თითო მომადლო ნიშა. გუმბათი ტრომპების გარე-
შე აზის კედლებს. O საკურთხევლის კედელიც ბრტყელია.

ეკლესია მოხატული ყოფილა. ფრესკები დაზიანებ-
ულია. შერჩენილია ქართული ასომთავრული წარწერები
და ბერძნული. პალეოგრაფიულად XIII ს-ის შემდგომი ხა-
ნაა: „ა“-ის ზედა ხაზი მუცელს მოშორებულია; „დ“-ის მუ-
ცელში „ა“-ია შეწიაღებული...

10.07.08

მამაწმინდის O საკურთხევლის მარჯვენა სვეტის ძირ-
ში, ოთხკუთხა ჩარჩოში 11 სტრიქონიანი ასომთავრულით
შესრულებული წარწერაა:

- 1----- მც-ფმმცმცმც
- 2----- ?ნფჩჩ
- 3----- სზე+მე
- 4----- უზემე
- 5----- ??????
- 6----- ??????
- 7????????????????????????????
- 8????????????????????????????
- 9????????????????????????????

9????????????????????????????
10????????????????????????????
11????????????????????????????

სამხრ. კედელზე ჩარჩოში 8-ს გაგრძელ.

- 1 $\Gamma + \Delta + \dots$
- 2 ?????????
- 3 ?????????
- 4 ?????????

ფრესკების ფიგურებს განმარტებითი წარწერები ახლავს: მარჯვ., იწე, მქლ, გბრლ, ნათლისმცემელი... გრანგილებსა და შარავანდებს ბერძნული წარწერები ახლავთ. ქართული ზემომოყვანილი წარწერა განახლებასა თუ სხვა სამუშაოზე მოგვითხრობს ვილაცის მიერ, რომლის ძენი შენდობით იხსენიებიან.

გუმბათი აგურისაა. გარედან ტუფის კვადრებით. ირგვლივ გალავანია. **სახელი ეკლესიისა ადგილობრივმა გურჯმა იცის.** ბაგრატიონები მხოლოდ ფოტოებს იძლევიან უტექსტოდ, უგეგმოდ.

მხატვრობაში სცენებია: აღდგომა, ნათლისღება, ჯვართამაღლება, ნიკოლოზი, მარჯვნივ მაცხოვარი, მარცხნივ – ღვთისმშობელი. მთავარანგელოზები მქლ და გბლ.

W მინაშენი გვიანია, ნაკერი არ აქვს.

N კედლის W თაღში სცენა: შუაში წმ. ნიკოლოზი წარწერით (ასომთავრულით) წმ. ნკლზ. გვერდით იმავე კედელზე საკურთხევლისაკენ იწ ქე ძღვაი და დედა ღვთისა.

S კედლის W თაღში ცენტრში ჩვილით ღვთისმშობელი, აქეთ-იქით ანგელოზები (აღბათ მიქელ და გაბრიელი).

O კედლის N ნიშის თაღში – მაცხოვარი ასოები **V** და...? შეიძლება წმ. ნიკოლოზის სახელობისა იყო ეს ეკლესია. ბორჩხიდან ამოსულმა გურჯმა გვითხრა ამ ეკლესიის ძველი სახელი **მამაწმინდა**. მეორე წარწერაში თითქოს მხატვარი იხსენიება **აბასა---ძე**.

მამაწმინდიდან უკანა გზაზე ციხე დავინახეთ, ჭოროხის მარჯვნივ. აქ ორი ხევი უერთდება მთავარ მდინარეს, რომელთა შემაერთებელ გზაზე, მაღალ მთაშია, ეს ციხე. სოფელს ჰქვია **ესენდერ ქოი**, ხევს – **სანკოთი, ციხეც სანკოთისაა**. შემორჩენილი კედლებისა და კოშკების წყობა „უჯარმულია“, საშუალო ზომის კლდის ლოდები, რეგულარული მწკრივებით. კოშკები ზოგი მრგვალია, ზოგი – კუთხოვანი, ქვედა ციხეში ეკლესიის ნანგრევია: დას. ნაწილის თაღოვანი გადახურვა, ზევიდან ორფერდა გადახურვის ნაკვალევით. შესასვლელი ექნებოდა მისასვლელ, N მხრიდან. S კედელში პილასტრის ნაწილია. საკურთხევლის მოხაზულობა თითქმის გეგმაში იკითხება. აქვეა ამოღესილი წყლის აუზი, კლდეში ამოკვეთილი. ის მოგრძოა, კლდეში ძნელად საკვეთი.

ქვედა ციხიდან ზედაში ამაველი გზა სწორ კედლებს შორის გადის, N-ით მრგვალი კოშკი ყოფილა. ზედაციხეს მცირე ფართობი უჭირავს და რამდენიმე სათავსია. აქედან შესანიშნავი ხედია: ჭოროხის შეგუბებული, დაკლაკნილი დინება, გაღმა სოფლები. მარჯვენა სანაპიროზე ორი მეზობელი, პარალელური ხევი, თავისი სოფლებით, მათი შემაერთებელი, ციხის N-ით გამავალი გზა, რომელსაც ციხე აკონტროლებს. ეკლესია ციხეში, მისი პატრონის აქ ხანგრძლივ ყოფნას მოწმობს. ზედაციხეში სათოფურებიცაა. ციხის ქვევითაც რაღაც ნაგებობათა კვალია – **ციხისძირი**.

ეს ციხე შესაძლოა IX-X ს-სა იყოს, აშოტ კურაპალატის დროისა, ის ტურისტულ რუკაზე ჩანს, ხუთვერსიანზე იქნება – **ბაქირ ქოი კალე**.

გზად **ართვინის ციხე** გადავიღეთ ჭოროხის მარცხენა, მაღალ, კლდოვან სანაპიროზე. იქ ძირითადი კოშკი მოჩანს, ერთი სამხერით ჭოროხისაკენ. ციხეში ჯარი დგას, არ მიგვიშვებენ. ციხის უკან ართვინია,

ტერასებად შეფენილი ფერდზე. ციხეს X ს-დან ვარაუდობენ.

ვისადილეთ კერძო რესტორანში. მის დას-ით საცხოვრებელ უბანს მამაწმინდა ჰქვია. ეკლესიის კვალი აღარააო. დაუდი აქაუარია, მშობლებთან სძინავს.

11.07.08

ენირაბათი – ახალ რაბათს ნიშნავს. ძველი სად იყო? ეს მშვენიერი ტაძარი ხოშტარია⁶ სადოქტოროდ გამოიტანა... მშვენიერი გარემო, კაკლის ხეები, ხილი, სახნავი... ტაძარს გაღვანი აქვს, მის შიგნით, ტაძრის SO კუთხეში, მოგრძო შენობის ნანგრევია – ალბათ სატრაპეზო. NO-ით ერთი გათლილი ლოდია, ზედ უცნაური ასოა ამოჭრილი, თავზე სწორხაზოვანი ქარავით. ბერძნულ W-ს გავს.

შენობის SW კუთხეში, მიწიდან დაახლ. 3 მ-ზე ერთი გათლილი ლოდია ჩასმული. ორი კოპიანი ჯვარია ზედ ამოფხაჭნილი, მის ქვევით ჩარჩოში ჩასმული ერთსტრიქონიანი, რელიეფური სომხური წარწერაა, მგონია „**Գ** სურბ იოვანნეს“. ეს ქვა გვიან უნდა იყოს ჩასმული, მისი ჩასმისას გამოყენებული ხსნარი სხვა ფერისა და მასალისაა, ვიდრე საერთოდ გამოყენებული... ეტყობა „შატბერდის“ გასამართლებლად ჩასვეს...

ვიდრე ხუციშვილის⁷ მიერ აღმოჩენილი მეორე ნანგრევი არ მინახავს, დ. ხოშტარიას აზრი უფრო სარწმუნო ჩანს...

არტანუჯი მეორედ ვნახე. მას არტანუჯის წყალი სამი მხრით ერტყმის, მეოთხე მხარეს მშრალი ხევია. მისი ქალაქი N-ითაა ციხისძირში. ციხეზე შერჩენილი ორი ასასვლელი აშკარად შეიმჩნევა. კედლების წყობა ძველიცაა, მეორადიც... ეკლესია და აშოტის საფლავი დანგრეულია. ეკლესიას თავისი მრგვალი აუზი აქვს. ციხეს – თავისი მოგრძო. ორივე ამოღესილია. ახლა კიბის შემოსასვლელს

ქვევიდან თალი იჭერს – ზედ კიბეები ამოჭრილი და და-
ლაგებულნი ქვის საფეხურებად იქნებოდა. ქალაქს თავისი
გალავანი, ეკლესიის ნანგრევი (IX ს.) და სასახლის კედ-
ლები შერჩენია. დაუღმა ესენი აღარ იცოდა და ჩვენ შევ-
ნიშნეთ ანხიდან დაბრუნებულებმა. ეკლესია და სასახლე
ბაგრატიონებს აქეთ ვებ-გვერდზე.

ანჩისაკენ მისასვლელად გზას გავეყვით NW-ით ზე-
განზე, არტანუჯს ზევიდან დავხედეთ: გზაჯვარედინის
ცენტრშია ყველაფრის მაკონტროლებელი. „არზენა“ მის
ირგვლივ ზეგნებზეა შეფენილი. არტაანისკენ აქიდან მიმ-
ავალი გზა უმოკლესია. ყოველმხივ გამოყოფილი კლდე მი-
უვალია.

უღელტეხილი გადავიარეთ და სხვა ხევში დავეშვით.
ულამაზესი სოფლის SO ფერდობზე ნანგრევებად ქცეულ
ტაძარს მივადექით. ის არ უნახავთ ბაგრატიონებს, არ
აუზომიათ. კლდის გადაღმა NO-ით ხეობის სოფლებია და
აქეთ მომავალი გზა. ეკლესიის S-ით დიდი ნაგებობის სა-
თავსებია – იქნებ სატრაპეზო, ან ეპისკოპოსის სადგომი.
მეფის დარბაზობის **განგებაში (XIII ს.)** ??? მგონია ნა-
თქვამია: „პირველად შემოვიდეს დიდისა ანჩისა
ეპისკოპოსი და დაჯდეს მეფის მარჯვნივ...“ კლარჯეთის
ეპისკოპოსის ეს უპირველესობა იქნებ ტრადიციას
ემყარებოდა: ანჩის ხატის საგალობელში (არსენ
ბულმაისიმის ძე) ხომ ნათქვამია, რომ ანდრიაჲ აქ მოიტანა
მაცხოვრის ხელთუქმნელი ხატი...

მშვენიერი ხილიანი სოფელია, უტკბილესი ბაღი...

უკანა გზაზე გამოვუარეთ **ახიზის ციხეს**.
არტანუჯისწყლის მარცხნივაა, კლდეზე. მრგვალი
ბურჯებისა თუ კოშკების მასივები საშუალო ზომის
თანაბარი ქვებით, რეგულარული მწკრივებია. „უჯარმული“
წყობა კარგად ერწყმის ქც-ის ცნობას: ვახტანგმა აქ
ააშენა ციხე და შიგ პირველი ეკლესია, რომელიც

საეპისკოპოსოდ იქცაო. კლარჯეთში ეს ორი საეპისკოპოსო იყო.

ციხეზე მცირე ფართობია კლდის ხერხემალსა და ფერდზე. O-ით მრგვალი ბურჯის შიგნით, რაღაც ნაგებობის ძირში, ოთხკუთხა ამოშენებული ამოსასვლელია. ხომ არაა წყლის გვირაბი?

ხერხემალზე ერთი ბუნებრივი გამოქვაბულია. ყველაზე მაღალ ადგილას ნანგრევის კვალია (კოშკის?) ცოტა O-ით მეორე ასეთივე ნანგრევის ნაკვადევია ეკლესიის? ციხის ქვევით გამოქვაბულებია, ერთი ამოშენებული თალია.

12.07.08

დოლისყანაში ავედით. ეს მშვენიერი ტაძარი მთელია, გადაარჩინა მეჩეთად გადაქცევამ. ახლაც რესტავრაციას უტარებენ. გარედან და შიგნიდან. ორსართულად გადაქცეულს, ახლა ასუფთავებენ. აქაური სამხრ. სარკმლის წარწერა და ბარელიეფები მეტყველებენ ეკლესიის მთავრანგელოზების, მიქაელისა და გაბრიელის სახელობაზე.

უცნობი უნდა იყოს S მინაშენის წარწერა საკურთხეველში: მაცხოვრის რელიეფურ გამოსახულებას სამკუთხა ქვაზე წარწერები აქვს ამოჭრილი: „ესო ქრისტე“. ქვევით: „წმიდაი ესე ეკლესიი აკურთხე დღესა“. მის ქვევით ორი კვადრატული ქვიდან ერთი დაკარგულია. იქ დაწვებული წარწერა ალბათ მეორე ქვაზე გრძელდებოდა: „მეფეს... რამ... ქრისტე შეიწყაღე“.

S მინაშენიდან მთავარი ტაძრის შესასვლელის არქიტრავი მოგვიანებით შეუღესიათ და მოუხატავთ. აქ მარცხნივ 3 ფიგურა მოჩანს, მავედრებელ პოზაში. შემდეგ, ორი მოზრდილი ფიგურის ქვედა ტანი კოჭვამდე კაბებში. არ ვიცი რემონტის გამო თუ ადრევე, შეღესილობა ზოგან აცვენილია და მოჩანს ორი სტრიქონი ნუსხური წარწერის

ნაწილი. ქვევითაც წარწერაა ასომთავრული. აქაც ნაწილია. გაირჩევა სიტყვები „დავწერე“... „ლოცვებად“ (?)

საკურთხეველში მოხატულობისა და წარწერათა (განმარტებითი) ნაშთებია.

ს კედელზე შესასვლელის მარცხნივ ფრესკულ გამოსახულებებზე ქართული ნაკაწრი მინაწერებია: „ქრისტე შეიწყალე მოძღვარი პეტრე გაბრიელის ძე დღესა პეტრე-პავლობასა 22“. საოცარია, რომ დღეს, პეტრე-პავლობა დღეს, ვკითხულობ ამას!..

ქვევით ნუსხურით ამოკაწრულია: „საშინელო მთავრანგელოზნო მიქელ და გაბრიელ ღარიბს მახარებ (ელს შეეწიეთ)“... ქვევით მხედრულით: „მახარებელს“.

ზევით, შავი ფანქრით რუსული სამხედროების მინაწერები 1889. ქვევით რუსულადვე: ფარსადან მიქელაძე, 1903 წ. მაისი.

სამხრეთის კედელზე მიჰრბია მეჩეთობის პერიოდისა. აქვეა არაბული ფრესკული წარწერის ნაშთი. დოლისყანა ძე. ქართველთა აქაურ მეურნეობაზე მიგვითითებს. ახლა ხეხილია.

ხუციშვილის შატბერდის ძებნაში მივაღქით სოფ. **გურჯანის** დანგრეულ საყდარს. მაღალი O კედლისა და დას. კედლის ნაშთები. ირგვლივ სხვადასხვა ნაგებობათა ნაშთებია. ბაგრატიონებს ეს „უცნაური“ ეკლესია VIII-IX ს-ებით აქვთ დათარიღებული. აქ ეს სახელი ალბათ ოსმალობის დროინდელია...

როგორც იქნა, მივაღქით სოფ. **ბოსელთას**. საინტერესოა, რომ ადგილობრივი თურქები უწოდებენ ამ სოფელს **შატბერდს**. ასევე აქვთ აღნიშნული ტურისტულ რუკაზედაც. ეს ხუციშვილი-ბაგრატიონების შემდგომ არ მომხდარა. მაშ ქართველებმა როდის დაივიწყეს ეს სახელი და როდინდელია **ბოსელთა?**..

აქ მართლაც უზარმაზარი, გაფცქვნილი ტაძრის ჩონჩხია. არის მცირე სალოცავიც და სხვა შენობათა ნაშ-

თები. ყველაფერი ბუჩქებს დაუფარავს. ყველაზე შთამბეჭდავია ვეება ლოდებით, რეგულარულ მწკრივებად ნაგები მოვრძო დიდი შენობის ნაშთი. ის ან სკრიპტორიუმი, ან სატრაპეზოა. ხუციშვილს მხოლოდ მისი ფოტო მოაქვს. ძალიან შთამბეჭდავი ნანგრევებია...*

კიდევ უფრო მნიშვნელოვანია კლდის ხერხემლის დაბოლოებაზე მდგარი ციხე, რომელიც ეკლესიის NO-თაა. ძველმა ნაგზაურმა კლდეს მიგვაყენა, მერე ბილიკით ვიარეთ დაახლ. 500 მ. კლდეზე. მეორე მხარე ფრიალოა. ვეება ციხე მერთლაც შატ-ბერდია.

მისასვლელ მხარეს 25 მ-მდე მომრგვალებული სამსართულიანი კოშკი და „ტალღური“ კედლებია, ძველი მოზრდილი ლოდებით ჰორიზონტალურად ნაგები. შესასვლელს (O მხარეს) თაღური გადახურვა აქვს. იქვე, მარჯვნივ მცირე ეკლესიის ნანგრევია S მინაშენით. mc. ნავი დაახლ. 2,5 მ. X 4 მ. ჩანს აფსიდის ქვედა რიგი. მის თავზე, დამცველ კედელზე, რაღაც ფართო და მაღალი ნიშაა გაურკვეველი დანიშნულებისა.

შიდა ციხის ოთხკუთხა კოშკი ორსართულიანია. აქვს ორი სარკმელი მომრგვალებული თავსართებით. დას. გაჭრილი ოთხკუთხა გასასვლელი მიუვალ კლდეზე გადის... ალბათ შემოვლითი ბილიკი იყო სამხრ. ფერდზე. შიდა ციხესთან ჭურია. ეკლესიის დას. კედელთან კი ლოდზე ამოჭრილი 4-5 საფეხური მიდის ოთხკუთხა ამოღარულ ჩაღრმავებასთან. მერე აქედან N-ით გაყვანილი ღარით ჩადის ამოღესილ წყლის ორმოში. ალბათ, წვიმის წყალს აგროვებდნენ. ასეთი შთამბეჭდავი ციხე მე აქ ჯერ არ მიხახავს...

შატბერდის ციხე, სახელწოდების მიხედვით, თითქოს წინ უნდა უსწრებდეს ტაძარსა და სოფელსაც. ეს

* დბერძენიშვილის შენიშვნა: აქ ამბობენ – თამარის ციხეაო ე.ი. – ძველია. ხუციშვილის რუკაზე ის „კლაჯათის ციხეა“ (ბერძენი?).

ციხე მეტი საბუთია ტაძრის (შატბერდის) აქ დასაგულგებლად, რაც ენირაბათში არა ჩანს. სოფელში ვეღარ შევედით. იუსუფელში ვივასშმეთ და ღამე პარხალში ამოვედით.

ჭოროხის ხეობის სოფელთა ქართ. სახელები: აგარა, ბოსელთა, გურჯანი... ხანცთელის ცხოვრების მონაცემები ენირაბათის, ან ბოსელთას სასარგებლოდ ჯერ ვერაფერს მეუბნება...

13.07.08

გუშინ ფიცრულში გავათენეთ. ცხელი წყალი იყო. დღეს **პარხალის** დიდებულ ტაძარს მოვაკითხეთ. ის აღწერილი აქვს ექვთიმეს⁸. საღებავით შესრულებული წარწერა შუა ნავის S თაღებში დღესაც გარკვევით იკითხება. საოცარი სიდიდის ტაძარი დღესაც მთელია, თუმცა მენეთობის დროიდან ეტყობა რემონტის კვალიც. შიგნით მენეთი გავადებინეთ. უზარმაზარი სივრცე N კედელზე ქორალით იკვეთება. ორი მაღალი ნიშაა საკურთხევლის წინა ორ სვეტში. სამხრეთის სვეტზე რელიეფური ჩუქურთმა და სამ-სამი ფიგურაა გამოკვეთილი სვეტისთავზე. აქ დგებოდა ეპისკოპოსი, N-ით აღბათ მონასტრის მამასახლისი.

შიგნით მოხატვის კვალია. ჩრდილო კედელზე რელიეფია ოსტატის ფიგურითა და წარწერით (N-სკენ). S-ისკენ რელიეფური წარწერაა „ქე შე თ-ღრ-ტ“ (თეოდორიტე).

ტურისტები იყვნენ ისრაელიდან, ისტორია მომკითხეს, მოკლედ მოვუყევი ინგლისურად.

ეს ტაძარი ოთხთა ეკლესიის ასლია იმავე დავით კურაპალატის აგებული. უფრო დიდი უნდა იყოს, საინტერესოა ეს წყვილები: ჯვარი-ატენი, ოთხთა-პარხალი, არჯევანსარვანი-ბჭითი... რატომ მესამეები არ შენდება მათი კოპიო?

პარხალის წყლის გადაღმა მთაზე, ორი ცალნავიანი დარბაზული ეკლესია ექვთიმეს აქვს. გამყოლი პატარა ბიჭის მამამ 50 ლირა მოგვთხოვა – აღარ ავედით.

წავედით თამარის არხის სანახავად. აყვევით ხევეკის ხეეს, მივალწით **სოფ. ქობაკის** ერთ უბანს: გუნეის (ესაა თბილი, სამხრეთით). აქ ძველი ქვებით აშენებული სახლის ნანგრევი ვნახეთ: თალიანი, გათლილი შესასვლელი რაღაც ძვ. ნაგებობისა, ასევე გათლილი, საშუალო ზომის ქვები. აქ არხი ვერ მიგვასწავლეს, თუმცა დათუნაცა⁹ და ექვთიმეც მას ასახელებენ – ალბათ აქ იწყება. მეორე უბანი წყალგაღმაა, მას ყუხეი (ცივი) ჰქვია. აქ გურჯები ცხოვრობენ, ამბობენ ბათუმის მხრიდანო. გობაკს ისინი იაზრებენ: **ქვად და ბუქად** (ზამთარი ასეთიაო). აქ ისინი ახლა ზაფხულობით ამოდიან, ზამთარს ქვევით, ჭილათში. ქართული სახელებია: **იეთი, ხევა, წყალს უწოდებენ ხეეს**. სოფლებია **საჯვართი, წიფლაკარი** (ან წითლაკარი), ქვედა სოფლებშია: კაკალი, ვაშლი, ვაზი, ღელვი, ბალი და ალუბალი, ასევეა პარხალშიც.

თამარის არხი მიგვასწავლეს **ზაფხულოში, ბალხი-ბარში...** დაუღმა დაიგულა და წვიმაც წამოვიდა. იძულებული გავხდით წამოვსულიყავით იუსუფელში. გზად ორი ციხე დავინახეთ. აქეთ წამოსვლისას (მზიან დღეში) ვნახავთ იუსუფელიდან (20 კმ-ია, ნახევარი საათის გზაზე).

14.07.08

ღღეს **ოთხთასაკენ** წასულემა **კავკასიძეების ციხეს** გავუარეთ. თამაზმა¹⁰ შემოუარა ასასვლელის ძებნაში. ავალთ ოღონდ თოკითო. მე უნდა ვცადო.

ოთხთა ეკლესია ღამით ვნახე შარშან... ეს უფრო მომწონს: აქ უფრო იგრძნობა სიძველე, ამკობს სხვა შენობებიც. მოხატულობა ოდნავ მოჩანს. ესეც პარხალივით მთელია, ოღონდ უფრო მცირე. ის, ჯამედ ქცეული, მოვიღილ-შეკეთებულია...

უფრო მცირე, დარბაზული, ერთნავიანი, ეკლესია იქვე SO-ით. იქ უფრო ჭარბად ჩანს აგური. სახურავი ჩაქცეულია მაგრამ ღამაზია საკურთხევლის თაღი. საინტერესოა სამკვეთლოსა და სადიაკვნოს ადგილზე შექმნილი მცირე ნიშები საკურთხევლის ორსავე მხარეს. ამ ეკლესიის ქვეშ დახშული, დაროვანი სივრცეა შესავლელით ოდან (გამონგრეულია). ესაა საძვალე, არეული მაძიებლების მიერ.

მთავარ ტაძარში სამკვეთლო და სადიაკვნო ორსართულიანებია საკუთარი ასასვლელებით (მისადგმელი კიბე?). დას. მინაშენი გვიანი უნდა იყოს. მას ებჯინება გრძელი შენობა N-S-ით დამხრობილი, საკუთარი შესასვლელით SO კუთხეში. ესაა სატრაპეზო, რომლიდანაც N გასასვლელით გადიოდნენ სკრიპტორიუმში. ესაა დრმა თაღებით, ორად გაყოფილი, უფრო ფართო, ნათელი შენობა, სადაც იწერდნენ, თარგმნიდნენ ბერები... ოთხთა ეკლესია ოთხი მახარობლის სახელობაზეა აგებული დავით კურაპალატის მეფობისას, ის ათეული წლებით უნდა უსწრებდეს პარხაღს.

წყალგაღმა კლდეზე ერთნავიანი დარბაზული ეკლესია ჩანს. აღწერილია ექვთიმესთან...

აქედან სპერიდან მომავალ გზას დავადექით, ჭოროხის მარცხენა ნაპირზე **ფეთერექის** ციხე ვნახეთ. ესაა 4-5 მრგვალი კოშკი გაღავნით გაერთიანებული. წყობა ნარევიანია, ბათქაშზე. მთავარი კოშკი 3 სართულიანია, სათოფურებით მოსასვლელი მხრისაკენ. ციხეში წყლის მრგვალი ორმოს ნანგრევი ჩანს. მოსასვლელი მხრისკენვე ერთი ბრტყელი კედელი, უძირო ნაპრალის თაღით დაჰყურებს. ეს არაა ამოსასვლელი. მე ვთვლი, ესაა ზარბაზნის საფარი, რომელიც აქ მოსასვლელ მხარეს იცავს. კიდევ ერთი მრგვალი კოშკია მოსასვლელის კლდე-კარში. ის მარტო კლდეკარს კი არა, იქ ჩამომდინარე წყლის დამცავიცაა.

აღბათ გვიანი, ოსმალური ციხეა გზის დამცავი სპერიდან იუსუფელისაკენ.

იუსუფელის შესასვლელში, ჭოროხის მარჯვნივ, მცირე ერთნაფიანი, გაფცქვნილი ეკლესიის ნანგრევია. ე.ი. იუსუფელის ადგილას ძვ. სოფელი ყოფილა, სახელი?..

ისევ თამარის არხის სანახავად ავედით და გუშინდელივით, 4 საათიდან წვიმა დაიწყო. დილითაა მოსვლა საჭირო. გურჯმა დევაძემ, ხეობაში პანსიონატის პატრონმა, კალმახი მოგვართვა და ლუდი... მას ანბანი აჩუქა ელდარმა. წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოებაა თურქეთში... ბიჭები მანქანის სახურავს გაუშვიანურდნენ, იქიდან იღებენ ყველაფერს.

ჩვენი სასტუმრო „ბარსელონა“ 40-დოლარიანი ნომრებით, ყველაზე ძვირია, რაც აქამდე გვქონია. აქ ორჯერადი კვება ფასში იგულისხმება.

აქ შარშან ყოფნის დროს, სანაძე¹¹ თავისი მეუღლით ცხოვრობდა. დამე ვეწვიეთ; ახლალა გამახსნდა, აქ 50 მიანი აუზია ღია ცის ქვეშ. რატომღაც არავინ ბანაობს. სასტუმროს პატრონი ქართველია, მისი ცოლი ესპანელი. აქედანაა სასტუმროს სახელი „ბარსელონა“.

15.07.08

ღღეს გადავწყვიტეთ ორჯერ ჩაშლილი (წვიმების გამო) **თამარის არხის** მონახულება. დაგვაბნია ექვთიმესა და ქობაკელი გურჯის მონაცემებმა. ექვთიმეს ეტყობა არხი არ უნახავს და ზეპირნათქვამი ჩაიწერა: არხი იწყებაო **სოფ. უთავში, ქობაკის** მახლობლად დასრულდებაო **ზავრიეთში**. გურჯი სულ სხვაგან მიგვითითებდა. დათუნა, სხვებთან ერთად, **ზავრიეთს** მიგვითითებდა. ამიტომ მივაკითხეთ ამ გურჯულ სოფელს და ადგილობრივ აჰმედს მივაკითხეთ ოჯახში. დავსხედით, ველაპარაკეთ თურქულ-ქართულად. ცოლი უფრო ენაწყლიანი გამოდგა. სოფლის მონაცემები უკან ჩავიწერე. მერე აჰმადი გამოგვყვა და მიუხედავად სიძნელეებისა, სა-

თავემდე მიგვიყვანა. ის კი გამოდგა უთავიდან ქედით გამოყოფილი ხევის სათავე, რომელიც (ხევისწყალი) ვეება ლოდით ორად იყოფა. ერთი დიდი ნაწილი ხეება მიედინება, მეორე კი კლდეს მოუყვება სოფლისკენ. მთელი არხის გავლას სოფლამდე 40 წუთი მოვანდომეთ, დაახლ. 3 კმ. ეს არხი ადგილებში კლდეშია გაჭრილი, მეორე მხარესაც ყორითაა გამოყვანილი, ზოგან მეორე მხარესაც კლდეა. ახლა ამ არხს უვლიან და ბეტონით ამაგრებენ, ზოგან კი მიწაყრილში მოდის. არხს იყენებენ სარწყავად, ადრე კიდევაც სვამდნენ. სასმელი წყლის მილიც აქვე იდებდა სათავეს, რომელიც ახლა გაწყვეტილია. წყალი სხვაგნით მოჰყავთ მილებით.

ჩემი ძირითადი დასკვნაა: პარხლის ხეობა არხების განვითარებული ქსელით ხასიათდება. თითქმის ყველა, პარხლის წყლიდან ზევით მყოფ სოფლებს, ასეთი არხები პარხლისწყლის შენაკადი ხევებიდან აქვს გამოყვანილი. ამიტომ ქობაკი და უთავი ზავრიეთთან ამ არხით ვერ იქნებოდა დაკავშირებული. ე.ი. იმათ, როგორც ყველა სოფელს, თავისი არხები ჰქონდათ, რაც ხალხმა ერთმანეთს დაუკავშირა და თამარს მიაწერა მათი სიძველის გამო. სამანქანო გზა წვიმისგან წამხდარი ასეთი არხებიდან გადმოსული წყლის ჩანჩქერებითაა გადავსებული.

მადლიერებმა ცოლ-ქმარი ჩვენი მანქანით ავიყვანეთ **წითლაკარში**. **ბალხი** და **ბალხიბარი** ასევე ქართული (გურჯული) სოფლების სახელებია.

გზაზე გადავიდეთ და არ ავსულვართ **სარიგიოლის ციხეზე**, პარხლისწყლის მარცხნივ. დურბინდით მომეჩვენა თხელი კედლები, ნაგლეჯი ქვების გვიანი წყობით. ოსმალურ ნაგებობად ჩავთვალე...

მეორე უფრო დაბლა მყოფი ციხე მდინარის მარჯვნივაა კლდეზე. მას **კასპირუკის ციხეს** უძახიან. მიუვალაო. დურბინდში გვიანი წყობა მომეჩვენა, თუმცა ნარევიც ძველთან და უფრო მნიშვნელოვანი, ვიდრე

სარიგიოლის ციხე (იქ „ვეითელი ტბა“ არსად ჩანს). ამ კასპირუკის ქვეშ სოფელს ჰქვია **დერეკაფუ ე.ი. ხევისკარი** და ციხეც მისი ჩამკეცია...

ამ ორ ციხეს შორის, მდინარის მარცხნივ ერთი სახელი დავინახე ტერასებზე, მხოლოდ ვენახი ჰქონად გაშენებული. აქ დვინოს არ აყენებენ, ყურძენს ყიდიან, საკმაოდ ძვირიაო, გვითხრეს...

16.07.08

დღეს **კავკასიძეების ციხეზე** გვინდოდა ასვლა – არ აგვიშვეს, საშიშიაო. ბ. კუდავა¹² აუყვანიათ ალპინისტებს... ექვთიმეს მიერი იქაური ეკლესიის წარწერა მურვან კავკასიძისა XV ს-საა და ეკლესიის განახლებას გვაუწყებს. ის უნდა ყოფილიყო ამ საგვარეულოს რეზიდენცია. მათივე ყოფილა **პარხალი** და **ოთხთა**;

ექვთიმე არ განმარტავს ეს სამეფო მონასტრები როდის იქცა საკავკასიძოდ... აფსიდაში ქტიტორი უნდა იყოს გამოხატული ოთხთა ეკლესიის მაკეტით. ზევით ექვთიმეს თქმით, მოსე ყოფილა, რომელიც დმერთისგან იღებსო ქვის ფილებს 10 მცნებით... ასეთ უჩვეულო ფრესკა მის სიძველეზე მეტყველებსო. გასარკვევია საკავკასიძოს მოცულობა და თარიღი...

ისპირიდან ართვინს მომავალი (იუსუფელი 1950-იან წლებში დაარსდა) გზა ჭოროხს მოუყვებოდა. რუკებზე 3 ციხე უნახავი გვექონდა. ზევიდან დავიწყეთ.

ჭოროხის ზემო წელი უფრო განიერდება და აქ სოფლები უფრო მის ჭალებშია განლაგებული. წაავაგს ბუნება მტკვრისპირებს სამცხეში. აქ მთები უფრო ტიტველია, ვიდრე პარხლისწყლის ხეობაში.

სოფ. ქიოფრუ გორენტან ხევი უერთდება ჭოროხს მარჯვნიდან. ხერთვისში მცირე კლდოვანი ბორცვია, რომელზედაც ოთხკუთხა კოშკია ნაგლეჯი კლდის ქვით შერეული წყობით ნაშენი. მხოლოდ კუთხის ქვებია მოზრდი-

ლი, გათლილი ლოდები. ორი სამზერი ჭოროხს გაჰყურებს: ან გზა იყო მარცხენა მხარეს, ან ნავეით დაუყვებოდნენ. ქვევით გალაგნის ნანგრევებია. **ოშნახის ციხე** ოსმალური უნდა იყოს, გზის ჩამკეტი ჭოროხსა და მის შენაკად ხევზე.

უფრო დაბლა ჭოროხს უერთდება **ერსისის ხევი**. აქ გზა გადის ჭოროხის მარჯვენა მხრიდან ამ ხევით ოშკის ტაძარზე გარდამავალი. იქ მაღალი კლდის ხერხემალია, რომლის ქიმზეა **ერსისის ციხე** (მდებარეობით წააგავს ბოსელთის ციხეს). ყოველი მხრიდან მიუვალს, სამანქანო გზით დავადექით ქედიდან. აქედან ადვილად მოსასვლელია და 30 მ-მდე სიმაღლის კოშკი და კედლებია, აქედანვე აქვს შესასვლელი, ამ სამსართულიან, ოთხკუთხა კოშკს. ეკლესიის კვალი არაა. არის მრგვალი წლის ორმო, ყრუ კედლებიანი ოთხკუთხა მცირე, იზოლირებული კოშკის ნანგრევი, 4-5 სათავსი. ყველაფერი ნაგლეჯი ქვით ბათქაშზეა ნაგები. ესეც ოსმალური ციხე უნდა იყოს, თორთომის ხეობიდან აქეთ მომავალი გზის ჩამკეტი: სწორედ მისკენაა მიშვერილი სამზერები. ციხის ქვეშ **სოფ. ერსისია**.

ამ ხევის ჭოროხთან შესართავში, აუვალ კლდეზე კიდევ ერთი ნაციხარის ნანგრევია **სოფ. სელუქბადლართან**. ისიც ოსმალური უნდა იყოს ჭოროხის გზის მოდარაჯე.

ოლთისის წყლის მარჯვენა შენაკადზე ხუციშვილს **იშხნის ციხე** აქვს აღნიშნული, თუმცა ის იშხნისხევისაგან ქედითაა გამოყოფილი. იქ **პამუკჩუღარის** ციხე დაჰყურებს მაღალი კლდიდან მის ქვეშ გაშლილ სოფელს. აქ ერთი ზურგიანი კოშკია 3-4 სართულით. სამზერები და სათოფური მისასვლელ მხარესაა, ოვალურ გალაგნის შიგნით სათავსთა ნაშთებია. შესავლელი S-დან ჰქონიათ. კარი ქვისა ყოფილა ქუსლიანი. კედლები თხელი, ნარევი, გვიანი ოსმალურია.

იმავე ხევის მარჯვნივ ამოშენებული ციხეკვაბია 3 ნაწილად. 3-4 სართული მოჩანს. წყობა აქაც გვიანია. იშხანიც ვნახეთ...

17.07.08

იუსუფელის ბუკლეტში რაღაც ეკლესია იყო გალაგნით. ბევრი ვეძებთ, მიგვასწავლეს: ოლთისისწყალს მარჯვნიდან ხევი უერთდება იშხნისხევის ზემოთ. იქ ზეგანზე ავედით ქვევით სოფ. დარიჯია, ზეგანზე მისი უბანი – სარიტოსუმ. შუა სოფელში ძველი ერთნავიანი დარბაზული შენობაა. ეკლესიას შეასვლელი N-იდან აქვს, აქვე მეორე კარია სანახევროდ ამოვსებული. აფსიდაშიც ერთი ოთხკუთხა ნიშა N მხარესაა და სარკმელიც. ნაშენია საშუალო ზომის გათლილი ქვებით რეგულარულად.

სოფლის NO-ით კიდევ 2 ეკლესიაა. აქედან ერთი მოზრდილი გათლილი ქვების რიგებით ნაშენია, რომელსაც ენაცვლება ბრტყელი სწორი ქვები. მოზრდილი დარბაზი სამნავიანია. როგორღაც ვიწრო N და S ნაგებით. N ჩანგრეულია, S უკეთ გადარჩენილი. S შემოსასვლელთან ეს ნავი კედლითაა გადაკეტილი. მას თავისი აფსიდა, სარკმელი და 2 ოთხკუთხა ნიშა აქვს. ღამაზია მისი თაღი. W შესასვლელით ფართო შუა ნაგში შესულს აფსიდაში მოხატულობის კვალი გვხვდება. ეკლესიის S-ით ოთხკუთხა შენობა ზევით სამრეკლო, ქვევით საძვალე უნდა იყოს.

მეორე, აგურის ერთნავიანი დარბაზული ეკლესიაა. მას W შესასვლელი აქვს. დახურვა – მთელი. აფსიდაში ორი მომაღლო ნიშაა, S-ით უფრო მაღალი. N და S კედლებში, 2 ფართო თაღით გამოყოფილი ფართია, წინ შემადღებული, ოთხკუთხა იატაკით. ქვეშ თაღოვანი საძვალეა (?).

ამ ეკლესიას აგურისავე გალაგანი და ოთხკუთხა კარიბჭე აქვს, რომლის -კედელში კიბეა, ალბათ სამრეკლოზე აღმავალი, რომელიც ახლა მონგრეულია. ეს გან-

სხვაეგებები ამ ბოლო ეკლესიას სომხურად მაფიქრებინებს. ის უფრო გვიანი მეჩვენება, ვიდრე 2 სხვა. სოფლის O-ით მაღალ კლდეზე ციხეა. მაღალი 3-4 სართულიანი, მრგვალი და ოთხკუთხა კოშკები ნაგლეჯი ქვის ნარევი წყობისა, არის თევზიფხურიც. გადაკეთება-რემონტი ცხადია. ქვედა ციხეში შესასვლელი თაღოვანია, კუთხიანი არქიტრავით. აქვეა რაღაც თაღოვანი, ყრუკედლებიანი დაფლული შენობა, იქნებ სანოვაგის საწყობი. მის O-ით შემადღებზე ოთხკუთხა მოგრძო უსახურავო დარბაზი შეიძლება ეკლესია იყოს N შესასვლელითა და ერთი სარკმლით O-სკენ. საკურთხეველი ბრტყელია. ზედაციხეს გარედან 4-კუთხა შესასვლელი უჩანს, იქ ვერ მივდივით. ეს მიუვალი ციხე შესაძლოა, ძველზე დაშენებული ოსმალური სიმაგრე იყოს. S-ით ქედზე ბილიკებია, იქნებ იშხნისკენ მიმავალიც... სოფლის ძველ ეკლესიას სასაფლაო აკრავს. ჩამოსვლისას სოფლის სახელი გვითხრეს – **ხნძორ...**

მერე წავედით **ხახულში...** ეს მე შარშან ვნახე. მოლამ კარი გაგვიღო მეჩეთში, რომელმაც შეინახა ძველი მთლიანად. გადავიღე ძველ ხიდზე დაშენებული ახალი. გამოვუარეთ **აზორტის ციხეს**, გადავიღეთ, ასვლა ხვალ **აშმაშენთან** ერთად. გადავიღეთ თორთუმისწყლის ჩანჩქერი, რომელიც ტურისტებისთვის მოუწყვიათ. ტბაში ნახევარკუნძულზე სასაუზმეა ტურისტებისა. ოშკში სიბნელით მოვედით: ასე უნდოდათ გადაღება “კინოშნიკებს”... ხვალ **იუსუფელიდან თორთუმისწყალს** გავყვებით **არზრუმისკენ**. ვნახავთ აშმაშენისა და აზორტის ციხეებს, თორთუმსაც – თუ მოვასწარი. იუსუფელს 5 წელიწადში კაშხალის წყალსაცავი დაფარავს, 1250-ან წ-ში აგებულს.

18.07.08

დღეს დავტოვეთ იუსუფელი. პირველად ვნახეთ **აშმაშენის** ციხე. მე და თაზო წავედით. სხვებმა თქვეს – მიუ-

ვალაო. თოკი ჩამაბა, თუმცა არ დამჭირვებია... დროშა აიტანეს თურქებმა და ჩვენც ავედით. ციხე ორი ნაწილისაა – ქვედა ციხეში მრგვალი კოშკით შემოდიხარ. ის ორსართულიანი უნდა ყოფილიყო. იქვეა ხარო ოვალური, ამოშენებული კედლებით. გალაგნის სამხერები ყველა მოსასვლელსა და წყლისპირა გზას გადაჰყურებენ. ქვედა ციხიდან ზედაზე ასასვლელში ბათქაშის ორი ნაკვალევია (ნახევარწრიული) იქნებ ჭურებზე მიგვითითებდეს. ზედა ციხის მრგვალ კოშკში საპირფარეშო დაბალი ნიშაა და ხვრელი კედლის სისქეში. აქ ჩაცუცქულმა სურათი გადავიღე. მაგონდება მინდაციხე, ძამისციხე... ესაა ნამდვილი გზის ჩამკეტი ციხე, რ-ც ბატონობს ოშკის ციხე-ქვეყანაზე. წყობით ის არაა ისე ძველი, როგორც ბოსელთა იყო, თუმცა XIII–XV სს-ში იქნებ ძველ ნაციხარზე აშენდა...

ოშკის საინტერესო დეტალები ისევე გადავიღეთ, სანთელი დავანთეთ. მე აქ საკურთხეველში ფრესკულ წარწერაში ჯოჯიკი მახსოვდა, დამხვდა „შევაძვე და განვაშენე“. საოცარია ჩორღვანელთა ეს ვეება ტაძარი. ალბათ ბასილის გადაბურვის მერე იღებენ (?). რატომაა მხოლოდ აქ ასე დაწვრილებით მოთხრობილი მშენებლობის ანგარიში? სხვაგან რატომ არაა? რომელი მკითხველისთვისაა ეს საინტერესო?

მთავარი საკურთხეველი ღვთისმშობლისაა, S-წმ. ნიკოლოზის, N-იოანე ნათლისმცემლისა. და მაინც ამ უკანასკნელის სახელობისაა ეს კოლონი. რელიეფებშიც ღვთისმშობელი, იოანე ნათლისმცემელი, ქტიტორი მეფეებია, წმ. ნიკოლოზის ფრესკა სადღაა? არზრუმის მუზეუმში სილოგავას¹³ ნაპოვნი რელიეფებია გადასაღები.

ახორტის ციხე შორიდანვე იტაცებს თვალს. მის ძირში ხილით გაყოლილ გზას გავეყვით. იქ ახლა ამ კედლის ქვებისგან ქუჩის მოსაკირწყლავ კვადრატულ ქვებს ჭრიან.

ასასველელი ბილიკი საკმაოდ დაკიდულია. თაზო და მე შევუდექით. პირველი რაც შეგვხვდა N ფერდზე, ამომუნებული გვირაბი იყო, რომელიც, ჩანს, თორთომის წყალზე ჩამოდიოდა. O-ით აქ მცირე ხევი უერთდება მას – მარჯვნიდან. გვირაბი შუაზე ჩანგრულია, მისი ქვედა ნაწილი – ამოქოლილი. ქვედა ციხეში შესასველელი მრგვალ კოშკში O-დანაა. ალბათ გვირაბს ამოყოლილი ბილიკით. შესასველელთანვე იწყება გერაბში ჩასასველელი. ამის მერე კოშკსავე მთელ სიმაღლეზე მიჰყვება კიბედ გაშლილი დაკიდული კედელი. ავცოცდეთ თოკის გარეშე. მერეც ეს ასასველელი გვირაბს მიჰყვება, ადის O-ით მყოფ 2 ოთხკუთხა სათავსში. მერე ისევ კიბეებით ასული ხვედები უსახურავო კორიდორში, რომელიც O-დან S-ით უვლის ზედა ციხის კომპლექსს და მიაღგება მთავარ, უმაღლეს ოთხკუთხა კოშკს. დაკიდულ კედლებზე ერთგან S-ით, გასასველელი ჩაქცეულია და დერეფნის ბოლომდე ვერ მივდივით.

ზედაციხის შესავლელი O-ითაა, ის ახლა ისეა ჩამოზვაკებული მიწით, რომ ფორთხვით შეისვლება.

აქ მარცხნივ ვეება ოთხკუთხა დარბაზია ორსართულიანი. ქვედა შელესილია. მისი ფართია 10x12 კვმ. გადახურვა (თუ იყო) ალბათ ბანური იქნებოდა. არ მესმის ამ სათავსის დანიშნულება. მის მეზობლად კარით შედინარ ყრუ გამოქვაბულში – ალბათ სანოვაგის შესანახი თუ იყო. მარჯვნივ წყლის დიდი ორმოა ამოლესილი, იქვეა ხარო და რაც მთავარია, N განაპირზე დგას მცირე ეკლესია (3მ. x 4მ.). ის, როგორც ყველა სხვა კედლები ნაგლეჯი ქვით ბათქაშხა ნაშენები. საკურთხეველში ერთი სარკმელი და 2 კვადრატული ნიშაა. N სარკმელი და S შესავლელიც შერჩენილია, გადახურვა აღარაა. შიგნიდან შელესილს მონატვა აღარ უჩანს...

ეკლესიის SW-ით მცირე ნახევარწრიული კედელია, რომლის თალი N-ით გადის და ზედ გზას დაჰყურებს. აქედან დაშვებული ღოდები ბილიკთან მოსასველელს იცავდა.

მთავარი ოთხკუთხა კოშკისკენ კედელს მიუყვება ღია კიბე. ის 3-4 სართულიანი იქნებოდა. N კედელში ღიობია, ალბათ აივანზე გასასვლელად. იქ ვერ შევედით.

მთავარი კოშკის ქვევით, N მხარეს, ზედგეა ორი ოთხკუთხა კოშკი მიშენებული. მათ ცალკე შესასვლელები აქვთ O-დან. მესამე კოშკიც ოთხკუთხაა და მთავარს ეკვრის O-დან.

კიდევ რაღაც ნანგრევია გალაგნის შიგნით ზედაციხის ტერიტორიაზე.

ზედაციხის შესავლელს შიგნიდან მაღალი თაღოვანი შეღრმავება აქვს. მისი დანიშნულება გაუგებარია. ეს ციხე თავისი წყობით არაა ადრეული. თუმცა სომხური გეოგრაფის **ახორდაცფორი** ეგების, აქ ადრეულ ციხესაც ვარაუდობდეს.

ქართული მფლობელობის გვიანი საუკუნეები კი აქ აშკარაა. აქ უნდა მსხდარიყვნენ ის ძმები, ხახულარები, ნავეყარყვარეს საბუთში რომ იხსენიებიან ათაბაგის მეტოქეებად („მრავალთავი“). იგივე ციხეა თურქულ წყაროებში მოხსენიებული (ჩემი წერილი თორთომისხევზე აღარ დაიბეჭდა?)...

არზრუმისაკენ გზა თორთომისწყალს მოუყვება. უნახავი გვრჩება **ისი, ექექი...** არზრუმამდე 70 კმ-ზე გვხვდება „**დერეკაფუ**“ – ე.ი. **ხევისკარი**. აქ მართლაც ვიწრობია. აქ იქნებოდა **ხანი, ან ხიდი**.

გზა შეუმჩნეველად ამოდის ზეგანზე. რაიმე მნიშვნელოვანი უღელტეხილი არ ჩანს. ახალი გზის გაყვანა ყველაფერს ანგრევს. გზის მარცხნივ, კლდეზე რაღაც ნანგრევი, შესაძლოა, რუკაზე აღნიშნული ციხე იყოს. თორთომის ციხეზე ეტყობა სხვა გზით უნდა მივიდეთ არზრუმიდან. მოსაძებნია **გურჯი ბოდიხიც**. ქ. თორთომს ამოვუარეთ და არზრუმის ფართო ველზე ამოვედით. მოვთავსდით სასტუმროში...

19.07.08

დღეს არზრუმს მოუნდით. ყველაზე ძველი აქ ციხეა, რომლის კედლებში V ს-ის ფენას ეძებენ რომის ბიზანტიური ხანიდან. მას მერე აქ ქალაქია. ციხეში სელჩუკების აშენებული მეჩეთი და მინარეთია, რ-ის არაბული მინაწერი 1124-32 წლისაა. მინარეთზე აველით და გადავიდეთ სურათი. ციხეში გათხრები სწარმოებს და ნაგებობანი ჩანს. ქალაქის მუზეუმში ოშკში სილოგავას მიერ ნაპოვნი წარწერიანი რელიეფები გადავიდეთ. არქეოლოგიურ მასალაში ჩანს თრიალეთურის და მარტყოფის ნივთებთან მსგავსება. ისიც გადაიდეს. გარეთ საფლავის ქვებად გამოყენებული ცხვრებია. ე.ი. სხვაგანაც ყოფილა ეს ტრადიცია.

საღამოს ბასიანის ველზე გავედით. აქ ახლა პატარა დაბაა. კედლებზე ციხეა, რომელიც ჩვენ წყაროებში არ იხსენიება. ოსმალური უნდა იყოს. ზედაციხეს ორი გალავანი ევლება, ყველაფერს გათლილი ქვებით ანახლებენ... ეს უზარმაზარი შენობა მთელ არმიას დაიტევდა. ერთგან დამხრობით O-W შენობის O კედელი ჩანს სარკმლით. ის ოთხკუთხა ბურჯზე დგას. ასეთებია დანარჩენი კოშკებიც. ეკლესიად ჩათვლას ხელს უშლის აფსიდის რკალის უქონლობა. ციხეს S-ით ჩაუდის არეზის-არაქსის წყალი. მესაქონლე, მემარცვლე ზეგანი. შესაძლოა, ესაა ჰასან-კალე. არზრუმს რამდენიმე კარი ჰქონია, ერთს **გურჯიკაფუ** – ე.ი. **ქართლის კარი** რქმევია. ახლა ამ უბანსაც ასე უწოდებენ, ხოლო 1608 წ. იქ აშენებულ მეჩეთს „გურჯიკაფუს მეჩეთი“ ჰქვია. „გურჯი ბოლაზი“, თორთუმი და აზორდი ხვალ გზად უნდა ვნახოთ, მერე ოლთისი. დაუდის მაგიერი მოვიდა.

20.07.08.

დღეს გამოვედით არზრუმიდან. დათომ (დაუდი) და-გვტოვა, ჩვენი თარჯიმანი ვახტანგ სალინაძე¹⁴ – თბილისში მაცხოვრებელი, რომელსაც ართვინში აქვს სკოლა და-

თავრებული. არზრუმიდან გამოსულების პირველი მიზანი **გურჯი ბოღაზი** იყო. სოფ. **შიფექში** 80 წლის მოხუცმა მიგვასწავლა ეს ადგილი. მისი შვილი ჩავისვით და წავედით. ახლა ეს ადგილი ძველ ნაგზაურზე ჩვენი მანქანით მოვიხილეთ. გაშლილი ზეგნიდან გზა მთიან ხეობაში შემოდის. ეს სახელი დას-დან შემოსულისთვის არის „**საქართველოს ყელი**“. ახალი გზა მას სრულიად შორდება. ახლა ამ მცირე გადასასვლელს „**თაშლი ბოღაზ**“-ს უწოდებენ. მოგონილიც აქვთ თქმულება: ვიღაც უღირსი კაცი ჩაუქოლავთ (ქალის გაუპატიურებისთვის) და მის მერე ყველა აქ გამომვლელი ქვას აგდებსო... მთებში გამავალი ეს გზა მანძილს ამოკლებს და ჩამოდის **ოსხანში** – ე.ი. დასასვენებლად სადგურში მძიმე გზის მერე... გურჯი ბოღაზი თითქმის პერპენდიკულარულია ახალი გზისა. მით ახლა მხოლოდ საქონელი დაიარება, გადავიდეთ...

მერე **თორთუმყალაზე** მივედით. აქ ასფალტიანი გზა მოდის სოფელში, ციხის ქვეშ თორთუმისწყალზე რომაა გაშენებული. ეს კლდეზე ნაგები ღამაზი ციხე ორი ნაწილისაგან შედგება. ქვედა ციხის შიგნით გზიდანვე იქცევს ყურადღებას ეკლესიის ნანგრევი. აქ მხოლოდ W კედლის ნაწილი, N კედელი და აფსიდის N ნაწილია შერჩენილი, თაღოვანი გადახურვით. შესასვლელი S-დან იქნებოდა. აფსიდაში N მხარეს, სარკმლის მარცხნივ, ორი მაღალი ნიშის თაღები მოჩანს. ასეთივე იქნებოდა სარკმლის მარჯვნივ. რომელიღაც აქაურ ცნობილ ეკლესიაში ოთხ-ოთხი ასეთი ნიშა იყო სარკმლის ორსავე მხარეს. N კედელში 2 ნახევარსვეტია, რომლებიც კედლის ნახევრამდე ჩამოდიან. ზევით პროფილისებური სვეტთავებია. ეკლესიის წყობა, ისევე როგორც ციხის ძველი ფენები, საშუალო ზომის კლდის გათლილი ქვებით რეგულარულადაა ნაგები. გადაკვეთების კვალიც ხშირია. ზედა ციხის კოშკები მრგვალიცაა და ოთხკუთხაც. არის

სათავსების ნაშთები, ორმოები. ერთი თაღოვანი აგურის შენობაა, შიგნიდან ამოღესილი “წყლის აუზი?” ზედა ციხის მთავარი კოშკი ორსართულიანია.

ქვედა ციხის გალავანი კლდის რელიეფს მიჰყვება. იქ ერთი მოზრდილი კოშკია ოთხკუთხა, 2-იც ძველ კედლებზეა დაშენებული. აქ კედლებს გასწვრივ ხის ძეგლები აქვს ჩაყოლებული. ინგლისელის გეგმაზე (ჩემ სტატიაში მაქვს) ეს რუსული ჯარის ნაკვალევადაა მიჩნეული.

ციხის ქვეშ გაშლილი სოფელი (სახელად **თორთუმ-კალე**) ქალაქის ნაწილზეა გაშენებული: მშვენიერ ბაღ-ბოსტნებია თორთუმისწყლის ნაპირებზე.

თაყა ფანასკერტელის ბრძოლა მოვიგონე თემურ-ლენგთან, ეს ეპიზოდი ჩაიწერეს ბიჭებმა. აზატმოსე არ ვახსენე... ფანასკერტელი (ამიერტაოდან) თორთუმსაც ფლობს იმიერტაოში, ე.ი. ორივე ტაო ერთი საერისთავოა. ასევე ორივეს აერთიანებს იშხნისა და ბანას საეპისკოპოსოები. ე.ი. “ამიერ და იმიერ” ცნებები გეოგრაფიულია, რაც არ ასახულა საერო და საეკლესიო დაყოფაში.

მიშამ¹⁵ და ბიჭებმა, მე და თამაზი გაგვისტუმრეს კლდეზე ნაგები **კალადიბის** ასაღებად. თამაზი ვერ აძვრა და უნახავი დაგვრჩა შიგნიდან ეს „**ციხისძირი**“. გამონგრეული შესასვლელი და გვიანი ოსმალური კედლები გარედან გადავიდეთ. თურქული წყაროები ამ ციხესაც უნდა იხსენიებდნენ.

21.07.08

შავშათის პროვინციულ სასტუმროში მოვეწყეთ. საკიდებიც კი არაა... შავშათი 1916 წ. 5-ვერსიან რუკაზე ჯერ არაა აღნიშნული. იქაა **სათლელის რაბათი**.

ჭოროხის ხეობის ვეება შიშველი კლდეებიდან უცებ ნაძვნარიან ხეობაში გადმოვინაცვლეთ. ბორჯომი-ბაკურიანი, ან შოვი... ეს ნაცნობი ქართული გარემოა. აქაურ მთიან სოფლებშიც, პირველ ყოვლისა, გზებია მოვლილი, ზო-

გან ბეტონისადაა. ამით აკავებენ აქაურ სოფლებს. ჩვენ-
თან უგზობა სოფლიდან ქალაქში მოერეკება ხალხს, მე-
რე – სოფელი დაცლილია და გზა ვიღას უნდაო და ასე
გავხდით თავკომბადა...

დაბაწვრილი ძველი სახელია, ახალი თურქული –
არ მახსოვს. ის შავშეთისწყლის მარჯვენა შენაკადის
სათავეებშია (მასურეთი). აქ სოფლის შუაგულში, პატარა
თხემთან, გორაკზე მოჩანს კოშკის ნანგრევი. ის მცირე
ზომის თანაბარი ქვებით რეგულარულად კირზეა ნაწყობი.
ჩრდ-ით მცირე ნანგრევია თაღოვანი გადახურვის
ნაწილით. ის ეკლესიის W და N კედლების ნაწილი
შეიძლება იყოს. მის დას-ით კიდევ ერთი ნაგებობის
ბუდეა. წყობით შესაძლოა განვითარებული შუა საუკუნეები
იყოს. მე მგონია, აქედან ბილიკებით შეიძლება არტანში
გადასვლა, შესაძლოა მათი ჩაკეტივაც ევალეობდა ამ
სიმაგრეს.

ამ ხევის პარალელური ხევი დას-ით უსახელოა, ზედ
პუნქტებია: **ციხია, სხლობანი, მერია**. ხუთვერსიანის
ჩვენი პლანშეტი არავითარ ნანგრევებს არ აჩვენებს.
იძულებული ვარ ხუციშვილისა და ბაგრატიონების რუკით
ვისარგებლო. დაბაწვრილი ამართლებს თავის სახელს.
სხვა ხეზე არის დაბაკეთილი. ხეობის დაბაძველივით,
ესეც ძველი ქართული ფორმაა. მერე წავედით
ოქრობაგეთში: იქაური ციხე და ეკლესიის ნანგრევი
უკვე მარს¹⁶ აქვს დღიურში. სოფლის შუაში მოზრდილი
ოთხკუთხა შენობაა 2-3 სართულიანი. მის კედლებში
შიგნიდან გასწვრივ ხის მორებია დატანებული და შიგვე
ჩამოცვენილი. აქ ერთგან ბუხარია დაყოფებული.
ადგილობრივთა თქმით, აქ ბოლოს უცხოვრია **ზორაბეის**,
რომელსაც აქვე აბანოც ჰქონია. მახლობლად მისი
საფლავიცაა. ამბობენ, აქ ეკლესია იყო, რომლის ადგილას
ახლა სკოლააო.

ოქრობაგეთის ეკლესია მგონი, ექვთიმესთანაა. აქ სამნავიანი ტაძარი უნდა ყოფილიყო: აფსიდაში დაცულია გათლილი ქვების ჰორიზონტალური რიგები. აფსიდაში მრგვალი სარკმელია. სამკვეთლო და სადიაკვნე თანაბარ, საკურთხევლის დონეზეა შემორჩენილი. ორივეს სწორკუთხა აფსიდი აქვს, ერთი კვადრატული ნიშით. თითო სარკმელი S და N კედლებში. W კედელი შერჩენილია, ოღონდ გაფცქვნილია მოსაპირკეთებელი ქვებისაგან. ამ ეკლესიის ქვები სათლელის ციხეში გადაიტანესო...

ბალვანაში არაფერიან და არც წავედით. მეორე დღეს **ჩიხორში** კი მეტყვევებ გვითხრა მშვენიერი ეკლესიააო...

მარის დღიურში ველისა (ველიქოი) და ბარის ციხეებია აღნიშნული.

22.07.08

ჩვენი სასტუმროს ადმინისტრატორი ქართველი გამოდგა და თავის სოფელში **ენიკაია** (ძველი ციხეაო) ციხესიმაგრე დაგვისახელა. წავედით. შავშეთისწყალს მარჯვნიდან უერთდება ამ სოფლის ხევი. ის მე-12 კილომეტრზეა სათლელიდან. ავედით საოცრად მაღალ მთაში, სადაც სოფლებია გაშლილი.

კლდეზე ციხე მოჩანს. მის ძირში **სოფ. წეფთია**, ე.ი. ესაა **წეფთისციხე**. მანქანა საკმაოდ ახლო მივიდა. გამყოლად ორი ქართველი წამოგვეყვა, ერთი **დერვიშაშვილი** იყო, მეტყვევებ. არ დაიჯერეს, რომ ოქროს არ ვეძებდით... ეს ხალხი შეშლილია ამ თემაზე!

ციხე საკმაოდ შთამბეჭდავია. დიდი მრგვალი კოშკის წყობა საშუალო ზომის ქვებისაა, რეგულარულად. შესასვლელი ჩამონგრეულია. მეორე, O კოშკის S-ით მცირე ეკლესიის ნაშთია დაახლ. 3X2 მ. წყობა აქაც ციხისაა. მის სამხრეთით, ეკლესიის იატაკის დონეზე თაღოვანი სათავსის ნანგრევია, რ-საც კედლები შიგნიდან შეღესილი აქვს.

წელიწადის რეზერვუარად ჩათვალე. SW-ით არის მესამე კომპონის ორმოც. აქედან შესანიშნავად ჩანს ორივე ხეობის სოფლები, იქ გამავალი გზები და რაც მთავარია ციხე აკონტროლებს ორი მეზობელი ხევის შემაერთებელ გზას. წყლის ციხე უნდა იხსენიებოდეს XI ს-დან. ციხის NO-ით გზა ამოდის „ბაწარა“. ის მიადგება თაღოვან მაღალ კარს. აქ შერჩენილია თაღოვანი გადახურვის მოგრძო შენობა უსარკმელოდ, ოღონდ N კედელში ჩანს **სათოფეები**. პირველი დარბაზიდან შედიხარ მეორეში სწორკუთხა გასასვლელით. ის უფრო ვრცელი მეჩვენა. ესეც თაღოვანი სათავსია, რომლის N ყრუ, მიწაში ჩამჯდარი კედელი ოქროსმადიებლების მიერაა ჩამონგრეული. ორსავე დარბაზში ჭურების ნატეხები საღტეიანია. ე.ი. პროვიანტისა და სითხის საწყობი უნდა ყოფილიყო მეციხოვნეთათვის, რომელიც გვიან შუა საუკუნეებშიც მოქმედებდა. ქვევით **წეფთიბარია**.

ეს სოფლები უბნებად განაწილებულია მთის ფერდობზე და ქართველებითაა დასახლებული, ზოგს ახსოვს ძველი გვარი, სხვებს – არა. ღაპარაკით გვაგებინებენ, შვილები ვეღარ. მთის სოფლებში წყალი კარჩხალის მთიდან გამოყავთ, საკმაოდ შორიდან. მოყავთ ყველაფერი: მარცვლეული, ბოსტანი, ხილი (“ადესა”), ფუტკარი, საქონელი, ფრინველი. მეზობელ ხევშია სოფლები **ზემო და ქვე-ჩიხორი** (საქართველოში **ჩიხორი**ში). მარის დღიურში ჩამოთვლილია მათი უბნები: **ანდრიაწმინდა, წითელღლი, ღიბანი, დასამობა, გოგოეთი, ბრილი, აგარა, ნიოლეთი (ნიოლისძე), მერვეზი, ჭედრიული**. ახლა დაამატეს: თეთრავეთი, ვარდისყანა (?), ბერიეთი, წურიეთი, მაფრიეთი, ჭედრული. დაასახელეს სხვა სოფლებიც: შერთული, მარაბული, ახალდაბა (იქ ქართველები აღარ არიან). “ეთი” დაბოლოება ეგების გვარების ერთად ცხოვრებას აღნიშნავს. მართან მიქელეთია გარყლოფთან.

ავედით არდიაწმიდაში (ანდრიაწმინდა) (sic), ესაა მთის საზაფხულო სოფელი მესაქონლეთათვის სეზონურად (აპრილიდან ოქტომბრის ბოლომდე). დასახლების თავზე კლდეებია, სადაც ბუნებრივი “მადარა” (გამოქვაბული) ყოფილა. სოფლის შემოსასვლელთან გზით ყველადაჭრილი გორაკია, სადაც ძვ. და ახალი საფლავებია. ამბობენ, აქვე იყო „ზიარათი“, რომელიც ოქროსმადიებლებმა გადათხარესო.

ამ ხეობაშიც ქართულად მეტყველებენ: ზოგს ახსოვს გვარი: ჩოლოყაშვილი, ველიშვილი, თამაზაშვილი. ახალგაზრდებს, უფრო ბავშვებს უჭირთ. ელდარმა მათ ქართულ-თურქული ანბანი დაურიგა. მეურნეობა აქ ისეთივეა, როგორც წყფთისხევში. ყველგან ახსენებენ თამარას და არსების თაობაზე ყვებიან...

23.07.08

დღეს სათლისწყალს ავეყვით. პირველი რაც იყო, ესაა ხიდი მარისგან შენიშნული. ის ერთმალაინია, მთელი. ის ზევიდან გადახურულია ახალი ხიდით, გაგანიერებულია და ახლაც მოქმედებს.

ხუციშვილის რუკაზე აღნიშნული იყო **გარყლოვის ციხე**. მივედით, სოფელში არავითარი ასეთი არ აღმოჩნდა. წყაროში XI ს-ში მოხსენიებული წყფთის ციხესთან ერთად, ასე უკვალოდ როგორ გაქრა?

სამაგიეროდ ვნახეთ **ციხისძირი (კალადიბი)**, იგივე **სვეტი**, რაც ჯერ კიდევ გიორგი ყაზბეგმა¹⁷ შენიშნა. ესაა ტბეთის ზევითა სოფლის განმხოლოებული წვეტიანი გორაკი, რომლის გვერდით ახალი საცხოვრებელი შენობებია. გორაკზე მრგვალი კოშკის ნანგრევია, ნაგლეჯი მცირე ზომის ქვებით ნაგები კირზე. ეს კოშკი მართლაც, სვეტად იქნებოდა აღქმული მცირე დიამეტრის გამო. იქვეა წყლის რეზერვუარი, ამოღესილი შიგნიდან. არის მეორე კოშკის (?) ბუდეც, სხვა 3-4 სათავსის ბუდეც, რომელთაც გალა-

ვანი უნდა ჰქონოდა შემოვლებული. ის არც ისე მიუვალი სიმაგრეა, რომ მთავარ ეპისკოპოსს, აქ გამაგრებულს, ბიზანტიელებისათვის გაეძლო. უნდა ვენდოთ წყაროს. მტვეარი ეპისკოპოსისათვის შავშეთის ერისთავობის მინდობაც რაღაც გამორჩეული დამსახურებაა (ახსნა უნდა).

მეჩვენება, რომ ეს გაიგივება უფრო სარწმუნოა, ვიდრე სამუშაოს¹⁸ ნაპოვნი კედლის ნაფლეთი **ტბეთში...** იქ ასეთი ვერ მიგვასწავლეს, თუმცა ტოპონიმიაში ჩანს **ნაყა-ლევი ტყეში** (ცეცხლაძე¹⁹).

ტბეთის ტაძარი მეც და ბიჭებსაც გადაღებული გვაქვს. ამიტომ S კედლის გადაღება ვიკმარე. გარყლოფის ციხის ძეხნაში **სოფ. შავშეთის** ნაეკლესიარი ვიპოვეთ. იქ მოზრდილის ეკლესიის მხოლოდ გაფცქვნილი საკურთხეველია, N-ით სარეზონანსო ჭურით. განვითარებული ფეოდალანისა უნდა იყოს.

წავედით **იმერხევეში**, რის იმიერი ხევია? პირველი, რაც აქ შეგვხვდა, ძველი ორმალიანი ხიდი იყო. მარცხენა მალი ღამაზად შემორჩენილა შუა ბურჯამდე, მდინარის მარჯვენა კი, – აღარაა.

მერე **ჯვარისხევის ციხე** ვნახეთ (ჯვარი სადღაა?). ეტყობა მნიშვნელოვანი „ჯვარი“ იყო, რომ ხევს მისცა სახელი... ციხე კლდეზეა, მოჩანს 2 მრგვალი კოშკი. ნაგლეჯი ქვით ბათქაშზე ნარევი წყობით ნაშენი. გადარჩენილის მიხედვით, ორსართულიანი უნდა ყოფილიყო ორივე. ერთ კოშკს მეორე სართულში შესასვლელი აქვს, გარეთ კი გამომშვერილი ქვა მისადგმელი კიბისთვის. აქვეა სათოფე დრმულები. კოშკში ყრია ღომი, წერაქვი და ურო ოქროს-მაძიებელთა შრომის იარაღები... ამ ხალხს ვიდაცა უნდა შთააგონებდეს, რომ ქრისტიანულ ძეგლებშია მაინცდამაინც ოქრო ჩამარხული... მეორე კოშკი სანახევროდ დანგრეულია, იქ ორი კვადრატული სამხერია. ორ მთავარ კოშკს გაღავანი აერთიანებს. აქ ორი პატარა კოშკის ნანგრევი, შემოსასვლელის საცავად. არის ქვევრის დიდი ნა-

ხევარიც... ეს ციხე ოსმალურია და, ცხადია, ჯვარისხეზე გვიანი.

გზაზე, მდინარის მარცხენა ნაპირზე სოფ. ყოფილა – **დემირკაფუ, ე.ი. რკინის კარი.** იქ არაფერიაო...

ავედით მაიდანნიკში. აქ ქართველები არიან. გვარები ელდართანაა. ციხე კლდეზეა. არ აგვიშვეს ჟანდარმის გარეშე. დურბინდით – ოსმალურია... სოფლების სახელებია: ივეთი, იფხრევი, დიობანი, სოფლიეთი, წყალსიმერი, სესილეთი, სურგანი, ჩიქველთა (ციხეა იქ), რახათი, დასამობა, შარაბული. **იფხრევის ციხეს პარეხი ჰქვია,** თამარას აშენებულაო...

24.07.08

ბერთას დღეს **ორთაქიოი** ჰქვია. აქ ჟანდარმის უფროსმა მიგვიწვია. პასპორტები მოგვთხოვა, რომლებიც სასტუმროში გვქონდა დატოვებული. დარეკა, შეამოწმა და დაკმაყოფილდა... მერე ყავით გაგვიმასპინძლდა, დედით ჩეჩენი ახალგაზრდა. მოგვიყვა: შარშან აქ იყვნენ ხელოვნების ისტორიკოსები ვ. გრემელიშვილის²⁰ მეთაურობით (მეც მთავაზობდნენ წამოსვლას...) ჩვენც იქ ვიყავით ხანცთაში, და დათვებისგან ვიცავდითო. ვანოს, გრემელაშვილს, არყის სმა მოუწონა... რაა ეს ხანცთა ასეთი მნიშვნელოვანია. მოუყევი მოკლედ... შემდეგ გზა მიგვასწავლა და პატივით დაგვემშვიდობა.

სოფლის განაპირას მეჩეთია მინარეთით. იქვე ძველი ბერთის სატრაპეზოსი თუ სკრიპტორიუმის ერთი ვრცელი კედელიდაა დარჩენილი ქარაფის პირზე. მას ხუთი ფართე სარკმელი აქვს S მხარეს. ამ დიდროვან შენობას თაღური გადახურვა ჰქონია, რომლის თაღები კაპიტელებს ეყრდნობა სარკმლებს შორის. დას-ით გალავანია და რაღაც სათავსთა ნაშთები. ნაგებობა მოზრდილი გათლილი ქვებითაა. 0-ით არის საძვალის ნანგრევიც, აქაც თაღური გადა-

ხურვაა. ტაძარი იქნებოდა დღევანდელი მეჩეთის ადგილას: იქ ძველი ქვათა წყობა აშკარად შეიმჩნევა.

მეჩეთის NW-ით ჩამომავალ მცირე ხევზე მშენიერი ძველი ერთმალისი ხიდია, რომელსაც ძველი ნაგზაური მოუყვება. მნიშვნელოვანი მონასტრების სიახლოვეს ხიდები დამახასიათებელია: რკონი, ბიეთი, დარეჯანის მონასტერი (სამცხეში).

მერე **პარესთასაკენ (პარესელთა)** გავწიეთ. ვიწრო ხეობის სათავეშია სოფელი შეფენილი. იქიდან ბილიკი მიუყვება S-სკენ ექსპონირებულ კლდის მასივს. პარესი ქართულში კლდის ქარაფს ნიშნავს. ასეა აქაც. ბილიკი ჯერ მოზრდილი ქვებით ნაგებ კვადრატულ შენობას მიაღებდა: საოსტიგნე, ან სკრიპტორიუმია. ცოტა O-ით ორი გვერდი-გვერდ მდგარი ეკლესიაა. S-ით უფრო ძველი სამნავიანი ბაზილიკაა. წყობა: მოზრდილ, თლილ ქვათა რიგს ენაცვლება ბრტყელი ქვები, ღამაზია O ფასადი. ცენტრალურ ნავს ნახევარწრიული საკურთხეველი ჰქონია თავისი სარკმლით. N და S ნაგები ცენტრალური ნავის აფსიდის დონეზე გამოყოფილი სამკვეთლოთი და სადიაკონით ბოლოვდებიან. მათ ბრტყელი საკურთხეველი და სარკმელი აქვთ. N სამკვეთლოს W და S შესასვლელი, S სადიაკონეს კი, მხოლოდ W შესასვლელი აქვს.

რამ გამოიწვია N-ით მყოფი ერთნავიანი დარბაზული ეკლესიის აგება – უცნობია. იქნებ ძველი დაინგრა? ყოველ შემთხვევაში N-ით მყოფი ეს შენობა წყობით უფრო გვიანია.

აღმოსავლეთით ბილიკი მიაღებდა მცირე ჩანჩქერს: ბერები აქ პირს იბანდნენ... მეც აქ დავლიე **მიქაელ პარესელის**²¹ ნასვამი წყალი. შემდეგ ისევ მცირე ეკლესიაა უფრო მოგვიანო წყობის. ის თითქოს გადმოხურული კლდითაა დაცული. (კალანდიას²² აქ ხუცური წარწერა უპოვია)... O-ით კიდევ ორი შენობის კვალია, ალბათ ბერების საცხოვრებელი...

მერე **ოპიზას*** მივაკითხეთ. გული მომიკლა ამ ვეება შენობის დანგრევამ: შუაში გზა გაუტარებიათ. ვერაფერი გაუგე ნანგრევებს. კიდევ კარგი, **ექვთიმეს, მარს და სხვებს დანგრევამდე** აქვთ ნანახი. გასაოცარია მშენებლობაში გამოყენებული გათლილი ქვების სიდიდე. აქაც რამდენიმე დამხმარე შენობის ნაშთია. ოპიზარების სადგომ-სამუშაო შენობების ნანგრევებიდაა. აქვე აშენებულ ჯამეს და მინარეთს ლათინური ასოებით აწერია ქართული სიტყვები: არ არის ღმერთი გარდა ალაჰისა, მოდით ვილოცოთ ერთად... (ლაჰილაჰ, ილ ალლაჰ...). იგივე სიტყვები ინგლისურად გადმოუციათ. ეს გაამართლებს ტაძრის დანგრევას და იქ გზის გაყვანას...?

წავედით **ხანცთაში**. აქ ახალი გზა გაუყვანიათ, რასაც სერპანტინით მოგყავართ მაღალ კლდოვან მთებში. მდინარე 300 მ-ით ქვევითაა. მიწისძვრას გუმბათი ჩაუნგრევია ნაწილობრივ. კარგია, რომ მთელი გუმბათი გადაღებული და შესწავლილია. ხანცთელის აგებული ძველი სამნავიანი ბაზილიკის ნანგრევი, თავისი საძვალთა და, სავარაუდოდ, გრიგოლის საფლავით, შთამბეჭდავია... ჩანს სკრიპტორიუმის, სატრაპეზოს, სხვა ეკლესიათა და სენაკების ნაშთები. ერთი ეკლესია წყაროზეა დაშენებული.

ცეცხლადის მიერ მოძიებულ ტოპონიმიაში ჩანს: **აღკდამაძირი, დეპანწმინდა?, მარამწმინდა, გალაგანი...** აქ ახლა დაცლილი სოფლის ხილის ბაღებია. ეს იწვევს ეჭვს: ცხოვრებაში ხაცთა, კლდოვანი, მოუსავლიანი ადგილია... მაგრამ გრიგოლის მოსვლისას, მართლაც, ასე იქნებოდა. ხილის ბაღები მერე მოსულმა მოსახლეობამ გააშენა X ს-ის მანძილზე. ყველაფერს გადაწვეტდა მახლობელი გამოქვაბულის მოძებნა, სადაც გრიგოლმა მარტომყოფელი მამა იპოვა და მასთან

* დებერძენიშვილის შენიშვნა: ნ. მარი ოპიზას განმარტავს, როგორც ლაზურ ო-პიჯას, ე.ი. სანაპიროს. შდრ. ოშკი-ო-შქი, ე.ი. შუაში მყოფი.

დასახლდა. ვ. გრემელაშვილს უნდა ვუთხრა... ყველა ეს მონასტრები ერთმანეთის სიახლოვეს გრიგოლის მოწაფეთა აკებულა. მხოლოდ შატბერდი იყო მცირედ მოშორებითო...

25.07.08

წყაროსთავამდე შემთხვევით შემხვედრმა ახალგაზრდა ტოპოგრაფებმა მიგვიყვანეს. 40 წუთი დაკიდულ აღმართზე ბილიკით ვიარეთ. მერე ერთი მოსახლის ეზოდან დავინახეთ მოზრდილი ეკლესიის S კედელი და მის მახლობელ კედეთა მწვერვალებზე პატარა ეკლესიები – 4 დარბაზი. მთავარ ეკლესიაზე თაზო და ელდარი ავიდნენ. მათი მონაყოლით იქ დიდრონი შენობათა ნაშთებიც ყოფილა (სატრაპეზო-სკრიპტორიუმი, სენაკები...). ხილის ბაღებით სავსეა ეს, მართლაც, წყაროების სათავე. **მიჯნაძორს** ვერ მივაკვლიეთ... ჩამოსვლისას „მოვშპი“ და კლდეს მკერდი დაგვკარი... გზიდან წყალგაღმა დავინახეთ **ნუკას საყდარი**. ის ქარაფ კლდეებშია და მხოლოდ ბილიკით მიისვლება.

სათლეს ციხეს მივაკითხეთ. ძირითადი კოშკი ოთხ-სართულიანია. შესასვლელი მისადგმელი კიბით 3 სართულზეა. I-ზე საპირფარეშოა, დარი ამოვსებულია... ძველი წყობა ყველგან საშუალო, ერთი ზომის მცირედ ნათალი ქვებია კირზე. IX-X ს-სა უნდა იყოს. მას გარდა არის 3 ოთხკუთხა კოშკი. ერთი სამსართულიანია შესასვლელით W-სკენ. ძველ კოშკებს მხოლოდ სამზერები აქვთ, განახლებულ კედლებში სათოფეებიცაა. არის დარბაზული ეკლესია ნანგრევით. NW-ით დიდი წყლის ორმოა. არის დიდი ორსართულიანი სასახლე, რომელსაც ჩანს თაღური გადახურვა ჰქონია. ესაა შავშეთის ერისთავის რეზიდენცია (იქნებ მტბეგარი ეპისკოპოსისაც), რომელიც გვიანობამდე მოქმედი ჩანს (სათოფეები). სათავსთა ნაშთებში იქნებოდა მარანიც, სურსათის

საწყობით. ამ ღამეზე ციხეზე თურქული ნახევარმთვარე და ვარსკვლავია მიკრული. აქვე ფრიალებს მათი დროშაც... კიდევ კარგი სანახავად მაინც გვიშვებენ...

26.07.08

შაშვითის წყლის მარცხნივაც გადავინაცვლეთ. აქ ხუციშვილის რუკაზე ორმა ციხემ მიმიზიდა. ერთი ხევის შუაზე, **ქვათეთრის სოფელში** გამოდგა. ესაა ხილიან-სათიბიანი, გაშლილი სოფელი, გზით ტრაქტორებით მოთიბული ზვინის გვერდზე, მოუთიბავ ბალახში ადგილობრივი გლეხის VOLVO-ა...

სოფლის შუაში, შემადღებაზე, მრგვალი კოშკი ჩანს. მივედი, ნამდვილი **მოტი და ბეილი**²⁴. შესანიშნავია მრგვალი კოშკის მოზრდილი, თანაბარი ღოდების რეგულარული წყობა კირზე – პირველი ნიშანი სიძველისა. კოშკი სამსართულიანი უნდა ყოფილიყო. შესასვლელი მეორე სართულზე მისადგმელი კიბით... ორი სამხერი მოგრძოა და მოსასვლელ გზებს გაჰყურებს. სათოფურები არაა, ე.ი. თოფის მოგონებამდე მოქმედებდა.

ესამე, ზედა სართული, შეკეთების დროინდელია და ცოტა მოგვიანო: წყობა ნაგლეჯი ქვისაა, არეული ბათქაშზე. გალავანიც თხემის ზედაპირს მიჰყვება და წყობით ისიც ძველი ჩანს. გალავანში სხვა სათავესა ნაშთებიცაა. ესაა ადგილობრივი ფეოდალის ციხე-ეკლესია არ ჩანს (იქნებ დაინგრა)... **ქარეშლია** თურქულად.

მეორე ციხე უფრო მაღლაა, ამავე ხეობაში. ის მაღალ კლდეზეა **სოფ. ვერხნალში (კარა ალაჩი)**. ხუციშვილის რუკაზე მას **ხანთუშეთის ციხე*** ჰქვია. ის

* შენიშვნა დ.ბერძენიშვილისა: ხანთუშეთ-ში ხანი საყურედებოა. აქვე ყოფილა „ხანთუშეთ ქიოფრულუ“ ხიდი, რომელიც დასასვენებელ ადგილთან ერთად გზაზე მიუთითებს. „თუშეთი“ ასახსნელი რჩება...

სოფელი მეორე ხევშია, მაგრამ უფრო შორსაა ციხისგან. **ამიტომ ვერხვნალის ციხე** უფრო შეეფერება. ეს მაღალი, გვიანი, ოსმალური მრგვალი კოშკი მაღალ კლდეზეა, ორი ხეობის დამაკავშირებელი მოკლე გზისა და ქედზე გარდამავალი, არტაანის გზათა ჩამკეტად. ჩანს არტაანი მარტო გორგასლის მოგონილი არაა და უფრო ძველია – არტაანიშ **ც?უჯი** (შანიძე²⁵), მაგრამ შემდგომშიაც მნიშვნელოვანია მისკენ მიმავალი გზა მტკვრის ხეობისკენ (კოლის გავლით). ამიტომაც, რომ ოსმალები ამ გზის საკონტროლო ციხეებს აგებენ.

ვერხვნალის ციხე სამსართულიანი ნაგლეჯი ქვით, ნარევი წყობით ბათქაშზეა ნაგები. მას არ ინდობენ ოქროს მადიებლები და უშედევოდ ხსნიან და ხსნიან...

ვერხვნალის ციხე სამსართულიანია, ნაგლეჯი ქვით, ნარევი წყობით ბათქაშზეა ნაგები. მას არ ინდობენ ოქროს მადიებლები და უშედევოდ თხრიან და თხრიან... აქ წყლის ორმოა ამოღესილი და გაღავნის ნაშთი ბურჯებით კლდის გაყოლებაზე...

სოფლის მოხუცებმა მეზობელ ხევში ეკლესია მიგვასწავლეს. ბევრი ვიარეთ გრუნტის გზებზე (ძლივს არ ვნახე საქართველოს სოფლის გზა!...). მაღალ მთაში ვიღაცამ ყალბა დაასახელა. ორაკზე, მართლაც, ძველი ციხის ნანგრევი გამოდგა. მისი კედლის გარე და შიდა პირი თანაბარი და მცირე ზომის ოდნავ თლილი ქვებია, მაგრამ პირწმინდად მოურღვევიათ, დაუტოვებიათ კირზე ნაშენი ჩონჩხი. ძველი წყობის რეგულარული მწკრივები ძლივს შეიმჩნევა შიგნით და გარეთ. მთის თხემზე ისევაა სხვადასხვა სათავსოთა ბუდეები. ყველაფერი სპეციალურად გადათხრილია. მოსახლეობაში თქმულებაა გავრცელებული – აქ მიწისქვეშა ქალაქი იყო... ამას ხელს უწყობს ისიც, რომ მახლობლად ნელთბილი მინერალური წყარო ჩქეფს, რომელსაც აბანოდ ხმარობდნენ. იქვე გათლილი ქვებით ნაგები კედელი გამოუჩენიათ: ალბათ აბანო იყო, რომელ-

საც თიხის კერამიკული მიღებაც ახლავს... დავეშვიტ **სოფელ ქაფუ ქოში**. აქ მეჩეთის კედელში (1981 წ.) ქართული წნული ორნამენტი, ეზოში კი ტრაპეზის ქვა ერთ მხარეს ვარდულით. კვადრატული ზედაპირი მრგვალ სვეტს ეყრდნობა, ე. ი. აქ ძველი ქართული ეკლესია იყო...

27.07.08

ნ. ცეცხლაძის “ტოპონიმიდან” ზოგიერთი საინტერესო ცნობა ასეთია: **ციხია** – აქ იყო ციხის შიგნით, რომელიც აკონტროლებდა არტაანისკენ მიმავალ გზას. ამჟამად იქ შეიმჩნევა ციხის მხოლოდ ნანგრევები. სოფლის სახელწოდებაც აქედან მომდინარეობს: **ციხეა – ციხია**.

სოფელ ტბეთში დღესაც არის ქვის დიდი საწნახელები, როგორც ჩანს, თურქების მოხვლამდე აქ საუკეთესო ღვინოს აყენებდნენ... ტბეთს სპეციალური ადგილი ჰქონია ღვინის შესანახად. სოფლის განაპირა ადგილს, სადაც ჭურებისა და ქვევრების კვალი დღესაც კარგად ჩანს, **ჭურათი** ჰქვია.

„გარყლობი // გარყილობი” გზების გასაყარზე მდებარე პუნქტს ჰქვია. ცნობილია სოფ. გარყილობის და გარყლობის ციხე, რომელიც იმერხევისა და შავშეთის გზების გასაყარზე მდებარეობს. სოფელი უძველეს წყაროში მოიხსენიება, „გარყილობის” ფორმით. **გარყლობის ციხე მოიხსენიება XI ს–დან**. ჩვენ იქ ველარაფერი გვიჩვენეს. (ნ. ცეცხლაძე. ძიებანი ჭოროხის აუზის ტოპონიმიდან. სს „გამომცემლობა აჭარა” ბათ. 2004 წ. 243–244).

დღეს წამოვედით შავშეთიდან, მინდოდა მენახა ეკლესიები ხუციშვილის რუკაზე აღნიშნული. არცერთი დღეს არაა... ეტყობა უნახავად, სხვათა ცნობებზე დაყრნობით დაიტანა. ამას ჰქვია მოგზაურის მოტყუება...

სათლის რაბათთან მოახლოებისას შევნიშნეთ ახალ კორპუსებთან ძველი ნაგებობები. ამოვედით, ვნახეთ ციხე-

სიმაგრედ ნაგები საცხოვრებლები 1850 წლისა. შესასვლელს არაბული წარწერა ჰქონდა... უცებ გამოვიდნენ ამ სახლის მკვიდრნი. ერთი სიმპათიური მანდილოსანი კულტურული გარეგნობით გამოირჩეოდა. მან აიღო ინიციატივა და მოგვიყვა, რომ აქ სელიმ ხიმშიაშვილის²⁶ შთამომავლობა ცხოვრობს!! აგვიხარდა, მოვეხვიეთ, ჩავიწერეთ. აღმოჩნდა ზაფხულობით ნათესაობა აქ იკრიბებოდა ერთ ძმასთან. ბევრნი იყვნენ, სამი თაობა, გამახარა განსხვავებულმა ჯიშმა. პაწაწუნა ჰყავდათ მშვენიერი... სახლს ირგვლივ დიდი ეზო ერტყა, სულ ამათი. წაგვიყვანეს და სასაფლაოსთან ეკლესია გვაჩვენეს, რომელსაც ყველა გვიმალავდა... რატომ ხდებოდა ეს, ვერ ვხვდები... ზეინაბმა²⁷ გვითხრა, რომ ჩვენ ახლა მენოლის გვარს ვატარებთ, მაგრამ არავის ვუყვარვართო (სელიმს თურქებმა თავი მოჰკვეთის). თვითონ ანკარაში ცხოვრობენ და კარგად იციან თავისი გურჯობა. გვაჩვენეს ხიმშიაშვილთა გენეალოგიური ხე, რომელიც ბათუმელ ხალვაშს გამოუცია წიგნში – სელიმ ხიმშიაშვილი. ამათ ნათესაობა ჰყოლიათ აჭარაში. თვითონაც ნამყოფნი არიან. ეკლესია სასაფლაოზე დგას. ძველი ეკლესია მცირე ზომის თანაბარი ქვებით ნაშენი, ერთნაჯიანი შენობა უნდა იყოს, სათლელის ციხის თანადროული. S – დან მოშენებული ორნაჯიანი გათლილი ქვით ნაგები, შესაძლოა, სომხური ეკლესია იყოს, ჯვრებით შემკული... ეკლესიის ირგვლივ სასაფლაოა, გამაჰმადიანებული გურჯებისა. ამათი ნათესაობების გამბანე – გამპატოსნებლებიც აქვე მარხია, პატივით იხსენებენ.

28.07.08

ჩამოვედით **ართვინში**, მოვეწყეთ იმავე სასტუმროში. მე გადავწყვიტე ჩვენი დროის მეორე ნახევარი მოვანდომო უფრო საკვანძო, გადამწვევტი პუნქტების მონახულებას, რადგან ჩვენ ყველაფერს ვერ მოვასწრებთ. ართვინის სიახლოვეს ასეთი რამდენიმეა. თუხარისი კლარჯეთისა და ტა-

ოს საზღვარზე, ჭოროხის ხევში აქვს წყაროს მითითებული, ამიტომ სავარაუდო ციხეებს მივაშურეთ. პირველი აღმოჩნდა ართვინ – იუსუფელის გზაზე, ჭოროხის მარცხენა შენაკადს შევუყვებით. ვიწრო ხეობაში კლდეზე გადმომდგარი **მელოსციხე** გამოჩნდა. აქაც თურქული დროშა ფრიალებს ე.ი. მიისვლება... სოფლიდან ახლოს მივედით, თუმცა, უთოკოდ თამაზმა არ მიმიშვა... ეს ზურგოვანი სამსართულიანი და გალავნიანი კოშკი, უდაოდ, გზის ვიწროებს აკონტროლებს. მისი გარე წყობა (მცირე თანაბარი ზომის ქვები) მთლიანად მოცლილია. შერჩენილია ბათქაშის წყობათშორის ჩონჩხზე დაშენებული გვიანი საბრძოლო, მრგვალი კედელი. მას სამი სალოდე აქვს, რომლებიც მოსასვლელ მხარეს ურტყამენ. კოშკს აქვს მაღალი, ფართო თაღოვანი შესასვლელი პირველსავე სართულზე, რომელიც გვიან ამოუვსიათ კირხსნართა და ქვებით, ე. ი. კოშკის პირველი სართული დაუყრუებიათ. ამდროინდელი უნდა იყოს სათოფეებიც, რომელიც ასევე მოსასვლელ მხარეს იცავდნენ. მეორე სართულზე შესასვლელია მოწყობილი, ალბათ, მისადგმელი კიბით. მესამე სართულის დიობი, ალბათ, აივნისთვის იყო, რომელიც გალავნით მოზღუდულ ეზოსა და ქვევიდან მომავალ გზას გაპყურებდა. ეზოში არის წყლის მრგვალი ორმო, ამოღესილი. გალავნის კედლები გვიანდელის შთაბეჭდილებას ტოვებს. მცირეა ფართობი მეციხოვნეებისათვის. უეჭველია, გზის სავარაუდო კოშკია, იქნებ ქართულიც, გვიანიც.

მეორე ციხე ჭოროხის მარჯვენა შენაკადის სათავეშია. ხუციშვილის რუკაზე მას **ხოდი** ჰქვია. იაილების გარემოცვაში სრულიად მიუვალ კლდეზე, ხეების სათავეშია ეს მოზრდილი, ოთკუთხა, განიერი კოშკი. მას კუთხეები მომრგვალებული აქვს. შორიდან ბინოკლით დანახული: წყობა გვიანია, ნარევი. ორ-სამ სართულიდან შენობას სახურავი ჩაუქცეველი უჩანს, რადგანს მოჩანს ზედა სართულის ქვები, რომლებიც რაღაცას (გადახურვას?)

ყვრდნობა. მომადლო (განგრეული?) კარი O-ით მოჩანს. კლდის ზედაპირს O-ით და N კიდეზე გაღავანი შემოუყვება. მის შიგნით საკმაოდ დიდ ფართობზე სათავსთა ნანგრევები ჩანს. გაღავნის გარეთაც, N-ით ჩანს რაღაც შენობა (კოშკი). მესაქონლე მთიბავეები გვარწმუნებენ, ციხე მიუვალიაო... მართლაც, მათი დროშა აქ არ ფრიალებს, ეჭვს იწვევს მათი მეტისმეტი წადილი, არ აგვიშვან ციხეზე; ებრაელები მოდიან და ვერ აღიანო, დათვმა დაგლიჯაო... აქ ამსვლელს იარაღი უნდა ჰქონდესო... ეს დათვები და ვეფხვები მოგონილი გვეგონია, მაგრამ ბინოკლით დამთვარიელებელი თამაზიც მიუვალობას „აწევა“... საინტერესო იქნებოდა მისი ახლოდან ნახვა.

29.07.08

არტანუჯის წყალზე მოქმედი ძველი ხიდი გადავიღე. მერე ახიზის ციხეს გავუარეთ და მისი ამოშენებული გამოქვაბული, სადაც ფრესკებია – გადავიღეთ. **ტანძოთი (სხლობანია, ტანძ-მისხალი)**. არტანუჯის წყალს მარცხნიდან ერთვის, ამ ხევის სათავეში მთის სოფელია, ხილიანი. მის მისასვლელში, კლდეზე ციხეა გამოკიდული. მისი წყობა ნარევი ქვისაა, ბათქაშზე. ოსმალური უნდა იყოს წყობის მიხედვით. აქაა წყლის საცავი, სათოფურები, მეორე სართულზე - საპირფარეშოს მაღალი თალი. მისი ღარი გარედან დახურული ყოფილა, ოქროს ძიებაში ისიც მოუნგრევიათ, საწყენია რომ არაფერი დახვდათ...

ტანძოტის ჯამეში მარს ქართული წარწერიანი ქვა უნახავს, ალბათ ეკლესიისა. იხსენებოდა **სამადავლე-კალმახელი და თამარი**, მათი **შვილები-გიორგი, იოანე და სუმბატი**. **მეორე წარწერაში**: „მისსა ტანუტერობასა შინა აღშენა... წარწერა 1312 წლისა ყოფილა. ტანუტერობა ალბათ მონასტრის წინამძღვარს (მამასახლისს) გულისხმობს (მღრ: მიჯნადორელთა დავის წიგნში – XI ს. „სამამასახლისო სამსახურებელი“).

ეს სომხური წოდება არ უნდა იყოს გასაკვირი (მიჯნაძორი, ტანძოტი, შატბერდი)...

სოფელში ორი ჯამე დაგვხვდა. ორივე შიგნიდან და გარედან გაღესილი. წარწერა მაშინ დაიფარებოდა. იქვე გვიჩვენეს სომხური ეკლესია წარწერით – 1843 წლისა.

სოფ. კლარჯეთს ახლა ბერეკეთი, ე.ი. ბარაქიანი ჰქვია. მარის თქმით: „გორებით გარშემორტყმული, დიდ შესანიშნავ მოედანზე გაშენებული, სადაც მისი უბნებია გაფანტული, ამ ფართო ზეგანზე ბატონობს ციხე.“

მართლაც, კლარჯეთში ასეთი ფართო ზეგანი ჯერ არ შეგვხვედრია. არტანუჯთან უფრო მცირე ზეგნებია, ან-ჩასთანაც. ტაოში ბანაა, აქ კი ეს ზეგანი, თურქები რომ ბერეკეთს უწოდებენ, ე.ი. მოსავლიანია ყოველმხრივ, ხილიცაა. სარწყავი არხიც ციხის ძირში იწყება. უბნებს სახელები არ აქვთ, არც მართანაა.

ციხე, ხევის სათავეშია კლდეზე. ეს უფრო ძველი მეჩვენა, ვიდრე ტანძოტისა: ბრტყელი ქვები რეგულარული წყობითაა კირზე ნაგები. კოშკი ორსართულიანია. კირი პირველსართულზეა. სამხერები ზუსტად სოფელს და მოსახლეებს გაჰყურებს. სათოფეები არაა. გალავანი მცირე ფართობს მოსახდერავს თხემზე. არის წყლის რეზერვუარი ამოღესილი. ჩანს 2-3 სათავსის კვალი, გადაკეთებაც ეტყობა ნარევი წყობით.

ეს პუნქტი იმითაა საინტერესო, რომ ის აძლევს სახელს ამ მხარეს, ისევე როგორც ტაოსკარი - ტაოს. ე.ი. ის უფრო ძველი უნდა იყოს, ვიდრე არტანუჯი – კლარჯეთის ბაგრატიონთა ცენტრი. ასევე იქნებოდა ტაოსკარი და ბანა.

დღესვე გვინდოდა ამავე ხეზე გვენახა **ქობტახორის—ციხე** და **მეწაგილი** ენი რაბათამდე მაგრამ დ. ასათიანს²⁸ თირკმელი ასტკივდა (ქვიშის გავლა) და 2 საათზე წამოვედით ართვინში. აფთიაქში ნაყიდმა წამლებმა მოასულიერეს, ღმერთმა ინებოს...

30.07.08

ფენირლიქი – ეგელის სოფელია, უნ-სუს (სამწყლის) ნაპირზე. მისი უბნები ორ დასახლებადაა განაწილებული ხეგზე. აქედან სასმელი წყალი გაჰყავს მთავრობას არტანუჯში. **ჯეჯილათი სახნავია**, იობატი (რაც თურქულად აუხსნელია), **ჭალის აგარა**, **მოლუსხევი**, **შუალთა**. გზა მიადგება ტყეებსა და საძოვრებს, ფეხით კლარჯეთშიაც გადავა, ტანძოტშიაც...

ქობთაქორში გზა (ბილიკი) მხოლოდ პენირლის მეკლედანაა. 1840 წლამდე იქ რუსებსა და სომხებს უცხოვრიათ. სხვა ამოსასვლელიც ვნახეთ, ჩამოსვლისას... დათვი, ტახი, კურდღელი, ხილი, თაფლი, ყურძენი.

ციხე კლდეზეა შემძვრალი, გზის საკონტროლოდ. მისი წყობა, ნაგლეჯი ქვით ბათქაშზეა ნაშენი. ერთი კოშკია და გალავანი. ერთი სამხერი, ორი სათოფური, ერთი წყლის ორმო, გარედანაც შეკირული.

სახელწოდებაში თავიდანვე ქობი – ქვაბი ვიფიქრე; ვკითხე, თუ არის გამოქვაბულები... ეგების მეორე ნაწილში მთის კილოებში შერჩენილი „ქორი“ იყოს, ე.ი. სახლის ზედა ნაწილი (მდრ: ქორ-წილი) ქობთა-ქორში გამოქვაბულების ზედა ნაწილი შეიძლება იგულისხმებოდეს.

ადგილობრივი, სტამბულიდან ზაფხულობით აქ ამოსული, ახალგაზრდა შეგვხვდა. ციხეზე წამოგვევა, აქ 35 წ. რუსები და სომხები ცხოვრობდნენ, 1840-იან წლებში ოსმალებმა გარეკესო. ჩანს, მათი ნაშთია ტანზოტი და მისი ეკლესია 1843 წლისა. ქართულია და თურქულად არ იხსნება ზევით ჩაწერილი ტოპონიმები. ოჯახში მიგვიყვანა, ხილით გაგვიმასპინძლდა, პატარა ბავშვები ინგლისურს ამტვრევდნენ: სპეციალურ სკოლაში დაგვეავსო... ტელეფონები დაეუტოვეთ...

მარს ჰქონდა აღნიშნული: **მეწაგილში** (ესეც 1840-იან წლებში გარეკილი სომხების ნაკვალება) ენირაბათის სიახლოვეს ციხე-დარბაზებიაო. ხუციშვილის რუკაზე აღ-

მოხდა ციხე (ჩანს, მარისგან აუღია)... მივედით, 80 წლის მოხუცი ვნახეთ. მან გვითხრა, რომ ეს არ მახსოვს, მამანქმისგან გამიგია, რომ ერთ შემადღებულ მოედანზე (გვიჩვენა) ეკლესია მდგარაო... კედლის ნასახიც ვერ ვნახეთ... ე.ი. აქედან გაზიდული ქვებით უშენებიათ სახლები და ყორეები... ვისაც არ ვკითხეთ, ვერაინ მოიგონა ციხე სიახლოვეში. ესეც ცოდნაა, რომ დავადგინეთ: მარის დროინდელი ციხე ახლა აქ აღარაა!!

უკან დაბრუნებულებმა **არტანუჯის ქალაქს** გავუარეთ და დაუდას მიერ ვერ მონახული ეკლესიის ნანგრევები მოვინახულეთ. ის აღრევე შევნიშნეთ, ანჩიდან წამოსულებმა და შორიდან გადავიღეთ. ბაგრატიონებს ის აზომილი და IX-X საუკუნეებით დათარიღებული აქვთ. ეს ვეება ტაძრის ნანგრევი ქალაქის გაღავანს ებჯინება NO მხარეს. S კედლის მაღალი ნაწილი ახლაც შერჩენილია. უნდა ყოფილიყო სამნავიანი ბაზილიკა დიდი, უხეშად დამუშავებული ქვებით ნაგები. კარგად ჩანს N ნავის საკურთხეველში შესასვლელი და S კედლის გარეთ საძვალის თალი (?)... ზევით მოჩანს სასახლის ნაშთი (ორსართულიანი) ისიც აზომილია ბაგრატიონებისაგან... დათო ფეხზე დაგვხვდა.

31.07.08

დღეს დაუდა ჩამოვიდა, ვახო გავისტუმრეთ. წამოვედით ოლთისისკენ, გზად **ხერსის ციხეს** გამოვუარეთ ხუციშვილის რუკის მიხედვით. იქ ციხეა აღნიშნული და კითხვის ნიშნით თუხარისი აწერია. აქაც მოვტყუვდით. ადგილობრივებმა ვერაფერი გვაჩვენეს... სამაგიეროდ ეკლესია მიგვასწავლეს ხერსის დიდი ღელის მარცხნივ (ეს ღელე ჭოროხის მარჯვენა შენაკადია). კედლის ფრაგმენტი, მცირე ზომის თანაბარი, უხეშად დამუშავებული ქვითაა ნაწყობი. შიგნიდან და გარედან ერთნაირი წყობაა. ერთი შერჩენილი კედლის ნახევარი გაფცქვნილია და მხოლოდ ბათ-

ქაშლა ეტყობა ანაბეჭდები. დაახლოებით IX-X საუკუნეების ეკლესიას გავს. საეჭვოდ მეჩვენა, რომ აფსიდის ნახევარწრე ვერ შევნიშნე: ალბათ დანგრეული მერე სწორკუთხად ამოაშენეს. ეს ეკლესია არც რუკაზეა აღნიშნული...

ოლთისწყალს შემოვყევით ამიერტაოში. აქ მკაცრი კლდეები შედარებით მწვანე მთებით იცვლება, ხეობა იშხნის მერე ფართოვდება და მეტია სახნავ-სათესი.

გზად ოლურის გადასახვევში ციხე გადავიდეთ, რასაც ხუციშვილთან **ნორბერთი**, ხუთ ვერსიანზე **ქეფრიბაშ**, **ხოშავიზი** აწერია. მერე გადავიდეთ **ბანის ორი ციხე** წყლის გაღმა-გამოდმა. ესენი ადვილი სანახავია ოლურიდან...

ოლთისში პროვინციულ სასტუმროში მოვეწყვეთ. ერთ სართულზე საერთო საპირფარეშოა...

1.08.08

ოლთისს ცენტრშივე აღმართული ვეება ციხე დაჰყურებს, რა თქმა უნდა თურქული დროშით... ქალაქი დაბლობშია, გარშემორტყმული მთებით. ოლთისისწყალი ერთი დაბინძურებული მდინარეა, ხალხი პირქუშია, მაგრამ სხვა ადგილებისგან განსხვავებით, აქ სასადილო-კაფეებში ათათურქისა და მისი ცოლის სურათების ნაცვლად მეპატრონეთა მამა-პაპის სურათებია... ცენტრს ამშვენებს ცხენოსანი ათათურქი ხმლით... დღეს დილიდან ავუყვეთ ოლთისის ხევს. დავიწყეთ ნარიმანთ, აღმოჩნდა, რომ ნარიმანი ძველიდან 14 კმ-ით ზევით გადაუტანიათ. ეს ცვლილება არცერთ რუკაზე არაა. ხუციშვილ-სილოგავას რუკა საოცრად იტყუება... 28 კმ ზედმეტი გავიარეთ... ექვთიმე თაყაიშვილის „მოგზაურობიდან“ ამოწერილი მქონდა ციხე-პუნქტების სახელები. აქ ამოვიკითხე **ალაბალიკსუზე** დიდი ციხის არსებობის შესახებ. ავედით ხევის ბოლო სოფელში, იქაურმა მოხუცმა „ეკლესიების ციხე“ გაიხსენა... დავ-

ქვეითდით და ნახევარ საათში მივადექით შესანიშნავ ჭა-
ლას, მდინარის ორი ტოტის ხერთვისში.

აქ შორიდანვე თვალი მოგვტაცა ეკლესიების კედლე-
ბის ძველმა წყობამ. ორი უფრო ძველი ეკლესია მადლათ
ქელზე. პირველი (ქვევიდან) უფრო მომცროა (6 ნაბიჯი x 4
ნაბიჯზე), ერთნავიანი. ნაგებია მოდიდო, კლდის გათლილი
ქვებით. შესასვლელი S-დან თაღოვანი ყოფილა. ერთი სარ-
კმელი W-დან. აფსიდაში ერთი ნიშა.

მის ზევით მეორე სამნავიანი ბაზილიკა უნდა ყოფი-
ლიყო. უკეთაა შერჩენილი N ნავის საკურთხეველის ნა-
ხევარწრიული ნაწილი. ცენტრალური აფსიდა გეგმაში იკი-
თხება; S-ისა საერთოდ მონგრეულია. საკმაოდ შთამბეჭ-
დავი ზომები (16 ნაბიჯი x 9 ნაბიჯზე). შესასვლელი W-
დან და S-დან (ცენტრალურ ნავში) თუ აქ დანგრეულიც
არ ემატება. წყობა პირველი მცირე დარბაზისა უნდა იყოს:
მოზრდილი გათლილი კლდის ლოდები. ვარაუდით, ვამბობ
რადგან უსვინდისოდაა გაფცქვნილი და მხოლოდ ბათქა-
შის ანაბეჭდებზე ეტყობა მოსაპირკეთებელი ქვების ზომა-
მოყვანილობა. ჩრდილოეთის შერჩენილ ბათქაშზე, ზევით,
შერჩენილია პროფილირებული (რელიეფური ზოლით) კა-
პიტელი, რომელიც აქეთ-იქიდან გადმოსულ თაღებს იჭერ-
და. საერთო იერით ეს ორი შენობა IX-X საუკუნეების შე-
იძლება ყოფილიყო. ამ სამნავიან ბაზილიკას N-დან უცნა-
ური, ნახევართალიანი გადახურვით კიდევ ერთი კედელი
აქვს მოდგმული. შესასვლელი W-დან, N კედელი სწორია.
ეს წყობის მიხედვით ნარევი, გვიანი შენობა, შიგნიდან ამ-
ოლესილია, S-დან ეკლესიის N კედელს იყენებს. მგონი
გვიან მოსულმა მაჰმადიანებმა ეკლესიების არარსებობისას
აბანოები მოიწყვეს. წყალი აქვეა ხევიდან ღართ მოსაყვა-
ნი...

ოდნავ დაბლა, ფერდზე ორი ერთმანეთზე მიშენებუ-
ლი ეკლესიაა. ისინი ერთდროულად არ უნდა იყოს ნაგები:
კედლებს ნაკერი არ ეტყობა. ისინი მცირე ზომის თანაბა-

რი, უხეშად დამუშავებული ქვების რეგულარული წყობითაა ნაგები და განვითარებულ შუა საუკუნეებსაც წააგავს (იქნებ ძველსაც). ქვედას შესასვლელი N-დან აქვს და საკურთხეველში 2 კვადრატული ნიში აქვს. მეორე ეკლესია თითქოს შემდგომში უნდა იყოს მოდგმული...

თუ ეს ეკლესიები აქ მონასტრის არსებობაზე მიუთითებს, მაშინ მათი სამეურნეო სავარგულები S-ით გაშლილი მშვენიერი ჭალა იქნებოდა...

კლდის თავზე ერთი გვიანი, მრგვალი კოშკის ნანგრევია. ალბათ, ოსმალთა ბეგისა, რომელიც აბანოსაც მოიწყოდა. სოფელი (თუ იყო) ტერასებად იქნებოდა წყლების ორსავე ტოტზე... აქედან გზა გადადის სოფლებში. მოსახლენი ამბობენ გზის გაყოლებით ციხეებს: **ყარადაში, ციცანკალე, კალადერე**. ამავე **ალაბალიკსუს დაყოლებაზე**, ოლთისის წყალთან შესართავამდე, კლდეები ვიწროვდება. ამ მდინარის მარცხნივ დიდი ციხის ნანგრევებია. აქაა მრგვალი კოშკები ძველი, მცირე, თანაბარი ზომის ქვებით, ჰორიზონტალური წყობით ნაგები; არის გვიანი შეკეთების კვალიც – ნარევი წყობით.

ციხის O ნაწილში, მოზრდილი დარბაზული ეკლესიის ბათქაშის ჩონჩხია შემორჩენილი, უსვინდისოდ გაფცქვნილი მოზრდილი გათლითი ქვის მოპირკეთებისაგან... განვითარებული შუა საუკუნეებია, ცხადია, ოსმალების მიერ მეორედ გამოყენებული.

ოლთისის ციხე გორაზეა. მისი კედლები, ისევ უნიჭოდ, თავიდანაა აგებული. შერჩენილია თანაბარი, მცირე ზომის ქვათა რეგულარული რიგები, გვიანი გადაკეთებით.

ყველაზე საინტერესო მე აქ S ნაწილში მოთავსებული სიქსტაკონქის გეგმაში შერჩენილი ნანგრევი მეჩვენა. მის საკურთხეველს, წყობის დაბალ რიგებში წნული ორნამენტი არშიად შემოუყვება. ეს მე ბიზანტიურ ხელობად მეჩვენება (თუმცა ქართული რამ გამორიცხა? ე. თაყაიშვილს მოჰყავს ქართული წარწერები საიდანაც ჩანს, რომ

ეკლესია ქართული იყო, წმ. გიორგის სახელობის ...). აღარ მასსოვს ექვთიმეს რა უწერია MAK XII ნომერში... აქვეა ვიდაც შეის ასანის საფლავი XI საუკუნისა. ციხიდან მოჩანს ქალაქის გაღავანი და ოსმალური სასაფლაოები წრიული გადახურვით. იქ ახლა ქალაქის ნაგავსაყრელია...

ურარტელები, რომაელები, ბიზანტიელები, ქართველები, სელჩუკები, ოსმალები – ასეთია ოლთისის ისტორია მთელ იმიერტაოსთან ერთად...

ქალაქის აღმოსავლეთით სოფელ **შენგერლი-ში** ვნახეთ კლდეზე შემდგარი ოსმალური გვიანი ციხე. აქ გამავალი ძველი გზის მაკონტროლებელი უნდა ყოფილიყო. გვიანი წყობის ნარევი ქვა ბათქაშზე, ერთი ოვალური ფორმის გაღავანია, შიგ სათავსოთა ნაშთებით.

ოლთისისხევი მნიშვნელოვანი გზა იყო მტკვრის ხეობით აღმ. საქართველოში შემომავალი გურჯი ბაღაზი კი უფრო თორთომისხევის გზას ემხრობა, თუმცა თორთუმის გზასაც იტოტებს.

თორთუმის გზა ძირითადად ზღვისპირას და დასავლეთ საქართველოს ემხრობა. თორთუმის გზა ოსმალებისა და ბიზანტიელების დროს საქართველოს დასაპყრობად იყო მნიშვნელოვანი: ყველა ამათი გათვალისწინებაა საჭირო აქაურ ციხეებზე საუბრისას. და მაინც, *via est vita* წყვეტს ციხისათვის ადგილის შერჩევას, განსაკუთრებით ხეობებში. თურქეთი, ჩვენგან განსხვავებით, ახლაც შესანიშნავად ახორციელებს ამ პრინციპს: ერთი მოსახლისათვის მთაში გაყავს ძვირად ღირებული გზა...

2.08.08

დღეს დილით ავიბარგეთ თორთუმიდან. წამოვედით **ბანისწყალზე ორი ციხის** სანახავად.

პირველი ციხე მდინარის მარცხენა ბორცვზეა. ის არაა მაღალი და ადვილად მისასვლელი. თხემი მთლიანად მოზღუდულია გაღავნით. ის გვიანია წყობით:

კლდის დაუმუშავებელი ქვა ბათქაშზე. კედელი კუთხეებში მომრგვალებულია. ერთადერთი მნიშვნელოვანი აქ მოზრდილი, ერთნაგიანი დარბაზული ეკლესიაა. მას სახურავი წაქცეული აქვს და თითო მოზრდილი სარკმელი S და N კედლებშიც არის. კედლის წყობა ნარევი ქვითაა, ზოგჯერ ხაზგასმულად აფერადებული ჭადრაკულად. ისეთი შთაბეჭდილება მრჩება, რომ გალავანი გაუქმებულ ეკლესიას შემოავლეს ოსმალებმა და ციხედ აქციეს გზის სიახლოვეს. ეკლესიის O კედლის გარეთ მრგვალი ამოღესილი წყლის რეზერვუარია.

მეორე ციხე მდინარის მარჯვენა კლდოვან ფერდზეა შეფენილი. ის უფრო რთული ნაგებობაა – შედგება ქვედა და ზედა ციხისაგან. კედლები მისი საკმაო სიმაღლისაა შერჩენილი. მისი წყობა, თუმცა კლდის ნაგლეჯი ქვით კირზე ნაგები, მაინც შეუძლებელია, თუნდაც გვიანი, ეს კედლები ძველს არ მისდევდნენ. გალავანი საკმაოდ შთამბეჭდავია, რომლიდანაც შესაძლოა ზედა ციხეში მოხვედრა, აქ ორი მაღალი და ძლიერი მრგვალი კოშკია, რომლებიც ორ-სამ სართულიანია. ქვედაში შესასვლელს ზევიდან სალოდე დაჰყურებს, არის სამზერებიც გზის სათვალთვალოდ. ზედა ციხის ერთ კოშკს სულ ზევით ღია საბრძოლო მოედანი აქვს. აქა-იქ სამზერი, შესაძლოა, სათოფედაც გამოდგეს. მე უფრო შესაძლებელი მეჩვენება ბაგრატ IV-ის დროინდელი ბანას ციხე ეს იყოს, ხოლო მეფის მომლოდინე ლაშქარი აქვე ველზე იქნებოდა გაშლილი. მისმა დანახვამ დააფრთხო პარკიძანოზი და შინ მისული მეფე საბერძნეთს დაბრუნებას გადაურჩა. ამას დათუნა მეორე ციხეზე ყვება. ციხის ქვევით, მინდორში დიდი ვრცელი ოთხკუთხა შენობა დგას, მოზრდილი, მრგვალი დიობებით მოსასვლელი N და W მხრისაკენ. მე მეჩვენება, რომ ეს ოსმალთა მხრიდან საზარბაზნედ დასადგმელი შენობებია, რომელიც მომხდურს დიობებში ზარბაზნის ლულებს

გამოაყოფინებდა, შდრ: თელავის ბატონის ციხეში არსებული ნახევარწრიული ბურჯი. ამ ოთკუთხა შენობის წინ დიდი, მრგვალი, ამოლესილი ორმოა ამოშენებული. მგონი რეზერვუარი უნდა იყოს მებრძოლთათვის (აბანო?).

ციხის ძირში, კლდეში ხვრელი შენიშნა თამაზმა, შეძერა და გამოქვაბულ-ეკლესიაში აღმოჩნდა. W შესასვლელი და O სარკმელი, გაგანიერებული აღმოჩნდა, მთელია თადური გადახურვა, საკურთხეველი, იქ ორი კვადრატული ნიშა. თამაზმა ანდრიას ხატი დაასვენა და სანთელიც აუნთო...

წყლით ციხის მომარაგება პრობლემა იქნებოდა. ახლა მის ქვეშ არხი გადის ბანისწყლიდან გაყვანილი. იქნებ ეს ძველი ტრადიციაა? მაშინ გალაგანში გაივლიდა, ექვთიმეს უთხრეს აქ გვირაბია წყალზე ჩამავალიო. (კოლა-ოლთისი, 353).

ბანას ტაძარმა* ყველა გააოცა. ეს მე შარშან ვნახე. საოცარია მის ირგვლივ გაშლილი სავარგულები და გამწვანებული სოფლები. ამაშია ტაოს ძალაც (ასეთივეა ოლთისიც). კლარჯეთის სიძლიერე მის მიუვალ კლდეებშია, მაგრამ ამდენი სავარგული იქ მხოლოდ კლარჯეთს აქვს. ეკლესიების ძებნაში ხევს ავუყევით და ერთგან სოფ. **ინჯეჩაის ქვემოთ (ორწყალს ნიშნავს)** კლდეზე შერჩენილი ნაეკლესიარი ვნახეთ. W შესასვლელი და იქვე ერთ ქვაში გამოჭრილი სარკმელი ვნახეთ. საკურთხევლის ქვეშ, ორმო თუ ოქროს მაძიებელთა გამოთხრილი არაა, მაშინ საძვალე შეიძლება იყოს. ქვის წყობა, მეტ-ნაკლებად, რეგულარულია და შესაძლოა XIV-XV სს-სა იყოს.

მერე ქვევით ჩამოვედით და მიგვასწავლეს სოლომონკალეს სიახლოვეს გამოქვაბულები. თამაზმა თოკით ყველა აგვიყვანა. აქ მთავარი ეკლესია მოხატული და დაზიანებუ-

* შენიშვნა დ. ბერძენიშვილისა: ექვთიმე მას „უნიკუმს“ უწოდებს (კოლა-ოლთისი, 369).

ლია. ფრესკებს ახლავს ქართული ასომთავრული ასოები. გუმბათში მაცხოვარია. გვერდზე, გამოქვაბულში 4 სამარხი აუქოთებიათ, ჩანს ძვლები. მთავარი ეკლესიის გვერდით ისევ პატარა ეკლესიაა გამოჭრილი კლდეში, შემდეგ ამოშენებული სენაკებია. ეს გამოქვაბულები აღწერილი აქვს ექვთიმეს და ბაგრატიონებს გადაღებული. მაინტერესებდა ციხე სოლომონისი, მაგრამ ახლა ყურადღება ეკლესიაზე გადაგვაქვს. მე ინიციატივებს მოვრჩი...

მოვეწყეთ ოლურის სასტუმროში, ნომერში მარტო ვარ. მადლობა უფალს, ამოვისუნთქე.

3.08.08

დღეს ტაოსკარით დავიწყეთ. მანქანა ოლურიდან მივიდა ბოლომდე. რუკაზე (5 ვერსიაზე) ვეება ბაღების გარემოში აღნიშნულია ეკლესია. ექვთიმეს აქაური მრგვალი ეკლესია აღწერილი აქვს. მართლაც, საოცრად წააგავს ბანას: აქაც მრგვალი გარშემოსავლელი უნდა იყოს, რომელთა შორის გვხვდება სამკუთხა ნიშები, მის სამხრეთით იმავე წყობის (ე.ი. საშუალო ზომის გათლილი ქვების) რეგულარული რიგებია. ეს ეკლესია როგორღაც გრძელი ჩანს, მაგრამ შესაძლოა იმავე პერიოდისა იყოს. სოფელში (ჩათახ), რომელსაც ქართულად ხერთვისი (ორი წყლის შესაყარშია) ჰქვია, მესამე ეკლესიის საკურთხეველის ნაწილია შემორჩენილი, იმავე თანადროული წყობისა.

უკვე სახელი ტაოსკარი ცხადყოფს მის მნიშვნელობას, აქ ორი წყალი ერთვის, ერთს თურქული სახელი აქვს, რაც ქართულად წყალწითელად გადმოიცემა. მას თურმე მიყვება ბილიკი, რომელიც კლარჯეთში გადავა. ტაოსკარი სწორედ იქიდან ტაოში შემოსასვლელს უნდა აღნიშნავდეს ამ მაღალ კლდეთა შორის. ამ პუნქტის (ტაოსკარის) მნიშვნელობაზე უნდა მეტყველებდეს ასეთი ტაპირის აქ გაშენება...

ამავე „წყალწითელას“ უერთდება მეორე ხევი, სალახურისა რომლის მარჯვენა შენაკადზეა **კალმახის ციხე** და **ვაჩეძორის მონასტერი**. იქით ახლა გზა გაყავთ და ჩვენ ამ მონასტრისკენ წავედით. მანქანა შესართავში დავაყენეთ და **ფეხით შევუყვით წყლიან ხევს**. გზიდან მოჩანს „მიუვალი“ (ეკეთიმე), კალმახი, მაღალ კლდეზე. ვაჩეძორის მონასტერი ციხისკენ მიმავალი ბილიკის ცოტა ზევითაა. აქ რამდენიმე ეკლესიაა, სატრაპეზო, კარიბჭე სამრევლოთი. ერთ გადაკეთებულ, გრძელ, ბრტყელაბსიდიან ეკლესიაში საკურთხეველი თითქმის შუაზე მოუწყვიათ მოგვიანებით, დამოკლებული ეკლესია შეუღლესიათ, მოუხატიათ. ირჩევა წმინდანთა სახელები: გ-ი, დ-ე, სტეფანი, პროკოპი. ქვევით ასეთივე ასომთავრულით ირჩევა: „...გრიგოლ შემოსწირა...“ შესასვლელში ასევე ასომთავრული ნაკაწრი წარწერაა: „ქე შე გაბრიელ და ერი მისი აღიდე“. ეს წარწერები ეკეთიმეს გამოცემული აქვს. მონასტერს მრავალგზის გადაკეთების კვალი ეტყობა და მაინც შემორჩა სომხური „ძორი“ ე.ი. ხევი. აქვე გაღმა „კამახ“ ციხეა. მის ძირში ვარ და ვერ კი ავსუღვარ... როგორ ავუხსნა ამ ახალგაზრდებს, რომ შესაძლოა ეს ჩემი ბოლო შანსი იყოს... ან ვინ მოისურვებს იქ ასვლას?...

ტაოსკარში დაბრუნებულებს გამყოღმა რეგულარული წყობის მრგვალი ბურჯის კედლის ნაწყვეტზე მიგვითითა: აქ **ძველი არხი** გადმოდიოდა და მისთვის ამოაშენესო... ვინ იცის როდინდელია ეს არხი ტაოსკარში? ამ შესანიშნავი ბაღების სამყოფელში, სადაც ბრინჯიც კი მოჰყავთ?...

გუზამ ტაოსკარელი, ეს დიდი, ძლიერი ფეოდალი თამარის წინააღმდეგ განდგომას რომ ბედავს, ცხადია, ამ ტაოსკარს გულისხმობს, მაშ სადაა მისი საჯღღომი ციხე? კალმახი ამ რაიონშია, მაგრამ ხომ ადრე ის კალმახელთა საბუღარია, **სულა კალმახელი**, მეფის ერთგული, **ლიპა-**

რიტს იჭერს და ბაგრატ IV-ს ჩააბარებს. ამის სამადლობელად მეფემ მას სამცხეში ისეთი მამული მისცა, რომ მან ციხისჯვარელთა შტოს დაუდო სათავე. კალმახელიძეები მერეც რჩებიან... სულკალმახის სახელი შენახული თქმულებაში, სულა კალმახელიდან უნდა მოდიოდეს... ასე, რომ გუზამ ტაოსკარელს რაღაც სხვა ციხე უნდა სჭეროდა ტაოში და მისი ტაოსკარელობა წარმომავლობას შეიძლება აღნიშნავდეს და არა აქაური ციხის მფლობელობას. საიდანაა წარწერა მამამისის საფლავისა ახალგაზრდებმა რომ ჩამოიტანეს?*

უკან დაბრუნებულებმა **ნორბეთის** ციხეს გამოეუარეთ. ეს მაღალ კლდეზე მდგარია, ოლურისწყლისა და ოლთისისწყლის შესართავში. მისი ზურგიანი კოშკი ძველია და ძლიერი. ნაგებია მოზრდილი დამუშავებული ქვებით. აქვს ხუთი სამხერი (არასათოფურები) და სამსართულიანია. მის ირგვლივ შემოვლებული გალავანი გვიანია და ფერიც თეთრი დუღაბისაა, აქვს უკვე სათოფურებიც. აქვს ასეთივე წყლის რეზერვუარი, შეღესილი. სწორედ ამ ახალი გალავნის გამო შეარქვეს გვიან მოსულმა სომხებმა ახალციხე, ისე რომ მისი კოშკის სიძველე არ გაუთვალისწინებიათ... **ზურგიანი კოშკი IX-X სს.** შეიძლება იყოს.

4.08.08

დღეს ფანასკერტიდან დავიწყეთ. ამ ძველი ციხის მხოლოდ ნანგრევებია. არის ძველი და განხლების კვალი. ეს ციხე ასპანიძეებს უნდა დახვედროდათ. ის ნამდვილი ციხე დარბაზია ორი წყლის (ფანასკერტ-სუ, კაპ-სუ) ხერთვისში ამართულ გორაზე. აქ მხოლოდ წყლის ორმო ჩანს, ეკლესიის თუ სხვა სათავსოთა ნაშთები წაშლილია.

* შენიშვნა დ. ბერძენიშვილისა: ტაოსკარს ქვევით, სალაჩურისა და ოლთისისწყლის შესართავთან, ექვთიმე უთითებს დიდ ციხეს სოფ. კრანში (ხუთვერსიან რუკაზე **“Кран”**). ეგებ აქ.

გალავანს მრგვალი ბურჯები აქვს ერთგან. ოთხკუთხა შენობის კვალთა გალავანშივე. ეს ციხე, ორ ხევს მიყოლილი, ორი გზის მაკონტროლებელი ქვეყნის ბატონის ციხეა, რომელიც თავისი ერთი ისე ძლიერია, რომ მეფის ჯარის დაუხმარებლად აკეთებს დიდ საქმეებს, თან ბედიც სწყალობს (“არცა, ღმერთო, უბედო” - თამარის ისტ.). მანვე მოახერხა გუზან ტაოსკარელის დამარცხება და მერე ფანასკერტელის სახელით ტაოს ერისთაობა ოთხი ს-ის განმავლობაში. მერე ციციშვილები ქართლში...

ექვთიმე ამ სოფელში სამი ეკლესიის ნაშთს უთითებს. იქიდან წადებული წარწერიანი ქვა მაშინ მოსახლის შენობაში ყოფილა ჩაშენებული: „...ა... /ი სახბლს/ სასუბატ /ისათს ესად/“, ე.ი. “სუმბატისათვის ერისთავისა” (?) IX-X სს. (კოლა-ოლთისი, გვ. 372).

სოფელი დიდია, ხილიან-მოსავლიანი, ღონიერი ეკონომიკურად და დიდი; ასეთ ციხეს ეკონომიკური საფუძველი უნდა ჰქონოდა, რომ საერისთაოს ცენტრი გამხდარიყო, თუმცა ტაოში სხვაც იყო დიდი მნიშვნელოვანი ციხეები.

ფანასკერტიდან **ორთის სოფელს** მივაშურეთ. ის ოლურვიდან ზევით, ორთისწყლის ხეობაშია გაშენებული. აქ, მართლაც, სვეტივით შერჩენილ კლდეზე, შორიდანვე ოთხკუთხა კოშკის ნანგრევი (ექვთიმეს დროს “ლამაზი კოშკი”), მისი მისასვლელები ალაგ-ალაგ კედლებითაა გადაღობილი. საფიქრებელია გზის მაკონტროლებელი სათვალთვალო კოშკი იყოს. თამაზმა ასვლა აკრძალა: სახიფათოა...

უკან მობრუნებისას ოლურამდე კიდევ ორი, ასეთივე კლდის თავებზე, ისევ მრგვალი და მეორე-კუთხოვან-გალავანის ნაშთიანი კოშკი გადავიღეთ. ისინი გზის მეთვალყურეებად მივიჩნიეთ: ერთობ მცირეა მათი ფართი.

5.08.08

ავიბარგეთ ოლურიდან. ექვთიმესთან და რუკაზედაც (ხუთვერსიანი) ტაოსკარს ქვევით, სალაჩურისა და ოლთისისწყლის შესართავთან ნაჩვენები იყო **ციხე და სოფ. კრანი**. აქ მაღალ კლდეზე, მართლაც, დაგვანახეს ციხის ნანგრევი. ისევ: „აუ, იქ რა ავა, ორი ქვა გდია, ერთი კედელი, არ ღირს წვალებად“... ბინოკლით - წყობა გვიანია, მაგრამ აქაც შესაძლოა ყოფილიყო ძველი ფენები. გადაღებით დაგვმაყოფილდით... ექვთიმესმიერი კალმახი, ვაჩეძორი და ეს კრანის ციხე, უეჭველად, ფანასკერტის თემში იგულისხმება (სალაჩურის ხევი), ე.ი. გუზანს ორივეგან შეეძლო ჰქონებოდა საჯდომი და ფანასკერტელად წოდებულიყო (როგორ დავთმე და არ ავედი ამ ციხეზე!!!...). მერე გზად **ბანას თემში** გამოვიარეთ. გზისპირზე მყოფი ექვსკონქიანი ნანგრევის (კიაგემის ალტი) პირდაპირ გამოქვაბულებია. იქ ამსვლელებს სოლები და თოკი დაუტოვებიათ. თამაზი, დაუდი და მე ავცოცდით. აღმოჩნდა ბუნებრივი გამოქვაბულები, რომლებიც ბერებს გაუფართოვებიათ და გამოუთხრიათ. თაღური გადახურვა და კედლების დამხრობა თითქოს სამლოცველოს მოწყობილობას გულისხმობს, გვერდითი სათავსოები, ალბად, სენაკებად გამოიყენებოდა. მოხატვისა და შეღესვის კვალი არ ჩანს. არაა გამორიცხული მოპირდაპირე ეკლესიის ბერების სამყოფი ყოფილიყო.

გადავედით **სოფ. სოლომონისში** და წყაროსთანაც, შემადლებახე ეკლესიის ნანგრევი დაგვხვდა. ის შეძერწილი ყოფილა მოზრდილი გათლილი ქვებით. გეგმაში, შესაძლოა, სამნავიანი ბაზილიკა ყოფილიყო. მოზრდილი ეკლესიიდან მხოლოდ S გვერდის ნაწილია გადარჩენილი. ხომ არაა ეს ექვთიმეს მიერ **ჩამხუხის** ეკლესიის ნანგრევებად აღწერილი პუნქტი? მაგრამ იქ ტეტრაკონქია (კოლაოლთისი, გვ. 336).

სოლომონის ციხეში მანქანამ მის ძირში მიგვიყვანა. აქ შერჩენილია გალავნის მრგვალი ბურჯი და კედლები

ძველი, თანაბარი, საშუალო ქვების ზომისა, ასე დამახასიათებელი რომაა აქაური მშენებლებისათვის. ეს ციხე ნანახი და აღწერილი აქვს ექვთიმეს. მაშინ აქ გუმბათიანი ეკლესიაც მდგარა, შიგნიდან სულ მოხატული, წარწერებიც ყოფილა: „ღმერთო და წმინდაო დიმიტრი, შეიწყალე ცოდვილი დავით მონაზონი, ამინ.“ ფრესკული წარწერა კი იკითხებოდა ასე: „შუბიძე მიქელს შეუნდგენ ღმერთო დიდო (?), ამინ.“ ყოფილა ფიგურები წინასწარმეტყველთა და მოციქულთა. ექვთიმე ტაძარს IX–X საუკუნეებით, მოხატულობას კი - XVI საუკუნით ათარიღებს (კოლა-ოლთისი, გვ. 398).

დარეჯან კლდიაშვილი²⁹ ამ ციხეს მიიჩნევს კალმახის ციხედ. მე ვფიქრობ, ამას მეტი დასაბუთება უნდა. ეს ბანას თემია და აქ სხვა ციხეები პირველობენ... წყაროებს უნდა შეჯერება. წამოვედით კოლაში, გზა ბანისწყალს მოყვება და ბუნებრივ-გამოქვაბულებიანი კლდეების გარემოში მიდის. ამოვედით ტრიალ ზეგანზე, რომელიც მთებითაა გარშემორტყმული. ხე არსადაა, მხოლოდ შემოსასვლელ მთებზეა ნაძვნარი. აქ ქურთები ცხოვრობენ. მიწურები. წივის გროვები... ჩვენი ჯავახური გარემო.

მოვეწყეთ სასტუმროში. საღამოს მტკვრის სათავე გადავიდეთ. აქ ექვთიმეს მიერ აღწერილი პუნქტები გვაქვს სანახავი: დადაშენი, ოთხთა ეკლესია, ოკამი, კალაჯუხი...

6.08.08

კოლაში უკვე ორი სამოქალაქო ტანსაცმელში გადაცმული ჟანდარმი დაგვეყვება მანქანით.

პირველი რაც ვნახეთ, ეს იყო მართლაც შესანიშნავი ციხე კოლის უკიდურეს სოფელთან, კლდეზე. ის სამი მხრით მიუვალ ქარაფზეა და მტკვარს მიყოლილ ორ გზას უდგას ელში. მეორე გზა N-დან ამოუყვება მშრალ ხევს და ველზე (სოფელში ამოდის). ერთადერთი მისასვლელი მხრიდან შესანიშნავი, მაღალი კედელია ამოყვანილი. ერ-

თი ოთხკუთხა და სამი მრგვალი ბურჯით გამაგრებული. აქვეა ოთკუთხა, მაღალი შესასვლელი. მას თავზე განიერი სალოდე დაჰყურებს. შიგნით, ორსავე მხარეს, ზევით ორი ბუდეა ქვაში გაჭრილი, ორფრთიანი ქვის კარის ქუსლები-სათვის, კედლებში მსხვილი ბუდეებია ურდულისათვის. წყობა ამ ნაგებობისა ნარევიანია. გამოირჩევა ძველი – მოზრდილი გათლილი ლოდები ქვევით, ზემოთ მათი ზომა მცირდება და რეგულარულ მწკრივებს იცავს. კედლებში ზოგან ისევ დიდი ბრტყელი ლოდებიცაა დატანებული. NW კუთხეს მრგვალი ორსართულიანი კოშკი იცავს საკუთარი შესასვლელით ეზოს მხრიდან. O და W მხარეს კედეს ისევ მიუყვება კედლები, რომლებიც ქარაფთან წყდებიან. შიდა ეზოს ვრცელი ფართობი სათავსოთა ბუდეებს უჭირავთ. შესაძლოა, ეკლესიაც ყოფილიყო... შეკეთება ეტყობათ კედლებს. ექვთიმეს დროს ეს ციხე უკეთ იყო შენახული და აღწერილიც აქვს: **კალაჯუხი, ვახუშტით ქუმურღუხი, “ვგონებ ბეჭის ციხედო”**. თუ ასეა, მაშინ სახელი ადგილმდებარეობას ასახავს. ეს იქნებოდა სასაზღვრო ციხე არტანისაკენ. საინტერესოა წყაროებში... შემდეგი ნაეკლესიარი იყო სოფელ ბუდაქლისთან, ძველი ჯეჯორი. ის აღწერილი აქვს ექვთიმეს (კოლა-ოლთისი, 310).

დორთ-ქილისა - ოთხი ეკლესიაა სხვადასხვა ადგილას, რომელთაც ერთმანეთთან არ უნდა ჰქონდეთ კავშირი (თავისი ნასახლარები ახლავს). ბრალოდ, სიახლოვის გამო, თურქებმა მათ ოთხი ეკლესია უწოდეს. აგების დროც მათ განსხვავებული აქვთ. ისინი დღეს უსახურ ნანგრევებს წარმოადგენენ და უკეთეს მდგომარეობაში აღწერა ექვთიმემ (იქვე, 307-309).

დადაშენის ეკლესიიდან მხოლოდ გაფცქნილი ჩონჩხის ნაწილი დაგვხვდა. აქ ეკლესიის W-ით ვნახე ჯავახეთურ-თრიალეთური მშრალი წყობის კედლები

საპირე დიდი ქვებით, შუაში ჩაყრილი ხურდა. მას უჭირავს მთელი თხემი.

ექვთიმეს მიერ ნანახი ეკლესია, გალავანი და კოშკები ახლა აღარაა (იქვე, 305-307)...

სამაგიეროდ ეკლესია NO-ით ქედის დაბლა, იმავე წყობის მოგრძო კედელია, რომლის ჩონჩხს მოზრდილი ღოდების ანაბეჭდები ეტყობა. ეს გრძელი კედელი გალავნის არაა (მოპირკეთება), ის ეგებ სასახლის ნაშთი იყოს, დადაშნელი ებისკოპოსისა. NW-ით კიდევ ერთი ნაეკლესიარია, უსოფლოდ, ამასაც დადაშნის ნაწილად მიიჩნევენ. გაფცქვნილი, ერთნავიანი, დარბაზული ეკლესიაა... დაუდმა თქვა, რომ სოფელში შარშან უპოვიათ ქვაჯვრის ბაზისი ზედ ჯვრითა და ვაზის რტოთი. მისი სურათი ბაგრატიონებს აქვთ... ახლა ის ქვა უანდარმებმა წაიღეს არდაგანის მუზეუმში.

უჩქილისა – სამ ეკლესიას ნიშნავს. ეს ერთი განაპირა სოფელია კოლისა, მთის კალთათა ძირში. აქაური ეკლესიები ჯერ კიდევ ექვთიმეს დანგრეული დახვედრია, სამი იყო. სოფლის მუხტარმა უანდარმებთან მოლაპარაკებების მერე, ვიღაცას ეზოში მოზრდილი და დამუშავებული ქვა გვიჩვენა. მას, შედარებით სიმაღლესთან ვიწრო, ზედაპირზე ორი ღრმული ჰქონდა. მეორე ბრტყელ მხარეს ასომთავრული წარწერა აღმოჩნდა, ქვა მაგარი ჯიშისაა და ამიტომ ასოები ღრმადაა ამოჭრილი. ასოებში ნახშირი იყო ამოხაზული.

წარწერა თავისუფლად იკითხება: „ესე ჯრნი საფლა-
ზა“, ე.ი. „ესე ჯუარნი საფლაავსა ზედა“. მაშასადამე, საფლავის ქვა ალბათ, ცოლ-ქმრის საფლავზე იქნებოდა დადგმული და ზედ ორი ქვის ჯვარი იქნებოდა მრგვალ ფოსოებში ჩადგმული. „ა“-ს ჰორიზონტალური ხაზი ტანს მოშორებული არაა; „ლ“ ნუსხურია. შესაძლოა წარწერა X-XI სს-ა იყოს. წარწერის საპირისპირო ბრტყელი მხარე არ ჩანს. ქვა დიდია და მისი გადმობრუნება შეუძლებელია.

მუსტარმა თქვა, ეს ქვა ეკლესიის ნანგრევთან იყო. იქ კი გეგმაც არ ჩანს. გადათხრილია ყველაფერი. სოფლის განაპირას, ბუნებრივ კლდის ლოდზე, რაღაც ამოდარულები გვაჩვენა. აღმოჩნდა „ქე“ (ხუცურად!) ე.ი. „ქრისტე“.

მოსახლემ სპილენძის დაზიანებული ლარნაკი გამოგვიტანა სახლიდან. ისიც მოლასათვის იყო შეპირებული და საიდუმლოდ ინახავდა. ერთი მხარე დაზიანებული ჰქონდა. შიგნიდან გაშლილი პირის დასაწყისში, წრიულად, არაბული წარწერა შემოუყვება. სურათების გადაღება ძლივს მოვახერხეთ...

კიდევ ერთი მოსახლის ბოსელში, კვადრატულ თახჩაში შედგმული ჯვრიანი ქვა გვიჩვენეს. ჯვარი ამოდარულია, ტოლმკლავა. სიბნელეში ბლიცით გადავიღეთ. ეკლესიის გათლილი ქვები გამოყენებულია მშენებლობაში...

სადამოს სასტუმროშო წყალი არ დაგვხვდა... ხვალ გადასვლას ვაპირებთ არდაგანში... ბიჭები დღეებს ითვლიან თბილისს დასაბრუნებლად.

7.08.08

დღეს დილას გამოვედით გოლადან. დავადექით არდაგანის გზას. **მე-14 კმ-ზე მარცხნივ ეკლესიის ნანგრევი** გამოჩნდა. გადავედით. შემადღებაზე ერთნავიანი დარბაზული შენობა ჩანდა. მისი წყობა საშუალო ზომის ადგილობრივი გათლილი ქვების პორიზონტალური მწკრივებით იყო კირზე. შესასვლელი S-დან, თითო სარკმელი O და N კედლებში უნდა ყოფილიყო. სახურავი ჩაქცეული, დიობები ჩანგრეული. N კედელს შუაზე თაღების საყრდენი პილასტრის კვალი ეტყობა. აფსიდაში ორი კვადრატული ნიშაა. დაახლ. IX-X ს-ების უნდა იყოს.

N-ით ნასოფლარის ნანგრევებია. ეკლესიის O-ით ჩანს ნათხარი ქვაყუთები. უცნობია ადგილის სახელი.

ჩვენი მანქანა შეუმჩნევლად გასცდა უღელტეხილს. შეუმჩნევლად იმიტომ, რომ დაახლოებით კოლასებური გარემოა: მაღალმთლიანი ზეგანი, ოღონდ აქ უფრო გაშლილი და ვრცელი. მთები აქ მარტო საზღვრებზე როდია. ამას გარდა, მეტი ფიჭვნარი. მეექვსეა ეს ბუნებრივი იყოს, ძალიან კი უხდება გარემოს... არტანი უსათუოდ მნიშვნელოვანი საძოვრების ქვეყანაა კოლასთან ერთად (კოლა-არტანი). ის ჯავახეთს არ ჩამოუვარდება. მის მნიშვნელობას უფრო ლაზური გარემო აფასებს: იქიდანაა არტანისაკენ მომავალი გზა (არტანიშ ?უჯი), ჩანს თრიალეთ-ჯავახეთი უფრო O საქართველოს ემხრობოდა.

საინტერესოა ქვეყნები და მათი ცენტრები: ტაოს, კოლას, ჯავახეთს, თრიალეთს, ტაშირს, კახეთს, კუხეთს, სვანეთს, ლაზიკას, შავშეთს, სამცხეს... ამავე სახელწოდების ცენტრები თავიდან არ ჰქონია და გვიან გაუჩნდათ. ასეთებია: შავშათი, არდაგანი, წალკა, ან სხვა სახელწოდების ცენტრები (ბანა, თორთომი, ოლთისი, ოკამი, ახალქალაქი ჯავახეთისა, თრიალეთის ახალქალაქი, ლორე, უჯარმა, ჭერემი, თელავი, რუსთავი კუხეთისა, მესტია, ფაზისი, ახალციხე...). სხვებს ქვეყნების თანამოსახელე ცენტრები თითქოს თავიდანვე ჰქონდათ: ქართლი (მთაქართლი), გარდაბანი, გაჩიანი, შუაფხო, თაკვერი, არგვეთი, კლარჯეთი, გურიანთა. ალბათ, სხვადასხვა მიზეზი აქვს ამ განსხვავებას... მაგრამ არის თუ არა პირველად ცენტრი და მისი სახელის გაგრძელება მხარეზე? თუ ჯერ მხარეა და მერე მისი ცენტრი? ალბათ, არც აქ იქნება იდენტურობა (კლარჯეთი ქვეყანა, კლარჯეთი – ცენტრი, ლაზიკა – ფაზისი და სხვა).

მოვეწვევთ სასტუმრო არდაჰანში, არა უშავს. გავედით 12 საათისათვის, ამიტომ არდაგანის უახლოესი ძველები ავირჩიეთ.

პირველი იყო **სოფ. ალტაში** (თეთრი ქვა). ამის ძველი სახელია **ური**. ეს იყო ძველი არტანის ერთი

მნიშვნელოვანი ცენტრი. ს. ჯანაშია³⁰ ამ სახელს იყენებდა ქართველთა ჰურიტებთან მონათესავეობის დასამტკიცებლად...

სოფლის განაპირას, მაღალ კლდოვან გორაზე, ნანგრევი მოჩანს. ავედით, აღმოჩნდა შესანიშნავი ძვ. წყობის გალავანი და ასევე ნაგები მრგვალი სქელი კოშკი.

წყობა მოზრდილი, ტლანქად დამუშავებული ღოდებისა რეგულარულია. კირი ისეა გამოქარული, რომ კაცს თავიდან მშრალი წყობა ეგონება, თუმცა გულში კირი თეთრად ჩანს ყველგან.

ყველაზე მაღალ ადგილზე ერთი მრგვალი ძლიერი გოდოლია. კედლის სისქე 2 მ-ია. მას შესასვლელი მეორე სართულზე აქვს, გალავნის შიდა ეზოდან. კოშკი ისე სქელი კედლებისაა, რომ შიგნით მცირე ადგილი რჩება საცხოვრებლად, საომრად კი კარგია. არც სამხერები, არც სათოფე-საისრეები აქ არ ჩანს. გალავანი საკმაოდ დიდ ფართობს მოზღუდავს დახრილ ფერდზე. მას მისადგომი მხრიდან სამი ნახევარწრიული ბურჯი აქვს. აქეთ მხარეს ციხეს უფრო მაღალი მთა ემეზობლება და ციხეზე შეტევა აქედან უფრო ადვილია. ამიტომ მთისაგან გამოსაყოფად ციხის გალავანს კიდევ ერთი დამხმარე საშუალება აქვს: ესაა მშრალი თხრილი, რომლიდან ამოყრილი მიწა გალავნის მხარეს უფრო ციცაბოს და ძნელად ასასვლელს ხდის. ეს ძველი ციხეების გამაგრების გავრცელებული წესია.

ამ ძველი მოტიხა და ბეილის გარეთ, მთის ფერდობი ნასახლართა ბუდეებს უჭირავს. ეს ძველი დასახლება იქნებოდა, ამ ციხის მეციხოვნე, მტრის შემოსევის ჟამს. ციხის მოქმედების ხანა, შესაძლოა, უფრო გვიანი იყოს, ვიდრე სახელწოდება ური-ა, მაგრამ მაინც ნიშნადობლივი მეჩვენება ეს ძველი ციხე აქ (დაახლ. VI–VIII სს.). სოფლიდან გამოსვლისას სახლზე გუმბათი შევნიშნე – ჰამამ,

ესაა ოსმალური აბანო, რომელშიაც ახლა ოჯახი ცხოვრობს. გუმბათი გადავიღე.

სოფ. ოლჩეკში, წყაროსთან, ეკლესიის ნანგრევია. შერჩენილი საკურთხევლის შიდა და გარე წყობა მოწითალო, გათლილი, მოზრდილი ქვებითაა შექერწილი, შესაძლოა, XII ს-ის იყოს. შესასვლელი S-იდან აქვს, სარკმლის თაღი შესანიშნავია O მხარეს...

სოფლის N-ით კიდევ ერთი დარბაზული ეკლესიის ნანგრევია მინდორში. ის უსვინდისოდაა გაფცქვნილი, დამუშავებული მოზრდილი ქვის წყობა მხოლოდ შიგნიდან SW კუთხეში ჩანს.

ისევ სოფ. ოლჩეკს გამოვუარეთ. ეს სოფელი ორი მდინარის შესაყარ სამკუთხედშია. სოფელს თავს დაჰყურებს მადალ კლდოვან მთაზე, სოფლისკენ გამოწეულ ქიშხე, აგებული „ზიარათი“. ეს სიტყვა ამათთან ჩვეულებრივ თაყვანსაცემ ადგილს ნიშნავს...

ავედით და დაგვხვდა სრულიად მშრალი წყობის ოთხკუთხი ნაგებობა. მისი ვეება ლოდები რეგულარული წყობითაა ერთმანეთზე მორგებული. ორი სამხერი აქვს, ერთი ქედს გაჰყურებს, რომლისგანაც თხრილით ყელი აქვს გადაჭრილი და ქედის ორსავე მხარეს ჩადის. მეორე სამხერი კი სოფლის W-ით ჩამოსული წყლისკენ იყურება. ამ ფართე შენობაში N-ით კიდევ რაღაც ოთხკუთხა სათავსია. დამხრობა არაა ქრისტიანული. ესაა წინარე ქრისტიანული ნაგებობა, ალბათ თავდასაცავი, რომელიც იქნებ, სალოცავადაც იყო გამოიხნული. დამახასიათებელია, რომ ამ „ზიარათში“ ადგილობრივი მოსახლე, შუა ხნის ქალი იჯდა და ქსოვდა. ჩამოსვლისას კი, მეორე მოხუცი ქალი შემოგვხვდა, რომელიც ფეხსაცმლის გარეშე, წინდებით მოცოცავდა ბილიკზე... განსაკუთრებულ შემთხვევებში ქართველებიც ფეხშიშველები მიდიოდნენ ეკლესიამდე (თამარი ვარძიაში, ბასიანის ომის წინ მლოცველი).

რას ნიშნავს მაჰმადიანთა ეს მოწიწება წინარეკრი-
სტიანული ნაგებობის წინაშე? რატომ შეარქვეს მას „ზი-
რათ“-ი, ამ სახელით ხომ ისინი ქრისტიანული ეკლესიის
ნანგრევსაც, საერთოდ სალოცავს იხსენიებენ?..

არდაგანის ჩრდ-აღმ-ით, შესანიშნავი ტყეების მახ-
ლობლად მივაგენით სიმაღლეს - **ყაზანყალეს**. ნეტავ ვის
მიაწერენ თურქები ამ შესანიშნავი ოთხკუთხა კოშკის მშე-
ნებლობას?

ის მტკვრის მარჯვენა მადალ ნაპირზეა, ქედზე, რო-
მელსაც მეორე მშრალი ხევი ჩასდევს N-დან და W-დან.
მტკვარი ამ სამი მხრიდან უვლის ციხის მოპირდაპირე
კლდოვან კონცხს და ნახევარკუნძულს ქმნის მდინარის
მარცხენა ნაპირზე. შესანიშნავი, გზების მაკონტროლებე-
ლი პოზიცია უჭირავს ამ სიმაგრეს.

ოთხკუთხა კოშკი მოზრდილი ღოდებითაა ნაგები
კლდის განაპირზე. ეს ოთხსართულიანი ნაგებობა ძველია,
მხოლოდ ოთხი სამხერი აქვს და 1 შესასვლელი მდინარის
მომზირალი ქარაფიდან. აქ მოსადგმელი კიბით იქნებოდა
შესადგებელი აქ ამოსვლა. პირველი სართული ყრუა –
საქონლისა თუ პროდუქტის საცავი, მეორე-მესამე საცხოვ-
რებელი, მეოთხე – საბრძოლო. ამ კოშკს გაღავანი ახ-
ლავს, რომელიც მთლიანად ზღუდავს ქედის ზედაპირს.
უმეტესად დანგრეულია. ჩანს სათავსები, იქნებ კოშკის
კვალიც, სიმაგრის მეორე ბოლოში, რომელიც დას-ით მო-
მავალ ბილიკს აკონტროლებს. ნასოფლარი გაღავნის გა-
რეთაა W-ით. იქ ახლა მეფუტკრეთა საზაფხულო სადგო-
მია ფიჭვის ტყეში. ეს სიმაგრე იქნებ ჯავახეთ-არტანის მო-
ნაპირე ერისთავისა იყო XII-XIII ს-ში...

კიდევ ერთი ეკლესიის ნანგრევი ვნახეთ **არდაგანში**,
შემოსასვლელთან გზის პირად. ეს მოზრდილი
დარბაზული ერთნავეიანი შენობაა, ორი მოზრდილი
თახნით აფსიდაში. N და S კედლებს შუაზე პილასტრი
ჰქონიათ, რომელიც მოსახლეობას მოუხსნია მოპირკეთების

სხვა ქვებთან ერთად. ეკლესიის W და N კუთხესთან, ეზოში მოზრდილი ქვაა ამობრუნებული. შეიძლება ქვის სარკოფაგის ნაწილი იყოს...

8.08.08

დღეს საქართველოს საზღვარზე წავედით, ფოცხოვის ხეობისკენ. გზად მტკვრის მარცხნივ დიდი ციხე დავინახეთ. ესაა ორეზაქის დიდი ციხე, რომელიც დიდ ჯარს დაიტევდა. ის კლდოვან შემადღებაზე დგას და კეტავს მტკვრისპირზე გამავალ გზას. მთელი თხემი დიდ და სქელ გაღვანს უჭირავს. კედლებში ჩანს ძველი თანაბარი, საშუალო ზომის რეგულარული რიგებიც და არის გვიანიც: არეული წყობა გარეთ გამოსული ბათქაშით.

ერთგან შესასვლელია \wedge ზედა ნაწილით. ქვევით გამონგრეულია. ბურჯები მრგვალია და ეს შესასვლელიც ზურგიანი კოშკისა უნდა ყოფილიყო, ეზოს მხრიდან, მეორე სართულში მისადგმელი კიბით. საოცარია, რომ გაღვანის მთელ სიგრძეზე, კედლებს ორი პარალელური, კედლის გასწვრივი, მრგვალი ხვრელი მიუყვება. ეს რომ წყვეტილი იყოს, ხის ნაკვალევი მეგონებოდა, კედლის სიმბერისათვის. აქ ასე არაა და ეს მრგვალი ხვრელი რკინის მილის ნაკვალევს უფრო ჰგავს, რომელიც კედლიდან გამოუღიათ!.. ვერ ვხვდები მის დანიშნულებას. ცხადია, რომ ძველი ციხე ოსმალებს შეუკეთებიათ და გამოუყენებიათ არტაანიდან ფოცხოვისხევისკენ მიმავალ გზაზე. ზოგან ჩანს სამხერები.

გადავლახეთ ერუშეთის ქედი და დავადექით ფოცხოვის ხეობას. მისი ცენტრი თურქეთში ახალი დასახლება უნდა იყოს, სახელით პოსხოვ... ჩვენ იქ ჟანდარმერიაში მისვლამდე მერეს ციხეს ჩავუარეთ.

ჟანდარმერიაში თბილად მიგვიღეს, ჩაით გაგვიმაჰსპინდლდნენ და თავისი მანქანით ოთხი კაცი გამოგვაყოფეს ავტომატებით.

პირველი რაც გვაჩვენებს, **ყველის ციხე** იყო. ფოცხოვის მარცხენა სანაპიროზე გამოკიდულ კედლებზე ეს ციხე. მისი მრგვალი ბურჯები ერთადერთ მისასვლელ მხარესაა NW-ით. აქ წყობა ძველიცაა და ახალიც. გობრონის³¹ წამებისეული ტექსტის (X ს.) შესატყვისი კედლების კვალიც მოვიძიე: მოზრდილი, გათლილი, მოგრძო დიდი ლოდები. გაღავანი კედლის მთელ ზედაპირს მოზღუდავს, ზოგან რადიალური კედლები ეშვება უფსკრულისაკენ. O ნაწილში, ერთი ოთხკუთხა შენობის ნაწილი, ეკლესიის დარბაზის W ნაწილად შეიძლებოდა ჩაგვეთვალა (დამხრობის მიხედვით), მაგრამ O ნაწილი ჩანგრეულია. მიქელ-გობრონის წამების დროინდელი ფენა არის და, რაც მთავარია, არსებობს შესანიშნავი აღწერა **აბუღლ-კასიმის** ლაშქრობისა 914წ. და გობრონის წამებისა... სოფ. ყველი ფოცხოვის მარჯვენიაა, ალბათ მერძეეობა, ყველის დამზადება იყო მთავარი (შდრ.: კარაქა თრიალეთში). რომ ეს ძველი სახელია, ჩანს ბერძნული თარგმანითაც, რომელიც ამ ციხეს **ტიროკასტრონს** უწოდებს.

წურწყაბი საეპისკოპოსო იყო. ისიც ამავე ხევშია ყველის სიახლოვეს მას ახლა **აშიკჯულაღე** ჰქვია, თუმცა ადგილობრივნი ძველ სახელსაც იხსენებენ. აქ გვიჩვენებს ძველი ციხის (?), თუ ეკლესიის კედლები. ამ ქვებითაა აშენებული ადგილობრივთა სახლები, მათი ბუხრები. არის ქვა ორი ფოსოთი ჯვრებისათვის, ისეთი გუშინწინ რომ ვნახეთ კოლას სოფ. უჩქილისაში. შამწუხაროდ, ძველი ეკლესიისა თუ ციხის (?) გეგმაც კი არ ჩანს, ისეა ირგვლივ დასახლება, ერთ ქვაზე მხედრული წარწერაა „ბადრი“.

ჩავედით ჯაყის ციხის სანახავად, მაგრამ მესაზღვრეებმა არ მიგვიშვეს. მე ეს ფოცხოვის მარჯვენა ნაპირიდან სოფ. ჯაყისმანიდან გადამაღებინა ლაზიშვილმა³² ციურისთან³³ ერთად. ჯაყისციხე და ალბათ სოფელიც მარცხნი-

ვაა, ჯაყისმანი – ჯაყისუბანი თავისი ციხითა და ეკლესიებით კი – მარჯვნივ... არ იქნა ჯაყის ციხის ნახვა, მევი-ჯაყეთ...

მერეს ციხე ფოცხოვის მარჯვნივაა. ისიც კლდეზეა, მაგრამ მიუვალობით ვერ დაიკვეხნის. აქაცაა ძველი კედლების წყობა. ერთი ოთხკუთხა მთავარი კოშკი და ვრცელი გალავანი, მთელი თხემის მომცველი. არის გადაკეთების კვალიც – გვიანი. მთავარი კოშკის ეზოს მხარეზე, მეორე სართულზე ოთხკუთხა შესასვლელია. იქ მარცხენა და მარჯვენა, ზედა და ქვედა ქვეები ერთიანია, ე.ი. ოთხი ქვა ქმნის შესასვლელს. ის ერთი ქვით იხურებოდა: მარცხნივ, ზევით და ქვევით ფოსოებია ქუსლებისათვის. ასევე ხვრელები ჰორიზონტალური ურდულისათვის. ამ კოშკს სამხერები აქვს მოსასვლელი S ფერდობისკენ სამი ცალი. შესასვლელის მარცხენა ქვაზე მხედრული წარწერაა, ორი სახელი უნდა იყოს. XIV ს-ის წარწერას ჰგავს.

ციხის ძირში დარბაზული ეკლესიის გაფცქვნილი ჩონჩხია, რომელსაც მინაშენები ჰქონია N და W მხრიდან. ბათქაშზე ანაბეჭდები: მოზრდილი, გათლილი ქვების რეგულარული, სწორხაზოვანი წყობაა. ეს უცნობი ეკლესია განვითარებული შუა საუკუნეებისა უნდა იყოს. მერე – მდინარის სანაპირო ჭალაა: მერია, მარადილი...

ცხინვალში ომი დაიწყო... საწინააღმდეგო ინფორმაციებია რადიოსა და ტელევიზიაში. დმერთო, დაიფარე ჩვენი ხალხი!..

9.08.08

დილიდანვე ერუშეთს გავუდექით. ეს არტანის ნაწილია. **ორუშეთს** უწოდებენ ადგილზე. ეს მთათა ძირში მთავარი გზისპირა დასახლებაა. აქ ყველამ იცის ძვ. ეკლესიის ადგილი. მისი ნანგრევები საკმაოდ დიდ ფართს მოიცავს და მხოლოდ გაფცქვნილი ბათქაშია დარჩენილი. ეს

არ უნდა ყოფილიყო მხოლოდ ერთნავეანი დარბაზული ეკლესია. ის რაღაც უფრო მეტია. ნახე ექვთიმესთან.

მერე ნანატრი კურტკალე-მგელციხეა. მტკვრის ეს ნაწილი მნიშვნელოვანია: აქ მტკვარს გაყოლილი გზა იკვეთება ჩრდილს მიმავალი გზით. ეს გზაჯვარედინი მტკვრის მარჯვნივ აღნიშნულია ოთხი გამოქვაბულით. ერთ მათგანში, ყველაზე მოზრდილში, ნაგებობის კვალია – თითქოს გუმბათი და N კედელი... ქვები აქაც მოხსნილია.

უფრო საინტერესო ისაა, რომ ახალი ხიდის ზემოთ, ძველი ნახიდურის ბურჯებია, მტკვრის მარჯვნივ და მდინარეში... მარცხნივ კი რუსული ხიდის ბურჯია. ე.ი. აქ ძველთაგანვე იყო ხიდი გზაჯვარედინზე. სოფელს, რომელსაც სახელი ციხისგან მიუღია (ჯერ ციხე, მერე სოფელი), ციხის N-ით ფერდზეა შეფენილი. სასაზღვრო პუნქტის ქვეშ იქაც გამოქვაბულები ჩანს, ამბობენ ამონაშენიაო. იქ მისვლა ვერ გავბედეთ: უარი არ ეთქვათ ციხის გადაღებაზე. ჯაყის ციხესავით აქაც უარს ველოდით, მაგრამ ახალგაზრდა სამხედრომ გულუბრყვილოდ გაგვიშვა, თუმცა ბოლოს ინანა: უფროსებმა დატუქსეს...

ჩვენ მივალწიეთ ქედისგან განმხოლოებულ კლდეს, რომლის მთელი ზედაპირი ციხეს უჭირავს. შორიდანვე ჩანს მტკვარზე ჩასასვლელი გვირაბის ორი ხვრელი, რომელიც აქ მორევზე ჩამოდის. ქვედა ციხის გალავნიდან ზედა ციხეში ხვდები, სადაც ერთნავეანი დარბაზული ეკლესიაა გათლილი, მოზრდილი ქვებით მოპირკეთებული სწორხაზოვნად. შესასვლელი S-დანაა, თაღური გადახურვით. W და O სარკმელებიდან O ცოტა ფართოა და დაბალი. აფსიდას წარმოადგენს ბრტყელი კედელი. შიგნიდანაც ეკლესია ბრტყელი, გათლილი ქვებითაა შექმნილი. საკურთხეველსა და შუა ნაწილს, როგორღაც, პროფილირებული თაღები გამოჰყოფენ. N კედელში W-სკენ ერთი ოთხკუთხა ნიშაა. მთელი ეკლესია მოგვიანებით

მოუღესიათ და ფრესკებით დაუფარავთ, რაც თითქმის მთლად გაფუჭებულია. ეკლესიის გარეთ სადა, ყვავილისებური ჩუქურთმიანი ქვა გდია. საერთო იერით ეკლესია IX–X სს. უნდა იყოს, მოხატულობა კი XIV-XV ს-სა (ნახე ექვთიმე). სხვებს მგონია არც უნახავთ...

ეკლესიის N-ით რაღაც მოზრდილი ოთხკუთხა შენობაა. მოზრდილი დარბაზი ორი ნაწილისგან შედგება, მგონი სასახლეა. ერთი სარკმელი მასაც O-ით აქვს. ციხეს აქვს მრგვალი კოშკი და ნახევარწრიული ბურჯები. აქ არის ძველი წყობაც (საშ. ზომის თანაბარი, უხეშად დამუშავებული ქვების რეგულარული მწკრივები) და ახალიც – ნარევი ბათქაშზე. ათაბაგებამდე მგონი ამ ციხეს არსად ვხვდებით. XVI ს-ში კი მას გოგორიშვილი³⁴ იცავს. მუსტაფა ლალაფაშამ ის ჯაყელებს წაართვა და მერეც მოქმედი იყო. სახელწოდება უნდა გამოხატავდეს გაუტეხლობას (შრდ.: შეუპოვარი, ოჩანის ციხე...). ციხის დაბლა კიდევაა რაღაც შენობის კვალი. გვირაბებში ვერ ჩავაღწიეთ – ამოვსებულია...*

მერე იმ გზას გავყევით – გამოქვაბულებს რომ გაუელის და ჩრდილის ტბისკენ მიდის. ამოვედით ზეგანზე და მტკვრის მარჯვენა შენაკადზე, ყაფარ კლდეებში გამოჩნდა ულამაზესი **შაითანკალე – ქაჯის ციხე**. ვეფხისტყაოსნის ყველა მხატვარს, მე ვფიქრობ, ნანახი ჰქონდა ექვთიმესთან ქაჯის ციხის ფოტოგრაფიული სურათი, ყველა ამას იმეორებდა თავისებურად...

კლდე სავსებით მიუვალია სამი მხრიდან. მეოთხე მისასვლელი მხარეც NW-დან ყელგადაჭრილია. აქ გადის ერთადერთი ცხენის ბილიკი, ჩანს უმოკლესი და მნიშვნელოვანი, მას ადვილად აკონტროლებს ეს ციხე. მაგრამ ის

* შენიშვნა დ.ბერძენიშვილისა: ციხის O-ით კიდევ ჩანს ერთნაირი დარბაზული ეკლესია, ალბათ სოფლისა. ელდარმა ნახა და გადაიღო. მისი ნახევარწრიული აფსიდაც მოხატული ყოფილა... ციხის გაღმა, კლდეებში მოჩანს გამოქვაბულები.

უფრო მნიშვნელოვანი, დიდი ხნის სადგომი, რეზიდენცია უნდა ყოფილიყო ათაბაგების ხელში. სწორედ მათი პატრონობის პერიოდი და ოსმალთა მფლობელობის ფენებია აქ ყველაზე ჭარბად. არის უფრო ძველი – საშუალო ზომის ქვათა ჰორიზონტალური მწკრივებით.

მისასვლელ მხარეს იცავენ დაახლ. 30 მ (თუ მეტი არა) სიმაღლის დაუზიანებელი კედლები. გიკვირს ამ სიმაღლე, მიუვალ კედლებს რად უნდოდათ ეს ბასტიონები. თუმცა ზარბაზნების დროს, ალბათ, მახლობელი სიმაღლეებიდან იყო საშიშროება. ქვედა ციხეში შედიხარ შთამბეჭდავი შესასვლელით, ორ მრგვალ ბურჯს შორის. ამას იცავენ სპეციალური მოხრილი კედლით (როგორც ოქროს ციხეშია) და სალოდეთი, რომელიც ზედ შესასვლელს დაჰყურებს. სალოდეთები ყველა ამ მოსასვლელ მხარეებშია, არის შიგნითაც ვიწრო მრგვალი ხვრელი, რომელიც უკვე ქვედა ციხეში, მთავარი კარიბჭიდან შემოსულს ეცემა თავზე... საოცარია, ამ სალოდე, საზარბაზნე ხვრელების მოწყობის ტექნიკა. არის ორი დიდი წყლის საცავი, იქვეა ეკლესიაც. ესაა მოზრდილი, ერთნავიანი, დარბაზული ეკლესია, რომელსაც დაახლოებით შემოსასვლელის თავის სიმაღლეზე, ორღილვიანი სალტე შემოსდევს ოთხივე მხრიდან. ოლთისის ციხის ეკლესიას ასეთი სალტე მოჩუქურთმებული ჰქონდა და მე ბიზანტიურად მეჩვენა (თურმე სულ ტყუილად). ეკლესია შიგნიდან და გარედან შეძერწილია გათლილი კვადრებით, მაგრამ გადაკეთების კვალი აშკარაა: მეორედ, უადგილოდაა ჩასმული რელიეფური, ღილეებიანი ქვა N შესასვლელის მარცხნივ და S კედელში, შიგნიდან სარკმლის საპირე. ნახევარწრიულ აფსიდაში ორი მცირე, შეისრული თაღიანი ნიშაა. ეს გადაკეთება XIV–XV ს-სა მგონია*. ერთადერთი შესასვლელი ეკლესია-

* შენიშვნა დ. ბერძენიშვილისა: ერთადერთი შესასვლელი ეკლესიაში N-დანაა, მერე დამატებით გარღვეული. ეკლესიას ირგვლივ ცალკე გალავანი აქვს.

ში N-დანაა. მერე დამატებით გარღვეული. ეკლესიას ირგვლივ ცალკე გალავანი აქვს. მთავარ კოშკში შესასვლელი მეორე სართულზეა მისადგმელი კიბით შიდა ციხის ეზოდან. შიდა ციხეშივეა მრგვალი გოდოლი, რომლის ფართო ზედაპირი საომარი მოედანი უნდა იყოს მეციხოვნეთათვის, რომლებიც აქ ფართო, 23-საფეხურიანი ქვის კიბით ჩამოდოდნენ. ციხის ტერიტორიაზე არის სხვა სათავსოთა და კედლების ნაშთებიც. ეს მართლა ქაჯის ციხე, შოთას არ მოუგონია (ნ. ბერძენიშვილი³⁵ ...).

ამ ციხესაც ლალაფაშა ართმევს ათაბაგებს და ოსმალებიც წარმატებით იყენებენ. მიუვალობა იცავს ციხეს მოსახლეობისაგან: ქვა ვერ გააქვთ...

შემდეგ ჩრდილის ტბაზე, **სოფ. ურთის** ეკლესიაზე დაშენებული ჯამე ვნახეთ. ეს კედლებიც მშვენივრადაა დაცული: წმინდად მორგებული გათლილი ქვები. O კედელზე გარედან ორი სამკუთხა მაღალი ნიშაა, სხივებით დაბოლოვებული. S შესასვლელი ამოქოლილია (აზომილი იქნება).

ფექრაშენიც ამ ტბის ნაპირზეა. მის ეკლესიაში არ შეგვიშვეს (ქურთები ცხოვრობენ). S-დან მას სასადილო და მაღაზია აქვს მიდგმული. ირგვლივაც სახლებია; მათ სახურავებზე გადავლით მაინც გადავიდეთ ეკლესიის N კედელი, შესანიშნავი ჩუქურთმიანი კაპიტელით. აფსიდა შეცვლილია ბეტონის კედლით და ეკლესიაში ბოსელია უსახურავო...

ჩრდილის (მთები მართლაც ჩრდილავენ) ტბა ვეებაა: 50 კმ-ია სიგრძეშიო... აღჯაყალა არ ჩანს სიბნელეში, ალბათ დანგრეულია. ხვალ ყარსში წასულები აქ გამოვივლით.

10.08.08

დავიწყეთ ჩრდილის ტბაზე აღჯაყალით. ამ უხარმაზარ ტბას ერთგან შეჭრილი ნახევარკუნძული აქვს.

ის საკმაოდ ფართოვდება, მისასვლელი კი ვიწრო აქვს, მაგრამ ორივე მხრიდან კედლით გადაკეტილი. ეს კედელი გაცილებით გვიანია, ვიდრე ნახევარკუნძულზე არსებული ყველა ძეგლი.

პირველ ყოვლისა ყურადღებას იქცევს ციხის S-ით ფერდობზე მდგარი ეკლესია. ის მოზრდილი, გაფცქვნილი შენობაა, სახურავჩაკეული, S შესასვლელით და W სარკმლით. N და S-დან მინაშენების კვალია. S კედლის გარეთ დამათარიღებელი ორნამენტინი ქვა გვია. ბაგრატიონებს შენობა XI ს-ით დაუთარიღებიათ.

კლდოვანი ქედის ზედაპირი მთლიანად გალავანს უჭირავს. ესაა თრიალეთ-ჯავახეთში გავრცელებული „ურარტული“ მშრალი წყობის კედლები: ორივე მხრიდან მოზრდილი ღოდები, რომელთა შორის ჩაყრილია ხურდა, (ქანდარმებმა მახლობლად აღმოჩენილი ურარტული წარწერა გვიჩვენეს. ე.ი. ეს ციხე მათი შენობა იქნებოდა). ზოგან ამ გალავანს მეორადი გამოყენება კირზე ეტყობა (აღბათ ეკლესიისავე დროიდან). რაც მთავარია, გალავნის კედლებზე, შიგნიდან მიდგმულია სწორედ ისეთი სათავსები, ერთმანეთზე მიწყობილი, როგორც ფარავნის შაორზეა. აქ ორგან კარგად ჩანს შესასვლელის ბრტყელი ბალავრის ქვა. ყველაზე მაღალ ადგილას მომრგვალებული მშრალი წყობის კოშკი უნდა ყოფილიყო. ეს სიმაგრე ნახევარკუნძულის კლდეზეა, ზღვისგან მაინც მოშორებით.

ზედ ზღვის ნაპირზე კი მეორე, მრგვალი კოშკია ვეება ლოდებით, კირზე ნაგები. ეს, უეჭველად, ეკლესიის დროისაა. ამბობენ ციხიდან (ეკლესიასთან რომაა) გვირაბი მიდიოდა ტბამდეო...

რა მოვალეობას ასრულებენ ეს სიმაგრეები ტბებთან? ასეთი ძეგლი სიმაგრეები ჯავახეთის ტბებთანაცაა და უნდა ვიფიქროთ, წყლის სიახლოვე, თევზი, ასევე წყლით მოსასვლელის ადვილი დაცვა, ასეთ პუნქტებს მნიშვნელოვანს ხდიდა. შუა საუკუნეებში კი ამ სიმაგრეებს ადვილად

შეედლოთ ყველაზე მოხერხებული გზის – ტბის სანაპიროსთან მოძრაობა, ნაგებობის, გაკონტროლება. ეს იმიტომაც, რომ ძველად, შუა ტბასა თუ ზღვაში ნავით ცურვა დედის გამო საშიში იყო და ნაპირ-ნაპირ დაცურავდნენ. თვით „ზღვათა მეფე“ ფრიდონი და გვიან გურიელიც, შუა ზღვაში ვინ ცურავდა, ვერ აკონტროლებდა...

ამის მერე, ტბისავე პირს მყოფი **სოფ. ჭალა (ჯალა)** მოვინახულეთ. აქ პირველად ვნახე სრულიად მთელი, ერთნაგიანი დარბაზული ეკლესია, რომელსაც სახურავიც (თაღური) მთლიანი შერჩენია. მისი კედლები კარგად გათლილი და მორგებული ლოდებითაა შექმნილი და აღმოსავლეთით, ორ-ორი, სამკუთხა, ნიშაა მთელი კედლის სიმაღლეზე. O-ით მათ თავზე ისეთივე სხივები აქვთ, როგორც ურთაში. N კედელს ხუთი თაღი გადასდევს. ასევე იქნებოდა S კედელიც, რომელიც არ ჩანს, რადგან მასზე მიუდგამთ ჯამე. ამან გადაარჩინა ეკლესიაც, რომლის პერანგის შემოძარცული ქვედა ნაწილი W კედელზე გვიანი ნარევი წყობით შეუვსიათ. შესასვლელი S-დანაა. მას ჯამეს შენობა ფარავს. ეს ეკლესია აუზომიათ ბაგრატიონებს და X ს-ით დაუთარიდებიათ. მათვე შეუნიშნავთ საკურთხეველის ნახევარსვეტების თავზე სამკუთხედით დასრულებული სახატე ნიშები. მარჯვენა სამკუთხედში ასომთავრული წარწერაა. გადაიღეს თამაზმა და დაუღმა. ამათი გადანაღები შეიძლება გაირჩეს. ეს შეუნიშნავთ ბაგრატიონებსაც და წერენ: აქედან ჩანს, რომ ეკლესია დმრთისმშობლის სახელობისაა... X ს-საა ეკლესია, მსგავსი ოთხთასი.

ჩამოვედით **ყარსში**. ეს ქალაქი (საკამოდ დიდი) უსაშველო ტრამელებშია გაშენებული, პატარა მდინარის პირზე (არაქსი ???).

მუზეუმში გარეთ გამოტანილი ქვები და არქეოლოგიური ნივთები გადავიდვ, ჩვენის მსგავსი. ეზოშივეა ვაგონი, რომელშიც გაფორმდა ყარსის ხელშეკრულება რუსეთსა

და თურქეთს შორის... ეს მართლაც ნიშანდობლივია დღეს, როცა ომი წავაგეთ რუსეთთან, ოსეთში და მათ დაგვიბომბეს გორი, მარნეული, ზუგდიდი, სენაკი...

ყარსის ციხე ისე უაზროდაა გაშენებული-შეკეთებული, რომ ნახვად არ ღირს. ინგლისურ განმარტებაში მხოლოდ ისაა ნათქვამი, რომ სელჩუკებმა ააგეს XII ს-ში, მონღოლებმა დაანგრიეს 1383 წ. და განაახლა მუსტაფა ლალაფაშამო. არც ქართველები, არც სომხები არსად ნახსენები არაა. სომხური ეკლესია კი დგას ორ მეჩეთს შორის, ჯვარ-გუმბათოვანი მუქი ტაძარი.

წამოვედით არზრუმში და ერთი ღამით სასტუმროში მოვთავსდით. ხვალ წავალთ იმ ქალაქებში, რომლებიც ანდრია პირველწოდებულთანაა დაკავშირებული.

11.08.08

დღეს წამოვედით არზრუმიდან, ვეებერთელა ზეგანი, ერთფეროვანი, მაგრამ სახნავ-საძოვრებით სავსე ველები გადმოვიარეთ და ზღვისკენ მიმავალ ხეობებში დავეშვიტ. ულამაზესი სოფლები, მთები... **ქალაქ ყარაჰისარში** შესანიშნავი ციხეა კლდეზე. ბრაიერის რუკაზე აქ ბიზანტიური პუნქტია.

მერე **ნეოკესარია (ნიქსარი)** – ულამაზესი ძვ. ქალაქი ფერდობზე, თავისი ციხით, ეკლესიებით და ელინისტური (?) ნაშთებით. აქ წმ. ანდრია ტრაპიზონიდან მოვიდა, მერე სამოსატელთა? ქალაქში იქადაგა... ეკლესიები, აბანოები, არაბული, ბერძნული წარწერა ჯვრიან ქვაზე ეკლესიაში... ვიწრო ქუჩები, ბაზარი. (ნიქსარ).

გამოვიარეთ **კომანა (გიუმანია)**, აღარაფერია შერჩენილი. ჩამოვედით ამასიაში. ცენტრში კლდეზე ციხეა: მშვენიერი ქალაქი... ტელევიზორში სულ „გურჯისტან“ ისმის...

12.08.08

დღეს დავათვალიერეთ ქალაქი. ის ორ მოზრდილ კლდოვან მთებში მომდინარე პატარა წყალზეა გაშენებული, მის ორსავე ნაპირზე. მთავარი ციხესიმაგრე მდინარის მარცხნივია. მას თითქმის მთელი კლდის ზედაპირი უჭირავს. მისი ფერდის მომზღუდავი კედლები თითქმის მდინარემდე ჩამოდის. ფერდზეა გამოქვაბულები, სადაც დამარხულნი არიან მაჰმადიანი სულთნები. არის ორი ტერასოვანი მიწის ნაკვეთი, რას ახარებდნენ ზედ მაშინ, ახლა უცნობია. ყველაფერი განახლებულია ახალი თლილი ქვით, რომელიც გეგმას უნდა იმეორებდეს და ძველი წყობაც ჩანს. საინტერესოა, რომ ქალაქის ორი ნაწილის დამაკავშირებელი ახალი ხიდის ბურჯები, ეყრდნობა ძველი ხიდის ოთხ, კარგად შენახულ კამარებს. სხვა ხიდის ბურჯები პირდაპირ წყალში დგას... ახალი და განსაკუთრებით ძველი სახლები გადმოკიდებული აივნებით წააგავან თბილისურს, ოღონდ უფრო დაბლები არიან, წყალთან ახლოს. მშვენიერი ქალაქია. საინტერესოა, აქაური ერთი ჯამე, გადაკეთებული ეკლესიააო.

წამოვედით სინოპში, გზად სამსუნი გამოვიარეთ. ორივე მოზრდილი ზღვისპირა ქალაქია.

სინოპი შესანიშნავი: მოზრდილი ნახევარკუნძული, შედარებით ვიწრო ყელით, უკავშირდება მატერიკს. აქაა სწორედ გაშენებული ძველი ციხე-ქალაქი. ახალი ქალაქი მის გარეთაა, მაგრამ მთლიანად არ მოიცავს ნახევარკუნძულს. კუნძული O-ით მოხრილია და მოხერხებულ ყურეს ქმნის. აქაა ახლა პორტიც.

13.08.08

დღე დავიწყეთ მუზეუმით. ქალაქის ისტორია იწყება ხალკოლითიდან (ძვ. წ. 4500 წ.), მერე ქაშქები, ხეთური წარწერები, კიმერიელები, ირანელები, ბერძნები, მითრიდატე პონტოელის დედაქალაქი, რომაელები, ბიზანტიელები,

არაბები, სელჩუკები, ოსმალები... ციხე-ქალაქს ვარაუდობენ ძვ. წ. 600 წ-დან. მუზეუმი პროვინციული ქალაქის კვალობაზე კარგია. განსაკუთრებით საინტერესოა ეზოში გამოფენილი ელინისტური ქვის მასალა და მოზაიკები...

წავედით ციხე-ქალაქის გალავანში შერჩენილი ეკლესიის სანახავად. აღმოჩნდა ბიზანტიური, მოზრდილი, ერთნავიანი ბაზილიკა, შიგნიდან მოხატული. იქვე იყო ვეება სასახლე (ეპისკოპოსის?), სრულიად სხვა მასშტაბებია ეკლესიის, სასახლის ციხის...

ციხის კედლები გრანდიოზულია, მრავალგზის გადაკეთებული. კედლებში ჩაშენებულია ეკლესიების მრგვალი ქვის სვეტები, გახვრეტილი შიგ ჩასასმელი რკინის სამაგრებისათვის. არის წარწერიანი და ჯვრიანი ქვებიც, ცხადია, ეკლესიებისა.

სადამოს ნავი დავიჭირავეთ და კუნძულს დავუარეთ ზღვიდან, რამდენადაც შეგვეძლო, ორ საათში. ახალი ქალაქი შენდება გორაკებზე. ძველი ზღვიდან არ ჩანს.

ტელევიზორში (თურქულად) აჩვენებენ საქართველოს დაბომბილ ქალაქებს... გასივდა გული. ყველა ჩვენ გვერევა, ან კი როგორ შეგერჩით?...

14.08.08

გუშინ სადამოს გათურქებულმა ქართველმა, სასტუმროს პატრონმა, მიგვიწვია. ზღვის ნაპირზე, ლამაზად მოწყობილ ბარში დაგვსხა ლუდსა და თხილზე. ქართველობის არაფერი ეტყობა, გარდა გარეგნული სილამაზისა (60 წლის იქნება) და, ალბათ მოხერხებულობისა. მშობლები არიან წამოსულებული აჭარიდან. ის აქაა დაბადებული. ცოლი და შვილი თურქები... საქართველოში თუ ჩამოვა, მხოლოდ თავისი საქმის გასაფართოვებლად... ცოლი სკულპტორი თუ მხატვარია (უგემოვნო), რომლის ქანდაკებანი – დიოგენისა, პოსეიდონისა – დგას ქალაქში, მის ეზოსა და ზღვაში. ეზოსა და სახლში აქვს მუზეუმის

ექსპონატები: განათხარი კერამიკა და ანტიკური ქვის სვეტები, სინოპური მონეტების მცირე კოლექცია. ჩანს, მოყვარულია და მუზეუმის ხელმძღვანელობა თავისი კოლექციის ნაწილს მას უთმობს მნახველთა მოსახიდად და სასტუმროს პოპულარიზაციისათვის. მასთან ისვენებდა ტრაპიზონის უნივერსიტეტის პრორექტორი, რომლის ინგლისური არ აღემატებოდა მის ცოდნას სიძველეების შესახებ ტრაპიზონის რაიონში. დიდი სამსახური კი გაგვიწია მასპინძელმა – მოგვიხერხა სასტუმრო სამსუნის ცენტრში. **სამსუნი** შესანიშნავი ქალაქია, მისი შენობები და რ-ნები თბილისს არ ჩამოუვარდება... ქალაქი ძვ. წ. VI ს-დან, ციხე XI ს-დან ყოფილა, რომელიც ახლა აღარაა...

15.08.08

მშენიერ **სამსუნს** სიძველეები სულ გადაუყვალაპია, რასაც მათი გზამკვლევიც (რუსულად) მოწმობს. ერთადერთი არქეოლოგიური პარკი დარჩენილა, სადაც საბაგირო გზით ავედით. ორად-ორი ყორღანია გათხრილი, ხეთური ეპოქისა. იქიდან ქალაქი ნაკლებად ჩანს, მაინც გადავიდეთ. ყველგან კაფეები - უსასმელოდ და ხელოვნური ჩანჩქერები...

თვენახევრის მანძილზე პირველად დავისვენეთ: დღის მეორე ნახევარი ქვიშიან პლაჟზე გავატარეთ, სადაც მთელი საცურაო ტერიტორიაზე კაცს ყელამდე წვდება წყალი. ვნახეთ ქალები კაბებით და თავშალით მობანავენი. ერთი გათურქებული ჭილაძეც იყო ბიჭუნასთან ერთად, ისიც წვივებამდე შარვლით მობანავე. ქართულად გვესაუბრებოდა, ოჯახში დედ-მამაც ქართულად საუბრობენო.

საქართველოდან რუსის ჯარი არ გადის. არ შევლის **ბუში**³⁶, **რაისი**³⁷ და ევროკავშირი. ყველას საჯაროდ აბუჩად იგდებენ. თბილიში ლტოლვილები, გორში – კაზაკები... კოდორიც დაგვარგეთ... „წყველა ყველა მათ, ვინც მადრიბის ველურ ყაჩაღებს გაულო კარი თერგდალეულ

დარიალისა“...³⁸, "У России две напасти – это власть тьмы и тьма власти"..."³⁹.

გორი-თბილისის გზა გადაკეტილია, შინ მისვლა გოდერძი-ჯავახეთი-წალკით მოგვიწევს. ვაი ჩვენს თავს...

განმარტებები:

1. დაუდ ჰაკან ბერკი – ექსპედიციის გამყოლი, თარჯიმანი და მძღოლი.
2. ნინო და გიორგი ბაგრატიონები – არქიტექტორები, – ნინო – სასულიერო აკადემიის პედაგოგი, გიორგი – გამომცემლობა „ნეკერის“ მენეჯერი.
3. ავთანდილ მიქაცაძე – თურქეთში, ქ. ტრაბზონის გენერალური კონსული.
4. ენტონი ბრაიერი – ინგლისელი მეცნიერი, ისტორიკოსი.
5. ელდარ ბუბულაშვილი – ექსპედიციის წევრი, ისტორიკოსი, პროფესორი.
6. დავით ხოშტარია – ხელოვნებათმცოდნე, პროფესორი.
7. თემურ ხუციშვილი – რუკის “ტაო-კლარჯეთის ხუროთმოძღვრული ძეგლების” რედაქტორი.
8. ექვთიმე თაყაიშვილი – ისტორიკოსი, ცნობილი მეცნიერი და საზოგადო მოღვაწე (საქართველოს ეკლესიამ შერაცხა წმინდანათ – ექვთიმე ღვთის კაცის სახელით);
9. დავით მუსხელიშვილი – ისტორიკოსი, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ნამდვილი წევრი.
10. თამაზ შარაშენიძე – ექსპედიციის წევრი, აღპინისტი.
11. მანანა სანაძე – ისტორიკოსი, პროფესორი.
12. ბუბა კუდავა – ისტორიკოსი, ისტ. მეცნ. ოქტორი, ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის დირექტორი.
13. ვალერი სილოგავა – ისტორიკოსი, პროფესორი.

14. ვახტანგ საღინაძე – დროებით შეცვალა ექსპედიციის თარჯიმანი.
15. მიხეილ ფხაჭიაშვილი – ექსპედიციის წევრი, კოორდინატორი და ტექნიკური დირექტორი.
16. ნიკო მარი – ენათმეცნიერი, ცნობილი მეცნიერი და საზოგადო მოღვაწე.
17. გიორგი ყაზბეგი – რუსეთის არმიის გენერალ-ლეიტენანტი, ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების (1908-1918 წწ.) თავმჯდომარე.
18. ჯაბა სამუშია – ისტორიკოსი, პროფესორი;
19. ნუგზარ ცეცხლაძე – ისტორიკოსი, ბათუმის უნივერსიტეტის დოცენტი.
20. ივანე გრემელაშვილი – არქიტექტორ-რესტავრატორი;
21. წმ. მიქაელ პარეხელი – IX ს. ცნობილი საეკლესიო მოღვაწე, წმ. გრიგოლ ხანძთელის მოსწავლე;
22. გიორგი კალანდია – ისტორიკოსი, ჟურნალისტი;
23. წმ. გრიგოლ ხანძთელი – VIII-IX სს. ცნობილი საეკლესიო მოღვაწე;
24. მოტი და ბეილი – ევროპული ტერმინები შუასაუკუნეების ფეოდალის (რაინდის) რეზიდენციის (ციხე-კოშკის) აღსანიშნავად: მოტი – კოშკი, ბეილი – გალავანით შემოზღუდული ეზო და სამოსახლო;
25. აკაკი შანიძე – ენათმეცნიერი, ცნობილი მეცნიერი და საზოგადო მოღვაწე;
26. სელიმ ხიმშიაშვილი – აჭარის ყოფილი ადა, შემდგომ ახალციხის ფაშა, იყო აჭარის განმათავისუფლებელი მოძრაობის ლიდერი, ანტითურქული საქმიანობის გამო თავი მოკვეთეს.
27. ზეინაბ მენოლი – თურქი ქალბატონი (ქალიშვილობაში ხიმშიაშვილი), სელიმ ხიმშიაშვილის შთამომავალი.
28. დავით ასათიანი – ექსპედიციის წევრი, ოპერატორი.
29. დარეჯან კლდიაშვილი – ისტორიკოსი, პროფესორი.

30. სიმონ ჯანაშია – ისტორიკოსი, ცნობილი მეცნიერი და საზოგადო მოღვაწე.
31. გობრონი – ყველას ციხის ციხოვანთა მეთაური (საქართველოს ეკლესიამ შერაცხა წმინდანათ – წმ. მოწამე მიქაელ-გობრონის სახელით).
32. გრიგოლ (გრიშა) ლაზიაშვილი – საბჭოთა კავშირის პერიოდში ვაღეს სასაზღვრო პუნქტის კომენდანტი.
33. ციური ლაფაჩი – საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ახალციხის ფილიალის, ივ. ჯავახიშვილის სახ. სამცხე-ჯავახეთის ისტორიული მუზეუმის ადმინისტრაციული მენეჯერი.
34. გოგორიშვილები – შუა საუკუნეების სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ციხოვანი აზნაურები.
35. ნიკო ბერძენიშვილი – ისტორიკოსი, ცნობილი მეცნიერი და საზოგადო მოღვაწე.
36. ჯორჯ ბუში – ამერიკის შეერთებული შტატების პრეზიდენტი.
37. კონდოლიზა რაისი – ამერიკის შეერთებული შტატების სახელმწიფო მდივანი.
38. „წყველა ყველა მათ, ვინც მადრიბის ველურ ყაჩაღებს გაუღო კარი თერგდალეულ დარიალისა“... – ორგინალში იკთხება: „და წყველა იმას, ვინც მადრიბის ველურ ყაჩაღებს გაუღო კარი თერგდალეულ დარიალისა ...“ – იხ. იოსებ გრიშაშვილი, ტ. II, ლექსი “ავლაბარი”, 1922.
39. "У России две напасти – это власть тьмы и тьма власти"... – ლექსი-ექსპრონტი ვლადიმერ ალექსანდრეს-ძე გილი-აროვსკის (1853-1935), რომლითაც მან მიმართა იმპერატორ ალექსანდრე III-ის დროინდელ რუსეთს.

დევი ბერძენიშვილი

წმინდა ანდრია მოციქულის ნაკვალევი საქართველოში

ანდრია პირველწოდებულის მიმოსვლა-ქადაგებათა შესახებ უძველესი გადმოცემები II საუკუნიდან ჩნდება. ამის შემდგომ, სხვადასხვა რედაქციებში ეს გადმოცემები დამატებითი ცნობებით ივსებიან, ფართოვდება მოციქულთა მოღვაწეობის გეოგრაფიული არე.

აღრეულ ბერძნულ-ლათინურ ტექსტებში დაცული, უძველესი ტრადიციის მიხედვით, ანდრიასა და მის თანაშემწე მოციქულთა მიერ ქრისტიანობაზე მოსაქცევ ქვეყნებად დასახელებულია შავი ზღვის სამხრეთი სანაპირო და სკვითები¹. ანდრია პირველწოდებული ქადაგებდა “ქუეყნითი ქუეყნად, და ქალაქითი ქალაქად, და სოფლითი სოფ-

ლად”; შავი ზღვის სამხრეთიდან ჩრდილოეთში მიმავალი გზები, ბუნებრივად საქართველოზე გადიოდნენ; ამიტომაც მომდევნო რედაქციებში, ამ გზათა შემცველი მხარეები დაკონკრეტდა საქართველოს დასავლეთსა და სამხრეთში.

ზემოთქმულს ხელს უწყობდა ისიც, რომ ძველ უცხოურ წყაროებს ზოგჯერ ერევათ ერთმანეთში ქართველთა და სკვითების ტერიტორია, ან ქართველები სკვითების მეზობლად გამოჰყავთ². შესაძლოა ამას ერთგვარად მხარს უბამდა სკვითინების ტომის მოხსენიება ქსენოფონტთან, მდ. ჭოროხის დასავლეთით, რომლის სახელწოდება მეგრულ-ჭანური “შკვითით” (შვიდი) იხსნება³.

სკვითების მიყოლებით ჩნდება აბაზგია და დიდი სებასტოპოლისი, აფსართა ციხესიმაგრე, ისოს ნავსადგური და მდინარე ფაზისი, სადაც ცხოვრობდნენ, იბერები, სუსები, ფუსტები და ალანები. ეს ცნობები ეპიფანე კვიპრელისაგან (310-403 წწ.) აუღია და გამოუყენებია “წმინდა ანდრიას ცხოვრებაში” ეპიფანე მონაზონს (+780)⁴. მანვე შექმნა კონცეფცია ანდრია მოციქულის სამი მოგზაურის შესახებ, რაც საფუძვლად დაედო ყველა მომდევნო გამოცემას⁵.

ეპიფანე მონაზვნის ნაწარმოები შემდგომში გადაამუშავა ნიკიტა დავით პაფლაგონელმა (IX-X სს.), ხოლო ექვთიმე მთაწმინდელმა (XI ს.) შექმნა “მოსახსენებელი მიმოსვლათათვის და ქადაგებათა ყოვლად ქებულისა და დიდებულისა მოციქულისა ანდრიასის”. ეს უნდა იყოს ერთ-ერთი ბერძნული რედაქციის ქართული თარგმანი, რომელიც როგორც ირკვევა, ექვთიმე მთაწმინდელს უთარგმნია 1011 წ.⁶ შეიძლება ვიფიქროთ, იმავე ბერძნული ტექსტის პარალელური რუსული თარგმანია გადმოცემული უკანასკნელ მოსკოვურ გამოცემაში (А. Ю. Виноградов, 2004).

ექვთიმესეული თარგმანის მიხედვით, პირველი მოგზაურობის დროს პეტრე, ანდრია, მატათა და გაიოზ ჩადიან ანტიოქიაში; ამის შემდგომ ანდრია ”მიიწია ტრაპეზუნდად,

რომელი-იგი არს სოფელსა მეგრელთასა, სადა იგი დაყო ჟამი მცირელი... განვიდა მიერ და შევიდა ქუეყანასა ქართლისასა, ვინაჲცა – იგი დაყო ჟამი ფრიადი და მრავალნი განანათლნა სიტყვითა მოძღვრებითა მისისაჲთა”. შემდეგ პართიის გავლით, მოციქული იერუსალიმში მისულა⁷.

პარალელური ბერძნული ტექსტიდან ნათლად ჩანს, რომ ავტორი “ლაზიკეს” “მეგრელთა სოფლად” თარგმნის, ხოლო “იბერიას” კი უწოდებს “ქუეყანასა ქართლისასა”. გარდა იმისა, რომ ეს XI ს-ის განათლებული ქართველის შეხედულებას ასახავს თავის სამშობლოზე, ფაქტობრივად ასე იყო I საუკუნეში: იბერია ამ დროს შავ ზღვაზე გადიოდა⁸.

მეორე მოგზაურობისას ანდრია და იოვანე, მიდიან ქალაქ ეფესოს; ანდრიას აქ ეჩვენა იესო ქრისტე, რომელმაც უბრძანა წასვლა ბითვინიაში და გუთეთის ქვეყანაში.

მიუხედავად ბერძნული ტექსტისადმი თითქმის სიტყვასიტყვით მიდევნებისა, ექვთიმე სკვითიას თარგმნის “ქუეყანად გუთეთისა”. აქ უნდა ასახულიყო ცოდნა იმისა, რომ სკვითებს შემდგომში გუთები შეენაცვლნენ.

ნიკეის შემდგომ ანდრია მოციქულს მოუნახულებია ქალკედონი, სინოპი, სადაც მას თითო მთაჭამეს და ქალაქი ზალიქოჲ. ამის შემდეგ ანდრია მოციქული “მოიწია ტრაპეზუნდად, ქალაქსა მას სამეგრელოდსასა, მიერ წარვიდა და მივიდა ნეოკესარიას”, მერე სამოსატსა და იერუსალიმს¹⁰. ამჯერადაც “ლაზიკა” თარგმნილია როგორც “სამეგრელო”.

მესამე სამოციქულო მოგზაურობაში ანდრია პირველ-წოდებულს ახლდნენ სიმონ კანანელი, მატათა და თადეოზი. ამ მოგზაურობის მნიშვნელობის გამო, შეიძლება ის უფრო დაწვრილებით განვიხილოთ.

მოციქულები ჩადიან ქალაქ ეფესაში, სადაც თადეოზი რჩება იქაურ მთავარ ავგაროზთან; ანდრია, სიმონ და მატათა “მოიწინეს ქუეყანად ქართლისა და ვიდრე მდინა-

რედმედ ჭოროხისა”. ბერძნულ ტექსტში გვაქვს “იბერია” და “ფაზისი”¹¹, მაგრამ ისიც ცნობილია, რომ ბერძნული წყაროები რიონის გარდა ფაზისს უწოდებდნენ ჭოროხსაც¹².

ექვთიმესეული თარგმანის მიხედვით, “მერმე შთავიდეს სოსანელთა სოფელსა (ასე ეწოდებოდა ქვეყანას) ხოლო დიდი ანდრია, სვიმონითურთ შევიდეს ქუეყანასა ოვსეთისასა და მიიწიეს ქალაქად, რომელსა ეწოდების ფოსტაფორ”¹³.

ეპიფანე კონსტანტინეპოლელი მონაზვნის მონათხრობი ამ ადგილას ოდნავ ვრცელდება, თან არსებითი; ანდრია სიმონი და მათე ჩადიან იბერიასა და ფაზისში (აქ სახელს “მდინარე” არ ახლავს), “ხოლო რამდენიმე დღის შემდეგ სუსანიაში. ამ ტომის მამაკაცებს მბრძანებლობდნენ ქალები. ადვილად დამყოლია ქალის ბუნება და ისინიც მალე დამორჩილდნენ (მოციქულთა მოძღვრებას). მათე მოწაფეებითურთ დარჩა იმ ქვეყნებში... ხოლო სიმონი და ანდრია წავიდნენ ალანიაში და ქალაქ ფუსტაში”¹⁴.

ამასვე იმეორებს ბერძნულ-რუსული ბოლო გამოცემა¹⁵. საბინინისეული რედაქციის მიხედვით კი, სოსანგელთა მთავარი ვინმე დედაკაცია, რომელმაც ირწმუნა მოციქულთა ქადაგება. მატათა დარჩა იქ, ანდრია და სიმონი კი, ოსთა ქვეყანაში, ქალაქ ფოსტაფორს მოვიდნენ¹⁶.

სუსანია-სოსანგელთა და სუსებს სვანეთში ვარაუდობდა ს. ყაუხჩიშვილი¹⁷. პ. ინგოროყვა კი, მას სანია-სანიგების მხარედ მიიჩნევდა, ჭოროხისა და აფსარის რაიონში. მატათას ამ მხარეში დარჩენის შესახებ ზემომოტანილ ცნობებს, ავტორი ამატებდა სოფრონის (IV ს.) ვერსიას: “მატათამ... იქადაგა სახარება მეორე ეთიოპიაში, სადაც არის აფსარის ციხესიმაგრე და ჰუსის ნავსადგური... იქვე გარდაიცვალა და დამარხულია დღემდე”¹⁸. აფსარი გონიოდაა მიჩნეული¹⁹.

ქართულ რედაქციებში ბერძნული ტექსტის აღანია და ქალაქი ფუსტა თარგმნილია ოსეთად და ქალაქ ფოსტაფორად. შესაძლოა აქ ბერძნული “ფუსტან პოლინ”-ის დამახინჯებასთან გვეკონდეს საქმე, რას ზოგ ქართულ რედაქციაში “ბოსფორ”-ადაც კი აისახა.

ამ პუნქტს ს. ყაუხჩიშვილი მისიმიელთა მხარეში, თუ მის მეზობლად ვარაუდობდა²⁰. სარწმუნო უნდა იყოს მოსაზრება დ. მუსხელიშვილისა, რომ ამტყელის ხეობაში დადსტურებული სახელი აფუსტა, ძველი ფუსტა²¹.

ექვთიმესეული თარგმანის მიხედვით, ფოსტაფორიდან მოციქულები “შევიდნენ ქუეყანასა აფხაზეთისასა და სევასტიად ქალაქად მივიდეს... მუნ დაუტევა ნეტარმა ანდრია სუმონ კანანელი... და თავად ჯიქეთისა ქუეყანასა წარვიდა”. პარალელურ ბერძნულ ტექსტშია “აბასგია” და “დიდი სებასტოპოლი”²², ასევეა ეს ეპიფანე კონსტანტინოპოლელთან, სადაც დამატებით ჩანს, რომ ანდრიამ დამოძღვრა “გორსინები დიდი სებასტოპოლისში”²³.

ექვთიმეს ტექსტიდან ვიტყობთ, რომ ანდრია შემდგომ მისულა “ბოსფორ ქალაქად”, რომელიც ექვსინის ზღვის კიდესაა, მეოტიის ტბასთან. იქვე ყოფილა “ლუსკუმაჲ, რომელსა-ზედა სწერია სახელი სუმონ მოშურნისაჲ. ხოლო სუმონ კანანელისა საფლავი არს ნიკოფსე ქალაქსა შორის აფხაზეთისა და ჯიქეთისა”²⁴. ბერძნულ ტექსტში სიმონ კანანელის საფლავი მოხსენიებულია “ზიკხების ნიკოფსე”-ში.

ასეთია “ანდრიას მიმოსვლის” ექვთიმესეული თარგმანის საქართველოსთან დაკავშირებული მომენტები. ამას გარდა, არის კიდევ ერთი რედაქცია ამ ნაწარმოებისა, რომელიც მეცნიერ კაცთა კომისიას (XVIII ს.) ჩანართის სახით შეუტანია “ქართლის ცხოვრებაში”. ის უფრო ვრცელი და დეტალურია, ვიდრე ექვთიმესეული ტექსტი და საყურადღებო განსხვავებებსაც შეიცავს²⁵.

ქართლის ცხოვრებისეული ტექსტის მიხედვით, ღმრთისმშობელმა თავის წილხვდომილ საქართველოში, ანდრია პირველწოდებული გამოაგზავნა, ღმრთისმშობლის ხელთუქმნელი ხატიო. ძველი “ქართლის ცხოვრების” ტექსტი, ადერკის მეფობის უამს, იხსენიებს წმინდა მოციქულებს. იქ იკითხება: “მოვიდეს... ანდრია და სვმონ კანანელი აფხაზეთს და ეგრისს. და მუნ აღესრულა წმინდა სვმონ კანანელი ქალაქსა ნიკოფსისასა, საზღვარსა ბერძენტასა. ხოლო ანდრია მოაქცივნა მეგრელნი და წარვიდა გზასა კლარჯეთისასა”²⁷.

ამას მოსდევს ჩანართი, საიდანაც ჩანს, რომ ანდრია მოსულა ტრაპიზონში, მეგრელთა ქალაქში, იქიდან შესულა ქართლის ქვეყანაში, “რომელსა დიდ-აჭარა ეწოდების”. მისი ქადაგებით ხალხი მოქცეულა ქრისტეს სარწმუნოებაზე. იქ, სადაც მან ღმრთისმშობლის ხატი დაასვენა, აღმოეცენა წყარო, რომელიც “ვიდრე დღესაცა დაუწყუდელად აღმოსდის”. აქვე მოციქულს დაუდგენია მღვდლები, აუგიათ ეკლესია ღმრთისმშობლის სახელობისა. ადგილობრივ მოსახლეობას აღარ უნდოდა მოციქულის გაშვება, მაგრამ რაკი სხვა გამოსავალი არ იყო, მისთვის უთხოვიათ ღმრთისმშობლის ხატის დატოვება. ანდრიას ამ ხატზე ფიცრის დადებით, შეუქმნია მეორე ხატი, რომელიც ეკლესიაში დაუსვენებიათ; ისიც “ვიდრე დღეს-აქამომდე ჰკიეს”.

ამ ჩანართის მიხედვით, დიდ-აჭარიდან ანდრია “წარმოემართა და გარდამოვლო მთა, რომელსა ეწოდების რკინის-ჯუარი, და თქმულ არს, ვითარმედ ჯუარი იგი თვთნეტარისა ანდრიას მიერ აღმართებულ არს”. აქედან მოციქულს ჩაუვლია ოძრახის ხევი, მოსულა სამცხის საზღვრებში და შეჩერებულა სოფელ ზადენ-გორასთან. აქ მას უნახავს, თუ როგორ სწირავდნენ მსხვერპლს იქაურები ყრუ კერპებს. ღმრთისმშობლის ხატთან ლოცვის მეშვეობით, ეს კერპები დაემხვნენ და შეიმუსრნენ.

ამის შემდგომ ანდრია “წარმოემართა და მოიწია აწყვერს, რომელსა პირველად ეწოდებოდა სოსანგეთი, და პირისპირ საქრისი”. აქ იგი განხერებულა საკერპო ტაძრის სიახლოვეს, “რომელსა აწ ძველგელესია ეწოდების”. მაშინ თურმე იქ კერპებს ემსახურებოდნენ.

ჩანართის ტექსტის მიხედვით, იმ ადგილებში მაშინ მთავრობდა ქვირივი ქალი, ვინმე სამძივარი, რომელსაც ერთადერთი ძე მოჰკვდომოდა. დამე ადგილობრივ მოსახლეებს დაუნახავთ დიდი ნათელი, ციხეში დასვენებული ღმრთისმშობლის ხატიდან რომ აშუქებდა. გააკვირვებულებს მოუკითხავთ იქ მყოფთა ვინაობა და ქვირივი მთავრისათვის მოუხვენებიათ: უცნობნი არიან, უცხო ღმერთს ქადაგებენ სიცოცხლის მომნიჭებლად, მკვდართა აღმდგენელად და პატივს სცემენ მშვენიერ ხატსო.

ქვირივი ქალის თხოვნით ანდრია მოციქულმა მისი ძე მკვდრეთით აღადგინა, რის შემდეგაც დედა-შვილმა, მათი სახლეულით ნათელიდეს. ქვირივმა დედაკაცმა იხმო სამცხის მთავრები და საქრისის ველი გაივსო ხალხით.

ქალაქის საკერპო ბომონში, არტემისა და აპოლონის კერპებს ეთაყვანებოდნენ. ყოველადწმინდის ხატის მეშვეობით მოციქულმა ეს კერპები შემუსრა და მთელმა იქაურმა მოსახლეობამ ირწმუნა ქრისტე ღმერთი.

ამის შემდგომ ანდრიამ დაუდგინა მათ ეპისკოპოსი, მღვდლები, დიაკონნი, ხოლო ხალხის თხოვნაზე დაეტოვებინა მათთვის ხატი მან უპასუხა: “ვითარ-იგი ყოველად წმინდასა ღვთისმშობელსა წილ-ხუდა ქვეყანა ესე სამცხისა, და მის მიერ წარმოგზავნილ არს აქა ხატი იგი სასოდ და მცველად წილხვდომილთათვის და ჯერეთცა ეგრედ არს, რათა დაესვენოს აქა მკვდრად უკუნისამდე ჟამთა”. ასე მიუღიათ ეს ხატი აწყვერლებს “და დაასვენეს ყოველად დიდებული ხატი ყოველად წმიდისა აწყვერის ღვთისმშობლისა, მცირესა მას ეკუდერსა, რომელსა აწ

ძველ-ეკოესიად სახელ-სდებენ”. აწყვერიდან ანდრია მოციქული სხვა ადგილებში წასულა საქადაგებლად.

აქ თავდება ძირითადი ჩანართი, რის შემდეგაც ძველი “ქართლის ცხოვრება” აგრძელებს ჩანართის წინ დაწყებულ ამბავს ანდრიას მიერ მეგრელთა მოქცევისა და კლარჯეთს წასვლაზე. მეფე ადერკის მეგრელები უკანვე მოუქცევია, ხოლო კლარჯეთის ერისთავს – გასწყრომია მოციქულის მშვიდობით გაშვებისათვის.

შემდეგ “ქართლის ცხოვრების” ტექსტში მეორე ჩანართია, საიდანაც ჩანს, რომ იერუსალიმში მარტვლის დღესასწაულის აღსრულების მერე, ანდრია და სხვა მოციქულები მოსულან “ქუეყანასა ქართლისასა”. შემდეგ გაუვლიათ “ტაოს კერძი ქუეყანა, ვიდრე მდინარედ ჭოროხამდე”. ასე ქადაგებით მოსულან “სვანეთისა ქვეყანასა”. მაშინ იქაც ვინმე დედააკაცი მთავრობდა, რომელსაც შეუსმენია მოციქულთა ქადაგება. მატათა იქ დარჩენილა, ხოლო ანდრია და სიმონი შევიდნენ “ქვეყანასა ოვსეთისასა”, მივიდნენ ქალაქ ფოსტაფორში.

მათი მოქცევის შემდგომ, მოციქულები წასულან “ქუეყანასა აფხაზეთისასა და სევასტე ქალაქად მივიდეს, რომელსა ეწოდება ცხუმი”. აქ ანდრიას დაუტოვებია სიმონ კანანელი, თავად კი ჯიქეთის ქვეყანაში წასულა... “ხოლო სიმონ კანანელისა საფლავი არს ნიკოფს ქალაქსა, შორის აფხაზეთისა და ჯიქეთისა, რამეთუ მუნ აღესრულა წმინდა სუმონ კანანელი.

ხოლო კუალად განამტკიცნა წმინდამან ანდრია მეგრელნი და აფხაზნი და წარვიდა სკუთედ”²⁸. ესაა “ანდრიას მიმოსვლის” ვრცელი მოთხრობა დაცული “ქართლის ცხოვრებაში”, მაგრამ ესეც უნდა ითქვას: ანდრიას მიმოსვლის ტექსტები, სხვადასხვა ნუსხებში, ხშირად განსხვავდებიან ექვთიმესეული თარგმანისაგან.

“ქართლის ცხოვრების” ვრცელ ჩანართში, ყველაზე მეტად, კონკრეტული პუნქტებია თავჩენილი. აქ პირველა-

დაა დასახელებული დიდ-აჭარა, რკინის ჯვარი, ოძრახის ხევი, ზადენ-გორა, აწყვერი, საქრისი და, რაც მთავარია, აწყვერის ძველი სახელი სოსანგეთი. ბერძნული ტექსტების სუსები და სუსანია სოსანგეთის ფორმით პირველად ექვთიმესეულ ქართულ თარგმანში ჩნდება, მაგრამ ის აწყვერთან არაა კავშირში.

სუსანიაში ქალების მბრძანებლობა მამაკაცებზე პირველად ეპიფანე მონაზვნის ტექსტში ჩანს, რაც სახეს იცვლის საბინინისეულ რედაქციაში: იქ სოსანგელების მთავარი ვინმე დედაკაცია; “ქართლის ცხოვრების” ჩანართში ეს მთავარი ქვრივი ქალია გვარად სამძივარი. რედაქციების უმრავლესობის მიხედვით, მატათა სუსანიაში რჩება როდესაც სუსანია სვანეთად გაიაზრეს, ქალი ამ ხალხის მთავარი და მატათაც სვანეთში აღმოჩნდნენ. მაგრამ მესამე და უძველესი ცნობა მატათას ქადაგებასა და დაკრძალვას აფსარ-გონიოში ვარაუდობს.

საინტერესოა, რომ სამცხის ძველსა და დიდ სოფელ უდემში ერთი ძველი ეკლესიის ნანგრევს და უბანს “შუშან-ქალას” უწოდებენ. შესაძლოა ეს ფაქტი კავშირში იყოს სუსანია-სოსანგეთთან და მხარს უჭერდეს აწყვერის ძველ სახელწოდებას.

“ქართლის ცხოვრების” ვრცელი ჩანართის მიხედვით, ტრაპიზონიდან ანდრია “შევიდა ქუეყანასა ქართლისასა, რომელსა დიდ-აჭარა ეწოდების და იწყო ქადაგება სახარებისა”²⁹. მართლაც ლეონტი მროველის ცნობით ჯერ კიდევ ფარნავაზმა (ძვ. წ. III ს.) აჭარა და სამცხე ოძრხის საერისთავოდ ჩამოაყალიბა³⁰.

სოფ. დიდაჭარა ჭოროხის მარჯვენა შენაკადის – აჭარისწყლის ზემო წელზე მდებარეობს. ეს მოზრდილი სოფელი, ჩანს, ძველთაგანვე მნიშვნელოვანი პუნქტი ყოფილა; მის სახელწოდებაში ასახულია მთელი კუთხის სახელი. საინტერესოა, რომ იქაურები ზოგჯერ ცდილობენ

სოფლის სახელწოდება “დედ(ა)აჭარა”-დ გაიაზრონ. ამავე პუნქტთანაა კავშირში ჰიდრონიმი აჭარისწყალი.

ზემოთქმულის გათვალისწინებით, გასაგები უნდა იყოს ანდრია მოციქულის არჩევანი. დიდაჭარის დღევანდელი მოსახლეობა გადმოცემით იმეორებს საყურადღებო ფაქტებს: ნაკაფისერზე მიუთითებენ ეკლესიის ნაშთებს (გათლილი ქვები იყო), რომელსაც მთავარანგელო(ზი) ერქვაო. სოფლის დას-ით მყოფ ამ მაღალ ბორცვზე ახლა წმ. ანდრიას ნიშია; გადმოცემით ძველათვე იქ ქალები ადიოდნენ, სანთლებს ანთებდნენ და ლოცულობდნენ. ნიშის მახლობელ ფერდზე, გადმოცემით ყოფილა წყარო, ახლა დამშრალი. მოსახლეობა სხვაგანაც მიუთითებს წმინდა წყაროზე, რომლის მიკარება არ შეიძლება³¹.

სოფელში სხვაგანაც ყოფილა ეკლესია. ადგილ “ხუცურში”, გზის პირას ახსოვთ ნაეკლესიარის ქვითკირის ნაშთი. აქვეა ძველი ქრისტიანული საფლავები. მახლობლადვე უპოვიათ ქვა ჯვრის გამოსახულებით. ნიშანდობლივია მათი ერთად არსებობის ფაქტი “ხუცურში”, რაც, ნათელია, ხუცესს უკავშირდება. ასახელებენ “ეკლიყანასაც” და თვლიან, რომ ეს იყო ეკლესიის ყანა.

სოფლის შემოგარენის ტოპონიმიაში საინტერესოა: საციხური (ციხის ნაშთიან), ქვაბისჯვარი (საციხურის მთაში), ელიაწმინდა, ნამონასტრევი (ნასოფლარი საციხურის თავზე), ჯვართნისა.

სოფლიდან კარგად ჩანს გოდერძის უღელტეხილით სამცხეს მიმავალი გზა. ყოფილა მეორე გზაც, რომელიც რკინისჯვრის მთაზე ადის, იქიდან კი სამცხისა და იმერეთისაკენ დაეშვება. ჩანართის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, დიდ-აჭარიდან წამოსულ ანდრიას უნდა გაეგლო ირემბაქეები. საციხური, აგარა, ღორჯომი, ცივწყაროს მთა, ქვაბისჯვარი, მამლის მთა. ამ გზაზე ეკლესიათა ნანგრევებია ძველ რუკებზე აღნიშნული.

რკინისჯვრის აღმართვას ზეკარის უღელტეხილზე გადმოცემა ანდრია მოციქულს მიაწერს. მართლაც ანდრიას სასწაულებში ხშირად ჩანს რკინის კვერთხი, თავზე ჯვარგამოსახული. მოციქული მას არამარტო საყრდენად, არამედ უწმინდურთა გასანადგურებლადაც ხმარობდა. საქართველოში უღელტეხილებზე ქვაჯვართა დადგმა გავრცელებული მოვლენა იყო, რას ასახული ტოპონიმიაშიც (ჯვრის უღელტეხილი – ჯვართაყელი, ჯვარიანტონი იაღნოს ქედზე, ჯვარილდი სვანეთში, ქვაჯვარას მთა და უღელტეხილი გუჯარეთში), მაგრამ რკინის ჯვრები ანდრია მოციქულზე არსებული გადმოცემებიდან შეიძლება მოდიოდეს. რკინის პალოს მთას ჭანეთისა და ტრაპიზონის საზღვრად ასახელებს ვახუშტი ბატონიშვილი³²; თურქებზე გამარჯვების ნიშნად, რკინის ჯვარი დაუდგამს პასკევიჩსაც იმერეთ-სამცხის ქედზე, ალბათ ზეკარის რკინისჯვრის მიბაძვით; ტრადიციის მიხედვით, ანდრია მოციქულს ჯვარი აღუმართავს იქ, სადაც ახლა გერგეტის სამების ტაძარი დგას³³. შესაძლოა ამის საფუძველი იყოს გადმოცემა ანდრიას გადასვლის შესახებ საქართველოდან ალანია-ოსეთში (დარიალან-ოსთა კარი).

“გზა რკინის-ჯუარისა” ძვენთაგანვე იყო ცნობილი და ქართულ წყაროებშიაც იხსენიება. XI ს-ში, მესხი აზნაურების მოწვევით ბაგრატ IV “წარმოემართა ლაშქრითა, გარდამოვლო გზა რკინის-ჯუარისა და შეკრბეს არყის ციხეს”³⁴; თამარ მეფის წინააღმდეგ აჯანყებულ გიორგი რუსს მიმხრობილმა დადიანმა და მისმა ლაშქარმა “გარდამოიარეს რკინის-ჯუარი და ჩავიდეს ციხის-ჯუარს და დაწუეს ქალაქი ოძრკე”³⁵; ეს ციხისჯვარი რკინისჯვრის მახლობლად მყოფი ციხეა. აქაც უღელტეხილზე გამავალ გზასთან, ჩანს, ჯვარი მდგარა; XIII ს-ში, მონგოლთა წინააღმდეგ აჯანყების დროს, ცოტნე დადიანი თავისი ლაშქრით მოსულა “ადგილსა, რომელ არს რკინის-ჯუარი”³⁶.

“ქართლის ცხოვრების” ვრცელი ჩანართის მიხედვით, რკინისჯვრიდან ანდრია მოციქულს ოძრახის ხევი ჩაუფლია და სოფ. ზადენ-გორასთან მისულა. აქ მას კერპები დაუმხია. სოფლის სახელიდანაც ნათლად ჩანს, რომ ეს ადგილი წარმართული ღვთაების თაყვანისცემის პუნქტია. ზადენის კერპი ხომ მცხეთაშიც იდგა (ზედაზენი-ზედა ზადენი). მნიშვნელოვანი ისაა, რომ ტრადიცია აქ მატერიალურ დადასტურებას პოულობს: არქეოლოგიური ძიებით აღმოჩენილია საკულტო დანიშნულების, ბრინჯაოსნიღბიანი ხარის პატარა ქანდაკება. ის ანტიკური ხანის ქართულ, წარმართულ სარიტუალო ცერემონიაში იხმარებოდა³⁷.

ეს პუნქტი მნიშვნელოვანი დარჩენილა შემდგომ ხანებშიაც – ჩანს, ნასოფლარი და სამარხები, გვირაბი, დარანი, წყარო. აქ იდგა ქვაჯვარიც, რომელიც ახლა აღარ ჩანს. შუა საუკუნეებში სოფელი გაზრდილა და XVI ს-ის ბოლოს ზადენ და გორა სოფლებად გაყოფილა³⁸.

ზადენ-გორიდან ანდრია აწყვერს მოსულა, სადაც სამცხის ერი ქრისტიანობაზე მოუქცევია (იხ. ზევით). აწყვერი-სამცხის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ადმინისტრაციული და რელიგიური ცენტრი, შემდგომაც ხშირად ჩანს ქართულ წყაროებში, როგორც აწყვერის ღმრთისმშობლის ხატის სამყოფელი.

საქართველოში ერაკლე კეისრის (VII ს.) შემოსვლასთან დაკავშირებით, ჯუანშერის ტექსტის 4 ნუსხაში (Bbkr) გვხვდება ჩანართი: “მოვიდა პირველად ქართლს, სამცხეს, და ესმა სასწაულმოქმედება ხატისა მის, რომელი წმიდასა ღმრთისმშობელსა გამოესახა და მიეცა პირველწოდებულისა ანდრიასათუს, და მას მოესვენა და დაესვენებინა მცირესა ეკუდერსა შინა აწყვერს. მოვიდა კეისარი ერაკლე ხილვად და თაყვანისცემად ხატისა მის. მაშინ იწყო ერაკლე აწყვერს დიდისა საყდრისა საძირკუელისა ჩაგდებად

და შენებად, ვიდრემდის მიერთგან განსრულდა მორწმუნეთა კაცთა მიერ, და მიერ შექმნეს საეპისკოპოსოდ”³⁹.

“ქართლის ცხოვრების” ჩანართები, დაკავშირებული ანდრია პირველწოდებულის სამცხესა და აწყვერში მოღვაწეობასთან, ასევე ზემოხსენებული ჩანართი, გვაფიქრებინებს – შესაძლოა მათ ერთი ავტორი ჰყავდეთ. ესაა სამცხე-აჭარის ისტორიული გეოგრაფიის დეტალებში კარგად გარკვეული პიროვნება, ეგების მაწყვერელი ეპისკოპოსიცი კი (ანდრია “წარმოემართა”, “მოიწია აწყვერს”).

წერილობით ტრადიციას ერთგვარად გაუმყარა საფუძველი აწყვერის არქეოლოგიურმა კვლევამ. დადასტურდა ძველი ქალაქური დასახლება მის ტერიტორიაზე. ძველი წელთაღრიცხვის VI-V საუკუნეთა განათხარ მასალაში, საყურადღებოა ბერძნული მხატვრული კერამიკის ნიმუშები, III ს-ის სამარხში აღმოჩენილი საბეჭდავი ბეჭდები, მითრასა და ანაჰიტის კულტების სიმბოლოებით. ესენი მიჩნეულია მაღალი წრის წარმომავდგენელთა ინსიგნიებად. ეს მასალა აშკარად მეტყველებს უცხო ქვეყნებთან დამაკავშირებელ გზებზე და ეგების აწყვერის ძველ ხელისუფალზედაც.

აწყვერში აღმოჩენილი ბერძნული მხატვრული კერამიკა, მხარს უბამს ჩანართში ნახსენებ აპოლონისა და არტემიდეს კერპების არსებობას ძველ აწყვერში. ასევე მნიშვნელოვანია იქაურ ციხეში ძველი ფენების დადასტურებაც, რაც ესმიანება ჩანართში ხატის პირველად იქ დასვენებას⁴⁰.

წმიდა მოციქულის სამცხეში მოღვაწეობის კიდევ ერთი ანარეკლია სოფელი ანდრიაწმინდა და მისი ეკლესია მდ. ურავლისწყლის მარცხენა სანაპიროზე. ეს ეკლესია X ს-ის დარბაზული შენობაა და წმიდა ანდრიას სახელს ატარებს. აქ დღეობას იხდიან დიდი მარხვის მეხუთე ხუთშაბათს (თებერვალი-მარტი-აპრილი), მისი შემოსვლის დღეს.

სოფელში გადმოცემაა, რომლის მიხედვითაც ზადენ-გორადან ანდრიამ ფოცხოვი გამოტოპა და ამ სოფელში მოვიდა. აქ სასწაულები მოახდინა: დაბადებით უსინათლო ქალს თვალი აუხილა; პიტალო კლდეს კვერთხი დაჰკრა და წყარო გამოედინა, რომელსაც დღესაც ანდრიას წყაროს უწოდებენ. აქედან ანდრია კვალთახევისა და ორფოლას გავლით, აწყვერს მოსულა. ანდრიაწმინდაში მეორე ეკლესია წმ. გიორგის სახელობისაა; მახლობლადაა თევდორეს ეკლესიაც.

XVI ს-ში თურქების ბატონობის დროს, სოფ. ანდრიაწმინდა 40-კომლიანი დასახლება იყო, ქართული მოსახლეობით, რომელთა შორის ორი მღვდელი ჩანს⁴¹.

ეს სოფელი 1705-6 წლებში ვინმე ჰასან აბუბეკრის ძეს ეკუთვნოდა და მისი გამოსაღები 31000 ახჩას შეადგენდა⁴².

სამცხიდან ანდრია მოციქული დას. საქართველოს მთიანეთში ისევ ზეკარის გზით უნდა წასულიყო. I საუკუნის რომაელი გეოგრაფოსის – კასტორიუსის რუკაზე აღნიშნული არტაშატ-სებასტოპოლისის გზა სწორედ ასე მიმართებოდა ვარდციხის გავლით⁴³.

ამ გზის I საუკუნეში არსებობის დამადასტურებელი ფაქტია არქეოლოგიური თხრით აღმოჩენილი პოლემონ II (პონტოსა და კილიკიის მეფე 38-64 წწ.) მონეტა⁴⁴. ამავე გზის მეორე ტოტზე არსებული ხანი ასევე საგზაო პუნქტი უნდა ყოფილიყო, რადგან ხანი, ხანაგა სპარსულიაა შემოსული და გზაზე მოსასვენებ სახლს აღნიშნავს⁴⁵.

შუა საუკუნეებშიაც მოქმედ ამ გზას წყაროებში ხშირად ვხვდებით (იხ. წინ). ვახუშტი ბატონიშვილი კი წერს: “გარდავალს აქედამ გზა კაკას ჳიდზედ ბაღდადს. ამ გზას, ეწოდებოდა მთით რკინის-ჯუარი”⁴⁶. ამავე გზასთანაა დაკავშირებული მთა სახელწოდებით ფუნდუკი, სალაშქრო ხევი, კაკასხიდი – ძველი ქვის ხიდის ნაშთით.

ზემოთ განხილული ჩანართების გარდა, განსხვავებები მოიპოვება “ქართლის ცხოვრების” სხვადასხვა რედაქციებში. “ქართლის ქვეყანაში” დასახელებულია ნიგალი, კლარჯეთი, არტაჰან-კოლა⁴⁷. ურბნული რედაქცია კი გვაუწყებს, რომ ანდრია და სიმონ კანანელმა პირველად განანათლეს ქართლი. “მერმე უკუნ იქცეს და განვლეს ჭორები და შევიდა სვანეთს... გარდავლო მთა და შთავიდა ოვსეთად ქალაქსა მას ოვსეთისასა ბოსფორას”⁴⁸.

ზემოთხსენებული განსხვავებები, ცხადია მოითხოვს ხელნაწერთა ამ ადგილების კრიტიკულ სესწავლას. მანამდე კი ცხადია, რომ ანდრია მოციქულის შესახებ გადმოცემები საქართველოს ბევრ მხარეშია გავრცელებული. სოფ. ანდრიაწმიდა არის იმერხევიშიც, ართვინის ვილაიეთში. სოფლის სახელი იქაც ანდრიას სახელობის ეკლესიიდან უნდა მოდიოდეს⁴⁹.

ანდრიას შესახებ გადმოცემები შემორჩენილია სამეგრელოშიც, რომლის მიხედვით, წმ. ანდრიამ გაანადგურა მუხასთან მდგომი კერპი კაპუნია და მის ნაცვლად ჯვარი აღმართა. მუხის ფიცრებისაგან კი მან ხალხს ეკლესია ააგებინა⁵⁰. წმიდა მოციქულის შესახებ არსებული წერილობითი ბერძნული ტექსტებიდან ჩანს, რომ ანდრია დაქცეული კერპებისა, თუ სინაგოგების ადგილას ეკლესიებს აშენებდა სხვაგანაც.

ჟ. შარდენისა და კრ. კასტელის მიხედვით, წმიდა ანდრია მოციქულის სახელობის ძველი ეკლესია ყოფილა ბიჭვინთაშიც. იქ ყოფილა ჯვრიანი სვეტი, რომლის წინაშეც ხალხი მუხლმოდრეკილი ღოცულობდა⁵¹.

ხალხში შემორჩენილია რწმენა, რომ ძველ ანაკოფიაში ყოფილა ეკლესიის ნანგრევი წმიდა სიმონ კანანელის სახელობისა. 1840 წ. მას გუმბათი ჩაქცეული ჰქონია, მაგრამ შემორჩენილი ყოფილა ფრესკული მხატვრობის ნაშთი. ა. ნ. მურავიოვის აზრით, ეს უნდა ყოფილიყო ნიკოფსია⁵².

ანდრია პირველწოდებულის მოღვაწეობას საქართველოში საზეზასმით აღნიშნავენ გიორგი მთაწმინდელი, გიორგი მცირე, ეფრემ მცირე. გადმოცემაჲ კანონიზაცია მიილო რუის-ურბნისის საეკლესიო კრებაზე და აღბეჭდილია ამ კრების ძეგლისწერაში: “...პირველწოდებული ანდრია, ძმაჲ თავისა მოციქულთაჲსა პეტრესი, ვიდრე ჩუენადმდეცა მოიწია და ქადაგა საცხოვრებელი ქადაგებაჲ სახარებისაჲ ყოველსა ქუეყანასა საქართველოჲსასა”⁵³.

ლიტერატურა:

1. А. Ю. Виноградов. Деяния опостола Андрея, изд. “Индрик”, Москва, 2004, 55, 179.
2. მის. თამარაშვილი. ქართული ეკლესია დასაბამიდან დღემდე, გამომც. კანდელი, თბ., 1995, 166.
3. თ. მიქელაძე. ქსენოფონტის ანაბაზისი, “მეცნიერება”, თბ., 1967, 131.
4. მის. თამარაშვილი... 167.
5. А. Ю. Виноградов... 238.
6. მ. კობიაშვილი. ანდრია პირველწოდებულის “მიმოსვლათა” ეფთვიმე ათონელისეული თარგმანი. “ლიტერატურული ძიებანი” XIX, თბ., 1998, 112.
7. მ. კობიაშვილი... “ლიტერატურული ძიებანი” XXI, თბ., 2000, 111-115.
8. საქართველოს ისტორიის ატლასი, თბ., 2003, 73.
9. მ. კობიაშვილი, იქვე, 116.
10. მ. კობიაშვილი... “ლიტერატურული ძიებანი” XXII, თბ., 2001, 47.
11. მ. კობიაშვილი, იქვე, 48.
12. ს. ჯანაშია, შავიზღვისპირეთის საისტორიო გეოგრაფია, შრომები VI, თბ., 1988, 263.
13. მ. კობიაშვილი, იქვე, 48.

14. ს. ყაუხჩიშვილი. გეორგიკა, ტ. IV, ნაკვ. 1, თბ., 1941, 58.
15. А. Ю. Виноградов, იქვე, 195.
16. “მიმოსვლა და ქადაგება... მოციქულისა ანდრიასი”, მის. საბინინი. “საქართველოს სამოთხე”. 1882.
17. ს. ყაუხჩიშვილი. გეორგიკა ტ. IV, ნაკვ. 2, თბ., 1952, 393.
18. პ. ინგოროყვა. გიორგი მერჩულე. “საბჭოთა მწერალი”, თბ., 1954, 224-226.
19. ს. ჯანაშია. იქვე, 260.
20. ს. ყაუხჩიშვილი. გეორგიკა IV, ნაკვ. I, თბ., 1941, 54, შენ. 4.
21. დ. მუსხელიშვილი. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, I, “მეცნიერება”, თბ., 1977, 118.
22. მ. კობიაშვილი, იქვე, 48.
23. ს. ყაუხჩიშვილი, იქვე, 57-59.
24. მ. კობიაშვილი, იქვე, 51.
25. ქართლის ცხოვრება I, ყაუხჩიშვილის გამოც. სახელგამომი, თბ., 1955, 39-43.
27. იქვე, 38.
28. ქართლის ცხოვრება, I, 48-43.
29. ქართლის ცხოვრება I, 39.
30. იქვე, 24.
31. შესაძლოა ანდრია მოციქულზე გადმოცემასთან იყოს კავშირში სოფელში გავრცელებული თქმულება, რომ გელაურში კაციჭამიები იყვნენ. ქართ. ვარიანტში: “კაცის მჭამელად წოდებულთა ქუყყანა”.
32. “ქართლის ცხოვრება”, IV, “საბჭ. საქართველო”, თბ., 1973, 639.
33. თ. სანიკიძე. გერგეტის სამების ანსამბლი, “მეცნიერება”, თბ., 1975.
34. “ქართლის ცხოვრება”, I, 301.
35. “ქართლის ცხოვრება”, II, “საბჭ. საქართველო”, თბ., 1979, 51.

36. იქვე, 216.
37. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, “საბჭოთა საქართველო”, თბ., 1970, 373.
38. ს. ჯიქია. გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი III, თბ., 1958, 173.
39. “ქართლის ცხოვრება”, I, 224.
40. ვ. ლიხელი. ანდრია მოციქული სამცხეში-არქეოლოგიური რეალობა მესხეთი. ისტორია და თანამედროვეობა, ახალციხე, 2000, 108-109. ანდრიას “ცხოვრების” ბერძნული ტექსტების მიხედვით, მოციქული ნიკეაშიც ამხობს აპოლონისა და არტემიდეს კერპებს, მათ ადგილზე კი ჯვრებს აღმართავს.
41. ს. ჯიქია. გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი III, თბ., 1958, 221.
42. ჩილდირის ეიალეთის ჯაბა დავთარი, “მეცნიერება”, თბ., 1979, 121.
43. ნ. ლომოური. ძველი საქართველოს სავაჭრო გზების საკითხისათვის, ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის “შრომები”, IV, ნაკვ. I, თბ., 1958, 108.
44. ვ. ჯაფარიძე. ვარდციხის ნაქალაქარი, “მეცნიერება”, თბ., 1989, 141.
45. მზ. ანდრონიკაშვილი. ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობიდან, თბ., 1966, 410.
46. “ქართლის ცხოვრება”, IV, “საბჭ. საქართველო”, თბ., 1973, 664.
47. “ქართლის ცხოვრება” I, 38.
48. კ. გრიგოლია. ახალი ქართლის ცხოვრება, თბ., 1954, 122-123.
49. ი. სიხარულიძე. შავშეთ-იმერხევი, “საბჭ. აჭარა”, ბათ. 1988, 56.
50. ნ. ღამბაშიძე, წმიდა ანდრია პირველწოდებულის “ეთნოგრაფიული გზების” კვალდაკვალ. საქართველოს საპატრიარქო.

51. შარდენის მოგზაურობა. მზ. მგალობლიშვილის გამოც. “მეცნიერება”, თბ., 1975, 132-3.
52. “მწყემსი”, 1893, №10. წმ. მოციქულის სიმონ კანანელის ტაძარი აფხაზეთში. 1876 წ. ანაკოფიის ნანგრევებზე დაფუძნდა ახალი ათონის სიმონ კანანელის მონასტერი. 1882 წ. განაახლეს სიმონ კანანელის ძველი ტაძარი.
53. დიდი სჯულის კანონი. გამოსაცემად მოამზადეს ე. გაბიაშვილმა, ე. გიუნაშვილმა, მ. დოლაქიძემ, გ. ნინუამ, “მეცნიერება”, თბ., 1975, 545.

კრებული: “ქრისტიანობის 20 საუკუნე საქართველოში”, თბ. 2004, გვ. 73-85.

დეგი ბერძენიშვილი

ქართული ტრადიცია წმ. ანდრია პირველწოდებულის შესახებ

საქართველოს უახლოეს ტერიტორიებზე მოციქულთა ქადაგების ამსახველი პირველი ცნობას ორიგენეს (185-254 წწ.) ეკუთვნის, სადაც სკვითების მოქცევაზეა საუბარი. იმავე ცნობაში პეტრე მოციქულის წილხვდომილ ქვეყნებში დასახელებულია პონტო და კაპადოკია. მომდევნო ხანების, IV-X სს. ბერძნულ-ლათინურ წყაროებში აღნიშნულ მხარეებს თანდათან ემატება აფხაროსი და მდ. ფაზისი, სებასტოპოლისი, ჰისოს ნავსადგური და აბაზგია. ამ ადგილებში ცხოვრობდნენ იბერები, სუსები, ფუსტები, ალანები:

ბართლომე მოციქულის სამოღვაწეო ადგილი კი ყოფილა “ჩრდილოეთი”.

ანდრია პირველწოდებული ქადაგებდა “ქუეყნითი ქუეყნად, და ქალაქითი ქალაქად, და სოფლითი სოფლად”. შავი ზღვის სამხრეთიდან ჩრდილოეთში მიმავალი გზები ბუნებრივად საქართველოზე გადიოდა, ამიტომ შემდგომი ხანის რედაქციებში ამ გზათა მიმდებარე მხარეები დაკონკრეტდა საქართველოს დასავლეთსა და სამხრეთში. ზემოთქმულს ხელს უწყობდა ისიც, რომ ძველ უცხოურ წყაროებს ზოგჯერ ერთმანეთში ერეოდათ ქართველთა და სკვითების ტერიტორია, ან ქართველები სკვითების მეზობლად გამოჰყავდათ¹.

უცხოენოვან ამ წყაროებს ქართველები აღრიდანვე გასცნობიან, რაც ბუნებრივია, აირეკლა კიდევ ძველ ქართულ მწერლობაში. VIII ს-ში მისი კვალი შენიშნულია იოანე საბანის ძის თხზულებაში “მარტვილობაჲ ჰაბოტფილელისაჲ”. იქ ნათქვამია აბოზე, რომ დასავლეთ საქართველოში (“აფხაზეთი”) “იხილა მან ქუეყანაჲ იგი საესჴ ქრისტჴს სარწმუნოებითა... ტრაპეზუნტიჲ მუნ არს, საყოფელი იგი აფსარეაჲსაჲ და ნაფსაჲს ნაფსადგური”². სამივე აქ დასახელებული პუნქტი მჭიდროდ უკავშირდება მოციქულთა მოღვაწეობას: ტრაპიზონში იქადაგა ანდრია პირველწოდებულმა და აქედან შემოვიდა საქართველოში; აფსარში (გონიო), გადმოცემით, დაკრძალულია ანდრიას თანამოღვაწე მოციქული მატათა; ნაფსაის ნაფსადგური ნიკოფსიაა, სადაც, ასევე გადმოცემით, დაუსაფლავებიათ ანდრიას თანამოღვაწე, მოციქული სიმონ კანანელი. გონიოს ციხის აღსანიშნავად ნახმარია სპეციფიკური გამოთქმა, რომელიც იოანე საბანის ძეს მოციქულთა მიმოსვლის მოსახსენებლებიდან გადმოაქვს: ესაა “საყოფელი იგი აფსარეაჲსაჲ”, ე. ი. ჯარის ადგილსამყოფელი ბანაკი (“პარემბოლჲ აფსაროს”)³.

ნიკიტა პაფლაგონიელის (+890) თხზულების ქართულ თარგმანში რომელიც პეტრე მაიუმელი ეპისკოპოსის ცხოვრებაშია შემონახული, ნათქვამია: “იქადაგა ქადაგება იგი წმიდისა სახარებისა დიდებულისა ქრისტეს მოციქულისა ანდრეას მიერ ქუეყანასა მას ქართლისასა, ვითარცა დასწერს ნიკიტა საღუთო და ფილოსოფოსი მიმოსვლათა შინა და ქადაგებათა წმიდისა მის მოციქულისათა”⁴.

იმავე ნიკიტას ეკუთვნის წმ. ანდრიას ქება, სადაც იკითხება: “შენ კი წმინდაო ანდრია... ჩრდილოეთი გხვდება წილად, იბერები და სავრომატები და სკვითები და ყოველი სოფელი და ქალაქი, რომელნი ევქსინის პონტოს ჩრდილოეთით იმყოფებიან და სამხრეთითაც არიან განლაგებულნი”⁵.

IX-X საუკუნეების მიჯნაზე უნდა იყოს თარგმნილი “მიქელ საბაწმიდელის წამება”, სადაც მოციქულთა წილხვდომილ ქვეყანათა შორის აფხაზეთია დასახელებული: “ათორმეტნი ნაწილნი ათორმეტთა მოციქულთანი, რომელ არიან ესენი: სინდეთი და ჰინდოეთი, გუთეთი და საბერძნეთი... ხერსონეთი, აფხაზეთი, ხაზარეთი”⁶ და სხვ.

X ს-ის ქართულ ხელნაწერებში არის დოსითეოს ტვირელის (IV ს.) თხზულების ქართული თარგმანი 12 მოციქულთა და 70 მოწაფეთა შესახებ (-95, -144); იქ ნათქვამია, რომ “ანდრია... წარვიდა სებასტიელთა ქალაქსა მას დიდსა, სადა ბანაკი იგი იყო აფსარელთაჲ და ფასისი მდინარე”⁷.

XI ს-ში ექვთიმე მთაწმინდელმა ერთ-ერთი ბერძნული ხელნაწერის საფუძველზე შექმნა “მოსახსენებელი მიმოსვლათათვის და ქადაგებათა ყოვლად ქებულისა და დიდებულისა მოციქულისა ანდრიასი”. ამ ნაშრომის მიხედვით, პირველი მოგზაურობის დროს “ანდრია მიიწია ტრაპეზუნტად, რომელი-იგი არს სოფელსა მეგრელთასა... განვიდა მიერ და შევიდა ქუეყანასა ქართლისასა, ვინაჲცა-იგი დაყო უამი ფრიადი და მრავალნი განანათლნა სიტყუთა მოძ-

ღვრებითა მისისაჲთა”⁸. პარალელური ბერძნული ტექსტიდან ნათლად ჩანს, რომ ავტორი “ლაზიკეს” “მეგრელთა სოფლად” თარგმნის, “იბერიას” კი უწოდებს “ქუეყანასა ქართლისასა”. გარდა იმისა, რომ ესაა XI ს-ის განათლებული ქართველის შეხედულება თავის სამშობლოზე, ფაქტობრივადაც იბერია I ს-ში შავ ზღვაზე გადიოდა.

მეორე მოგზაურობისას, ქ. ეფესოში ანდრიას გამოცხადა იესო ქრისტე, რომელმაც უბრძანა წასვლა ბითონიასა და გუთეთის ქუეყანაში. ექვთიმე მთაწმინდელს “სკვითია” გადმოაქვს “ქუეყანად გუთეთისა”. აქ უნდა ასახულიყო ცოდნა იმისა, რომ სკვითებს შემდგომში გუთები შეენაცვლნენ. ამჯერადაც მოციქული მოსულა “ტრაპეზუნტად, ქალაქსა მას სამეგრელოდსასა” (“ლაზიკა”)⁹.

მესამე სამოციქულო მოგზაურობისას ანდრია, სიმონ კანანელი და მატათა “მოიწინეს ქუეყანად ქართლისა (“იბერია”) და ვიდრე მდინარემდე ჭოროხისა” (“ფასიდოს პოტამუ”)¹⁰. ცნობილია, რომ ბერძნული წყაროები რიონის გარდა, ფაზისს უწოდებდნენ ჭოროხსაც¹¹.

ექვთიმესეული თარგმანის მიხედვით, “მთავიდეს სოსანგელთა სოფელსა (ასე ეწოდებოდა ქუეყანას), ხოლო დიდი ანდრია, სუმონითურთ შევიდეს ქუეყანასა აფხაზეთისასა (“აბასგია”) და სევასტიად ქალაქად (“დიდი სებასტოპოლი”) მივიდეს... მუნ დაუტევა ნეტარმან ანდრია სუმონ კანანელი... და თავად ჯიქეთისა ქუჭყანასა წარვიდა”¹². ბერძნული ტექსტის “სუსანი” ქართულში “სოსანგეთადა” გადმოცემული, რომელსაც ს. ყაუხჩიშვილი სვანეთში, პ. ინგოროყვა კი სანია-სანიგეთში ვარაუდობდა, ჭოროხისა და აფხარის რაიონში, სადაც სოფრონის (IV ს.) მიხედვით, მატათა ყოფილა დამარხული¹³.

ექვთიმეს ტექსტი გვაუწყებს, რომ ანდრია შემდგომ მისულა “ბოსფორ ქალაქად”, რომელიც ევქსინის ზღვის კიდესაა; “ხოლო სუმონ კანანელისა საფლავი არს ნიკოფსე ქალაქსა შორის აფხაზეთისა და ჯიქეთისა”¹⁴. ბერძნუ-

ლი ტექსტით, სიმონ კანანელის საფლავი “ზიკხების ნიკოფსეშია”.

სწორედ ამ ბერძნულ ტექსტზე უნდა მიეთითებინა გიორგი მთაწმინდელს ანტიოქიის პატრიარქთან კამათისას: “ჩვენ პირველწოდებულისა... ნაწილნი ვართ და სამწყსონი და მის მიერ მოქცეულნი და განათლებულნი და ერთი წმიდათა ათორმეტთა მოციქულთაგანი, სიმონს ვიტყვ კანანელსა, ქუეყანასა ჩუენსა დამარხულ არს აფხაზეთს, რომელსა ნიკოფსი ეწოდების”¹⁵. აქ აფხაზეთი მთელი დასავლეთ საქართველოა და ის “ქუეყანასა ჩუენსა” არის.

გიორგი მცირე ამბობდა გიორგი მთაწმინდელზე, რომ მან “ყოველი აღმოსავლეთი განანათლნა, და ნაწილი იგი ანდრია მოციქულისაჲ და სიმონ კანანელისაჲ კუალად განამტკიცა. რამეთუ ანდრეა მოციქულმან მოვლო ქუეყანაჲ ჩუენი, ხოლო სიმონ კანანელმან სრულად დაიმკვდრა, რამეთუ ნიკოფსს არიან ნაწილნი მისნი წმიდანი”¹⁶. ავტორი “ყოველ აღმოსავლეთში” ქართლის კულტურულ ერთეულს გულისხმობს, რომელშიც ეგულება კლარჯეთი, სამცხე და სხვ.

ქართლის ცხოვრებაში შესული “მეფეთა ცხოვრების” ტექსტი ადერკის მეფობის უამს იხსენიებს წმ. მოციქულებს: “მოვიდეს... ანდრია და სუმონ კანანელი აფხაზეთს და ეგრისს და მუნ აღესრულა წმიდა სუმონ კანანელი ქალაქსა ნიკოფსისასა... ხოლო ანდრია მოაქციენა მეგრელნი და წარვიდა გზასა კლარჯეთისასა”¹⁷. ადერკი მეფეს მეგრელები ძველსავე რჯულზე მოუქცევია, თუმცა მათ ჯვარხატები დაუმაღლათ. ადერკი კლარჯეთის ერისთავსაც გასწვრომია მოციქულის მშვიდობით გაშვებისათვის¹⁸.

XI ს-ის II ნახევარში ეფრემ მცირემ შექმნა ნაწარმოები, სადაც შეკრიბა ძველ წყაროებში გადმოცემული ცნობები ქართველთა გაქრისტიანების შესახებ. მისი სიტყვით, “ითქუმის ჩვენთსცა მიმოსლვასა შინა წმიდათა მოციქულისათა ანდრია პირველწოდებულისა მიერ ქადაგებაჲ

შორის ავაზგაიდასა, რომელ არს აფხაზეთი და მიერ წარვლად ოსეთად და კუალად ბართლომეს მიერ მიმოვლად ჩრდილოეთისაჲ, რომელ არს ქართლი”¹⁹. იქვე ნათქვამია, რომ მეფე იუსტინიანემ (527-565 წწ.) წმ. ღმრთისმშობლის ტაძარი ააშენა აფხაზეთში და მღვდლები დაადგინა²⁰.

XI ს-ის ერთ საბუთში, მიჯნაძოროელთა და ოპიზართა სამამულო დავას რომ ეხება, ნათქვამია, რომ მიჯნაძოროელ მამებს ბაგრატ მეფის სასამართლოში (1054-1072 წწ.) მოუტანიათ “ხატნი წმიდათა მოციქულთა პეტრესი და პავლესი და ნაწილნი წმიდისა ბართლომე მოციქულისანი”²¹. ცხადია, რომ წმ. ბართლომე მოციქულის ნაწილები კლარჯეთის ქართულ მონასტერში ზემოსხენებულნი ცნობების გამოძახილი და დასტურია.

გადმოცემებმა ანდრია პირველწოდებულის შესახებ კანონიზაცია მიიღო რუის-ურბნისის საეკლესიო კრებაზე – 1104 წ., სადაც ანდრია მოციქულს მიეწერება სახარების ქადაგება მთელ საქართველოში. ამ კრების ძეგლისწერაში ვკითხულობთ: “...პირველწოდებული ანდრია... ვიდრე ჩუენადმდეცა მოიწია და ქადაგა საცხოვრებელი ქადაგებაჲ სახარებისაჲ ყოველსა ქუეყანასა საქართველოდსასა”²².

შემდგომ ხანებში წერილობითმა და ხალხურმა გადმოცემებმა საქართველოს ყველა კუთხეში იმატა. ანდრია მოციქულის მიმოსვლა-ქადაგებათა ამსახველ წყაროებში ჩნდება ახალი მხარეები და პუნქტები. ეს განსაკუთრებით შეინიშნება მეტაფრასულ ტექსტებში, რომლებიც ექვთიმე მთაწმინდელის თარგმანის უეჭველ გავლენას განიცდიან.

დავითისა და კონსტანტინეს წამებაში (XII ს. I ნახ.), სადაც მურვან ერუს დროინდელ (VIII ს.) ამბებზეა თხრობა, ნათქვამია: “ვითარცა გვსწავიეს ესე ძუელთა უწყებათაგან, იყვნეს... დავით და კონსტანტინე ქართველნი სანახებისაგან არგვეთისა... და იყვნეს განათლებულ ემბაზითა ქადაგებულისა ანდრია და სიმონ კანანელისაჲთა, რამეთუ

მათ უქადაგეს ქრისტე ქართველთა შორის პირველად ნინოდს მოსლვისა”²³.

XII-XIII ს-თა მიჯნაზე იოანე ანჩელი თავის თხზულებაში “გალობანი ანჩის ხატისანი” წერდა: “ანდრია... პირველწოდებული იდიდებოდენ ყოველთაგან უღალთა დადოთა კლარჯეთისათა... მოვიდა და ხატი ესე საშინელი ჩუენ... მოგუანიჭა”²⁴. მაშასადამე, იოანე თვლიდა, რომ ანჩისხატი – მაცხოვრის ე. წ. ხელთუქმნელი ხატის ტიპისა – კლარჯეთში ანდრიას მოუტანია.

ახალი ქართლის ცხოვრების სხვადასხვა რედაქციებში ანდრია მოციქულის მოღვაწეობის ადგილებად დასახელებულია ტაო, სვანეთი, ნიგალი, კოლა-არტანი... უნდა ვიფიქროთ, ესენიც ძველი გადმოცემების ანარეკლია. XVIII ს-ის ყველაზე ვრცელი ჩანართი ლეონტი მროველის ტექსტში ადერკის მეფობას ემთხვევა. ის საყურადღებო თავისი დეტალურობითა და ცნობების სიახლით, სადაც ყველაზე მეტად კონკრეტული პუნქტებია თავჩენილი. ტრაპიზონი იქ მეგრელთა ქალაქია, რომლის შემდგომ ანდრია შესულა ქართლის ქვეყანაში “რომელსა დიდ-აჭარა ეწოდების”. მართლაც, ქართლის ცხოვრების უძველესი ცნობით, ქართლის სამეფოში ჯერ კიდევ ფარნავაზმა (ძვ. წ. III ს.) აჭარა და სამცხე ოძრხის საერისთავოდ ჩამოაყალიბა²⁵.

დიდაჭარა ძველთაგანვე მნიშვნელოვანი პუნქტი ყოფილა. ამ ტოპონიმში ასახულია მთელი მხარის სახელი. საქართველოში კუთხეები ხშირად ატარებენ მათი ცენტრების სახელებს: მთაქართლი, გურიანთა, ოდიში, თაკვერი, კოლა, გაჩიანი... დიდაჭარასვე უკავშირდება ჰიდრონიმი აჭარისწყალი. საინტერესოა, რომ იქაური მოხუცები ცდილობენ სოფლის სახელწოდება “დედ(ა)აჭარად” გაიაზრონ (შდრ: “ბუდე-ხევსურეთი”).

ჩანართის ცნობით, ანდრიას იქაურები ქრისტეს რჯულზე მოუქცევია და ეკლესიაც აუგიათ, სადაც ახლა

წმ. ანდრიას ნიშია. აქედან წასულ მოციქულს გადაუვლია მთა რკინის-ჯვარი, რომელიც, თხზულების მიხედვით, “თუთ ნეტარისა ანდრიას მიერ აღმართებულ არს”-ო²⁶. ანდრიას სასწაულებში ხშირად ჩანს რკინის კვერთხი, თავზე ჯვარგამოსახული. მოციქული მას უწმინდურთა გასანადგურებლად ხმარობდა. საქართველოში უღელტეხილებზე ქვაჯვართა დადგმა გავრცელებული იყო, მაგრამ “რკინის ჯვრები” ანდრია მოციქულზე არსებული გადმოცემებიდან შეიძლება მოდიოდეს. რკინის პალოს მთას ჭანეთისა და ტრაპიზონის საზღვრად ასახელებს ვახუშტი ბატონიშვილი²⁷. გადმოცემით, ანდრიას ჯვარი აღუმართავს იქაც, სადაც ახლა გერგეტის სამების ტაძარია²⁸.

“გზა რკინის-ჯუარისა” ძველთაგანვე ცნობილი იყო და იხსენიება კიდევ ქართლის ცხოვრებაში XI, XII და XIII ს-თა ამბებთან დაკავშირებით²⁹. ზემოხსენებული ჩანართის მიხედვით, რკინიჯვრიდან ანდრია მოციქულს ოძრახის ხევი ჩაუვლია და სოფ. ზადენ-გორასთან კერპები დაუმხვია. სოფლის სახელიც წარმართული ღვთაების თაყვანისცემის პუნქტზე მიგვანიშნებს; ზადენის კერპი ხომ მცხეთაშიც იღვა – ზედა ზადენი – ზედაზენი. მნიშვნელოვანია, რომ სამცხის ზადენში ტრადიცია მატერიალურ დადასტურებას პოულობს: არქეოლოგიური ძიებით აღმოჩენილია საკულტო დანიშნულების, ბრინჯაოსნიღბიანი ხარის პატარა ქანდაკება, რომელიც ანტიკური ხანის ქართულ წარმართულ სარიტუალო ცერემონიაში იხმარებოდა³⁰.

ანდრია შემდეგ აწყვერს მისულა, რომელსაც მაშინ სოსანგეთი ჰრქმევია. ბერძნული ტექტების სუსები და სუსანია სოსანგეთის ფორმით პირველად ექვთიმესეულ ქართულ თარგმანში გვხვდება, თუმცა იქ ის აწყვერთან არაა დაკავშირებული. საინტერესოა, რომ სამცხის ძველ სოფელ უღეში ერთ ნაეკლესიარსა და უბანს “შუშან-ქალას” ეტყვიან, რაც შესაძლოა კავშირში იყოს სუსანია-სოსანგეთთან.

აწყვერში ანდრიას ღმრთისმშობლის ხელთუქმნელი ხატის მეშვეობით სასწაულები მოუხდენია, დაუმხვია არტემიდესა და აპოლონის კერპები. ანდრიას ცხოვრების ბერძნული ტექსტების მიხედვით, არტემიდესა და აპოლონის კერპები ანდრიას ნიკეაშიც დაუმხვია და მათ აღგიღზე ჯვრები აღუმართავს. ამასთან დაკავშირებით ნიშანდობლივია სტრაბონის ცნობა, რომ “მოსხების ქვეყანაში მდებარეობს ლევკოთეას სამლოცველო, ფრიქსეს მიერ აგებული და მისი სამისნო”³¹.

არქეოლოგიური კვლევით აწყვერში აღმოჩენილი ბერძნული მხატვრული კერამიკა ასევე ესმაურება წყაროთა ჩვენებებს ზემოხსენებული კერპების იქ არსებობაზე.

სამცხეში ანდრია მოციქულის ქადაგების საკითხისათვის საყურადღებოა სოფ. ანდრიაწმინდა X ს-ის დარბაზული ეკლესიით. აწყვერის სიახლოვეს მყოფ ამ სოფელს სახელი წმ. ანდრიას სახელობის ეკლესიამ მისცა, სადაც დღეობას იხდიან მისი შემოსვლის დღეს (დიდი მარხვის მეხუთე ხუთშაბათს).

საქრისის ველზე, სამცხის ერის გაქრისტიანებამ და აწყვერში ანდრიას მიერ ჩამოტანილი ღმრთისმშობლის ხელთუქმნელი ხატის დატოვებამ ამ პუნქტს, როგორც რელიგიურსა და ადმინისტრაციულ ცენტრს, სახელი გაუთქვა მთელ ქვეყანაში.

საქართველოში ერაკლე კეისრის (VII ს.) შემოსვლასთან დაკავშირებით, ჯუანშერის ტექსტის ოთხ ნუსხაში (Bbkr) გვხვდება ჩანართი, რომლის მიხედვით, პერაკლე ქართლსა და სამცხეს მოსულა. მას თაყვანი უცია სასწაულმოქმედი ხატისათვის და საძირკველი ჩაუყრია აწყვერის დიდი საეპისკოპოსო საყდრისათვის³².

სამცხიდან ანდრია მოციქული დასავლეთ საქართველოში რკინისჯვრის გზით უნდა წასულიყო. IV ს-ის რომაელი გეოგრაფოსის – კასტორიუსის რუკაზე აღნიშნული არტაშატ-სევასტოპოლისის გზა სწორედ ასე მიემართებო-

და ვარდციხის გავლით³³. ამ გზის I ს-ში არსებობის დამადასტურებელი ფაქტია არქეოლოგიური თხრით აღმოჩენილი პოლემონ II-ის (პონტოსა და კილიკიის მეფე 38-64 წწ) მონეტა³⁴. ამავე გზის მეორე ტოტზე არსებული სოფ. ხანი ასევე საგზაო პუნქტი უნდა ყოფილიყო (სპარსულიდან შემოსული ხანაგა)³⁵. იმავე გზას უკავშირდება მთა სახელწოდებით ფუნდუკი და სოფ. კაკასხიდი – ძველი ქვის ხიდის ნაშთით.

ქართლის ცხოვრების მოგვიანო ჩანართები იმეორებენ ძველ გადმოცემებს ანდრიას ქადაგებაზე სვანეთში, ოსეთსა და აფხაზეთში, სიმონ კანანელის საფლავს კი ნიკოფსიაში ადასტურებენ.

წმ. ანდრია მოციქულის შესახებ გადმოცემები ხალხშია შემორჩენილი დიდაჭარაში, სამეგრელოში (მარტვილი), სამცხეში (ანდრიაწმინდა), კახეთში (მარტყოფი), ხევში (გერგეტი). დიდაჭარასა და ანდრიაწმინდაში მოციქული სასწაულებს ახდენს, კლდიდან წყაროს ადენს, მარტვილში ანდრიას დაუმხვია კერპი კაპუნია, მუხასთან მდგომი, მის ნაცვლად ჯვარი აღუმართავს, მუხის ფიცრებისაგან კი ხალხს ეკლესია აუშენებია³⁶.

ხალხურ გადმოცემებს იმეორებენ ჟან შარდენი და ქრისტეფორე კასტელი (XVII ს.), რომელთა მიხედვით, წმ. ანდრია მოციქულის სახელობის ძველი ეკლესია ბიჭვინტაში ყოფილა (ამაზე მეტყველებენ ქართული საბუთებიც); იქ მდგარა ჯვრიანი სვეტი, რომლის წინაშეც ხალხი მუხლმოდრეკით ღოცულობდა³⁷. ხალხში შერჩენილია რწმენა, რომ ძველ ანაკოფიაში (ახალი ათონი) იყო სიმონ კანანელის სახელობის ეკლესია³⁸, არქანჯელო ღამბერტი (XVII ს.) კი დარწმუნებული იყო, რომ საქართველო წმ. მოციქულებმა ანდრიამ და ბართლომემ მოაქციეს. მისი სიტყვით, სამცხეში ყოფილა წმ. ბართლომეს სახელობის ეკლესია, რომლის ეპისკოპოსს იშხნელს უწოდებდნენ...³⁹

სამცხის გარდა, სოფ. ანდრიაწმინდა არის იმერხე-
შიც (თურქეთის ართვინის ვილაიეთში). იქაც სოფლის სა-
ხელი წმ. ანდრია მოციქულის სახელობის ეკლესიიდან უნ-
და მოდიოდეს. ანდრიას სახელობის ეკლესიები არის გუ-
რიაში (ხრიანეთი) და თბილისში.

ანდრია მოციქულთან დაკავშირებული ქართული
ტრადიციული გადმოცემები, მატერიალური კულტურის
ძეგლები და ტოპონიმის მონაცემები ნასაზრდოებია ძვე-
ლი წერილობითი წყაროებით. თავისთავად წერილობითი
ტრადიციაც ბევრს იღებდა ხალხური გადმოცემებისაგან.
ისინი ზოგჯერ ორაზროვანი ან წინააღმდეგობრივიც იყო:
მაგ. სიმონ კანანელის, წმ. შუშანიკის, თუ აბიბოს ნეკრე-
ხელის დამარხვის ადგილები; ყველა მათ თავისი ახსნა და
დასაბუთება მოეძებნება.

ლიტერატურა:

1. მიხ. თამარაშვილი. ქართული ეკლესია დასაბამიდან
დღემდე, გამომც. “კანდელი”, თბ., 1995, 166.
2. იოანე საბანის ძე. მარტვლობაჲ ჰაბო ტფილელისაჲ,
ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგ-
ლები, I, გამომც. “მეცნიერება”, თბ., 1964, 59-60.
3. პ. ინგოროყვა. გიორგი მერჩულე, გამომც. “საბჭოთა
მწერალი”, თბ., 1954, 211.
4. ივ. ჯავახიშვილი. თხზულებანი XII, თსუ გამომც. თბ.,
1998, 46.
5. მიხ. თამარაშვილი. ქართული ეკლესია... 167.
6. კიმენი I, კ. კეკელიძის რედაქციით, ტფ., 1918, 170.

7. მ. ფინსაძე. ანდრია პირველწოდებულის საქართველოში მოღვაწეობის საკითხისათვის, ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, 328, თბ., 1999, 228.
8. მ. კობიაშვილი. ანდრია პირველწოდებულის მიმოსვლათა ექვთიმე ათონელისეული თარგმანი, “ლიტერატურული ძიებანი”, XXI, თბ., 2000, 114.
9. მ. კობიაშვილი. ანდრია პირველწოდებულის... “ლიტერატურული ძიებანი”, XXII, თბ., 2001, 47.
10. იქვე, 48.
11. ს. ჯანაშია. შავი ზღვისპირეთის საისტორიო გეოგრაფია, შრომები VI, თბ., 1988, 263.
12. მ. კობიაშვილი. იქვე, 48.
13. ს. ყაუხჩიშვილი. გეორგიკა ტ. IV, ნაკვ. 2. თბ., 1952, 393; პ. ინგოროყვა. გიორგი მერჩულე, თბ., 1954, 224-226.
14. მ. კობიაშვილი. ანდრია პირველწოდებულის... “ლიტერატურული ძიებანი”, XXII, 2001, 51.
15. ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები II, “მეცნიერება”, თბ., 1967, 154.
16. იქვე, 173-174.
17. ქართლის ცროვრება I, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც. სახელგამი, თბ., 1955, 38.
18. იქვე, 42.
19. ეფრემ მცირე. უწყებაჲ მიზეზსა ქართველსა მოქცევისასა, თუ რომელთა წიგნთა შინა მოიკსენიების, გამოც. თ. ბრეგაძისა, საქ. სსრ. მეცნ. აკად. გამომც. თბ., 1959, 4.
20. იქვე, 11.
21. ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი I, “მეცნიერება”, თბ., 1984, 32.
22. დიდი სჯულისკანონი, გამოსაცემად მოამზადეს ე. გაბიაშვილმა, ე. გიუნაშვილმა, მ. დოლაქიძემ, გ. ნინუამ, “მეცნიერება”, თბ., 1975, 545.

23. წამებად დავით და კონსტანტინესი, ძვ. ქართული აგიოგრაფიული. ლიტერატურის ძეგლები III, “მეცნიერება”, თბ., 1971, 249.
24. ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია I, შეადგ. ს. ყუბანიშვილმა, თსუ გამომც. თბ., 1946, 383.
25. ქართლის ცხოვრება, I, 24.
26. იქვე, 39.
27. ქართლის ცხოვრება IV, “საბჭოთა საქართველო”, თბ., 1973, 659.
28. თ. სანიკიძე. გერგეტის სამების ანსამბლი, “მეცნიერება”, თბ., 1975.
29. ქართლის ცხოვრება, I, 301; ქართლის ცხოვრება II, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც. “საბჭოთა საქართველო”, 51, 216.
30. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები I, “საბჭოთა საქართველო”, თბ., 1970, 373.
31. თ. ყაუხჩიშვილი. სტრაბონის გეოგრაფია, თბ., 1957, 124.
32. ქართლის ცხოვრება I, 224.
33. ნ. ლომოური. საქართველოს სავაჭრო გზების საკითხისათვის, ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის “შრომები” IV, ნაკვ. I, თბ., 1958, 108.
34. ვ. ჯაფარიძე. ვარდციხის ნაქალაქარი, “მეცნიერება”, თბ., 1984, 141.
35. მზ. ანდრონიკაშვილი. ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობიდან. თბ., 1966, 410.
36. ნ. ღამბაშიძე. წმ. ანდრია პირველწოდებულის “ეთნოგრაფიული გზების” კვალდაკვალ, საქართველოს საპატრიარქო, 93, 99.
37. შარდენის მოგზაურობა, მზ. მგალობლიშვილის გამოც. “მეცნიერება”, თბ., 1975, 132-133.
38. “მწყემსი”, 1893, №10, წმ. მოციქულის სიმონ კანანელის ტაძარი აფხაზეთში 1876 წ. ანაკოფიის ნანგრევებზე დაფუძნდა ახალი ათონის სიმონ კანანელის მონასტერი; 1882 წ. განაახლეს სიმონ კანანელის ძველი ტაძარი.

39. ილ. ტაბაღუა. საქართველო ევროპის არქივებსა და წიგნსაცავებში I; თბ., 1956.

ქურნალი. „ლოგოსი“, 2007, N 4, 356-362.

დევი ბერძენიშვილი

**ქართული ტრადიცია წმინდა ანდრია
პირველწოდებულის შესახებ**

საქართველოს მეზობელ ტერიტორიებზე მოციქულთა მიერ ქრისტიანობის ქადაგების შესახებ პირველი ცნობა ორიგენესთან (185-254) გვხვდება: პეტრეს წილხვდომილ ქვეყნებში დასახელებულია პონტო და კაპადოკია, ანდრიას სკვითებში უქადაგია. მომდევნო ხანის (IV-X სს.) ბერძნულ-ლათინურ წყაროებში აღნიშნულ მხარეებს ემატება აფსაროსი, მდ. ფაზისი, საბასტოპოლისი, ჰისოს ნავსადგური და აბაზგია; იხსენიებენ, აგრეთვე, იმ ადგილებში მცხოვ-

რები იბერები, სუსები, ფუსტები, ალანები; ბართლომე მოციქულის სამოღვაწეო ადგილი ყოფილა “ჩრდილოეთი”.

ამ უცხოენოვან წყაროებს ქართველები ადრიდანვე გასცნობიან, რაც აირეკლა კიდევ ქართულ მწერლობაში. მისი კვალი შენიშნულია იოანე საბანისძის (VIII ს.) თხზულებაში, სადაც გაქრისტიანებულ აფხაზეთში (დასავლეთ საქართველო) იხსენიება ტრაპეზუნტი, ნაფსადს ნავსადგური (ნიკოფსია) და ჯარის სადგომი ბანაკი აფსაროსი (გონიო) – პუნქტები დაკავშირებული ანდრიას “მიმოსვლებთან”.

IX-X საუკუნეთა ქართული ორიგინალური და თარგმნილი ძეგლების მიხედვით, ანდრიას უქადაგია ქართლის ქვეყნებში: აფხაზეთში, “სებასტიელთა ქალაქში”, “აფსარელთა ბანაკსა” და მდ. ფასისთან.

XI ს-ში ექვთიმე მთაწმინდელმა ერთ-ერთი ბერძნული ხელნაწერიდან ქართულად თარგმნა ანდრია მოციქულის “მიმოსვლანი და ქადაგებანი”, რაც საფუძვლად დაედო შემდგომი ხანის “მიმოსვლათა” სხვა რედაქციებს. ექვთიმეს თარგმანის მიხედვით, ანდრია ქადაგებდა ტრაპეზუნტში “სოფელსა მეგრელთასა”, ქართლის ქვეყანაში – მდ. ჭოროხამდე, სოსანიგელთა ქვეყანაში, ოსეთში, ქალაქ ფოსტაფორში, აფხაზეთის ქვეყანასა და სეფასტია ქალაქში, ჯიქეთში, გორსინებთან, დიდ სებასტოპოლისში. ამავე წყაროს ცნობით, სვიმონ კანანელის საფლავი არის ქალაქ ნიკოფსიაში, აფხაზეთსა და ჯიქეთს შორის. ამ ბოლო ცნობებს იმეორებენ გიორგი მთაწმინდელი და გიორგი მცირე XI ს-ში.

ბართლომე მოციქულის ჩვენში მოღვაწეობის გამოძახილია 1054-73 წწ. სიგელში ნახსენები წმ. ბართლომეს ნაწილები, რომლებიც მიძნაძორელებს წარუდგენიათ სასამართლოზე ოპიზრებთან სამამულო დავის გამო. “ქართლის ცხოვრების” ლეონტი მროველისეული ტექსტი (XI ს.) ანდრია პირველ-წოდებულისა და სიმონ კანანელის სამო-

ღვაწეო მხარეებად მიიჩნევს აფხაზეთსა და ეგრისს; წმ. ანდრიას მოუქცევია მეგრელები და წასულა კლარჯეთის გზით.

XI ს-ის II ნახევარში ეფრემ მცირემ შექმნა ნაწარმოებები, რომელშიც შეკრიბა ძველი წყაროების ცნობები ქართველთა გაქრისტიანებაზე. იქ ანდრიას ქადაგების ადგილად დასახელებულია აფხაზეთი. აღნიშნულია იქიდან მისი გადასვლა ოსეთში. იქვე ბართლომე მოციქულის მიერ მოქცეული “წრდილოეთი” განმარტებულია, როგორც ქართლი; იუსტინიანეს მეფობაში აფხაზეთში ქრისტიანობის გავცელებაზეა საუბარი, აქ მას აუგია ღმრთისმშობლის ტაძარი და დაუდგენია მღვდლები.

გადმოცემები ანდრია მოციქულის შესახებ კანონიზირდა რუის-ურბნისის საეკლესიო კრებაზე (1104 წ.). მას სახარების ქადაგება მიეწერება მთელ საქართველოში. შემდგომ ხანებში წერილობითმა და ხალხურმა გადმოცემებმა ამ თემაზე საქართველოს ყველა კუთხეში იმატა. წყაროებში ჩნდება ახალი მხარეები და პუნქტები: ტაო, სვანეთი, ნიგალი, კოლა-არტაანი, დიდაჭარა, რკინისჯვარი, ოძრხისხევი, ზადენ-გორა, საქრისი და აწყვერი, რომლის სახელი სოსანგეთი ყოფილა ძველად.

წმ. ანდრიას შესახებ ხალხური გადმოცემები შემორჩენილია სამეგრელოში (მარტვილი), სამცხეში (ანდრიაწმინდაში), კახეთში (მარტყოფი), ხევში (გერგეტი); სოფელი ანდრიაწმინდა არის სამცხესა და იმერხევეში, რაც იქ არსებული ეკლესიების სახელებიდან უნდა მოდიოდეს. მისსავე სახელზეა აგებული ეკლესიები გურიასა და თბილისში. ჟან შარდენისა და ქრისტეფორე კასტელის (XVII ს.) მიხედვით, წმ. ანდრიას სახელობის ძველი ეკლესია ყოფილა ბიჭვინთაში. ხალხური რწმენით, ანაკოფიაში ყოფილა სიმონ კანანელის სახელობის ეკლესია. არქანჯელო ლამბერტი (XVII ს.) დარწმუნებული იყო, რომ საქართველო ანდრიასა და ბართლომეს მოქცეულია. მისი სიტყვით,

სამცხეში ყოფილა წმ. ბართლომეს სახელობის ეკლესია, რომლის ეპისკოპოსს იშხნელს უწოდებდნენ.

ანდრია მოციქულთან დაკავშირებული ქართული ტრადიციული გადმოცემები, მატერიალური კულტურის ძეგლები და ტოპონიმის მონაცემები ძველი წერილობითი წყაროებითაა ნასაზრდოები. თავის მხრივ, წერილობითი წყაროებიც ბევრს ითვისებდნენ ტრადიციული გადმოცემებიდან, ამიტომ ხალხური რწმენა-წარმოდგენების გათვალისწინებაც აუცილებელი ჩანს.

სამეცნიერო კონფერენცია: „წმიდა ანდრია პირველწოდებულის გზით” (მასალები), ხულო 2008, გვ. 11-12.

ს ა რ ჩ ე ვ ი:

მიხეილ ფხაჭიაშვილი
ექსპედიციების ქრონიკები.....3

დევი ბერძენიშვილის დღიური.....35

დევი ბერძენიშვილი
წმინდა ანდრია მოციქულის ნაკვალევი
საქართველოში.....123

დევი ბერძენიშვილი

ქართული ტრადიცია წმ. ანდრია
პირველწოდებულის შესახებ.....141

დევი ბერძენიშვილი

ქართული ტრადიცია წმინდა ანდრია
პირველწოდებულის შესახებ.....154